

Հանք Հանք

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻՒՆ
ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻՆ

Կազմեց, խմբագրեց եւ ծանոթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ
ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Library of Congress Control Number: 2004116132

NAMAGANI

Volume B

Letters from Shahan Shahnour to G. Mahari and A. Antreassian

Edited by Krikor Keusseyan

Copyright © 2004 by Krikor Keusseyan.

All rights reserved under international and Pan-American Copyright
Conventions.

For information address:

Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, Watertown, MA, 02472, U.S.A.

ISBN: 1-931834-07-5

Mayreni Publishing 2004

Հանրապետություն

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻՒՆ
ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻՆ

Կազմեց, խմբագրեց եւ ծանոթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ԶԷՕՍԷԵԱՆ

Ծնորհակալիք

Տիկ. Արփիկ Միսաքեան (Ֆրանսա), Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան [Մաշրենի Հրատարակություն], Դոկտ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագսուտեան, Դոկտ. Արա Ղազարեանց [Հայ Մշակութային Հիմնարկություն], Պրն. Ստեփան Ալաջաջեան (ԱՄՆ), Պրն. Ժիրայր Դանիէլեան, Դոկտ. Գրիգոր Ծահինեան (Լիբանան), Պրն. Յովիկ Էօրտէքեան (Հայաստան): Նոյնպէս՝ Դոկտ. Հենրիկ Բախշինեան [Եղիշէ Զարեանցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան- Երեւան] եւ Փրոֆ. Գէորգ Պարտաքճեան (ԱՄՆ), որոնց շնորհիւ կարելի եղաւ ստանալ Ծահնուրի ձեռագիրներուն լուսապատճենները:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն նաեւ՝

Տէր եւ Տիկ. Յակոբ Վարդիվառեանի (ԱՄՆ):

ՆԱԽԱԲԱՆ

Շահան Շահնուրի նամակներուն այս երկրորդ հատորին պատրաստութիւնը բնական շարունակութիւնը կը կազմէ առաջինին, որքան ալ անոր հրատարակումին մղիչ պատճառները նոյնը չթուին ըլլալ՝ բերել անձնական վկայութիւններ եւ լուսաբանութիւններ նամակներուն մէջ նշուած շարք մը հարցերու: Այսուհանդերձ, ներկայ հատորին պատրաստութիւնը նաեւ կը հետեւի նոյն սկզբնական մտածումին, եւ մօտեցումը շատ չի տարբերիր առաջինէն: Բովանդակութիւնը նոյնպէս արձագանգներ ունի *Նամականի Ա*-էն:

Սոյն երկմաս հատորը կը բովանդակէ Շահան Շահնուրի նամակները - թիւով 57 - յղուած երկու գրողներու՝ Գուրգէն Մահարի եւ Անդրանիկ Անդրէասեան, մէկը՝ Հայաստան միւսը՝ Միացեալ Նահանգներ: Աշխարհագրական, միջավայրային, մշակութային ընդհանուր ոլորտներու այս տարբերութիւնները կը պայմանաւորեն ինչպէս խորքը՝ նոյնպէս երանգաւորումը նամակագրութիւններուն, առանց խախտելու անոնց ներքին դաշնութիւնը, քանի գիրերը զօդուած կը մնան հայկական հարազատ ու խոր արմատներով եւ ընդհանրական մտահոգութիւններով: Նոյնիսկ կարգ մը հարցերու պարագային, տարբերութիւնները աւելի տեսանելի կ'ըլլան ֆրանսաբնակ եւ ամերիկաբնակ երկու գրողներու տեսակետներուն միջեւ, քան՝ հայաստանաբնակին: Այս իրողութիւնը կը բացատրուի Շահնուրի անվերապահ եւ պայծառ կեցուածքով հանդէպ հայրենի իր գրչեղբօր եւ Հայաստանի:

Մահարիի հանդէպ բարեկամական եզակի կապի մը ծիածանումը կը կազմեն Շահնուրի նամակները: Երեւան կու գայ անպայմանական եւ նոյնիսկ՝ անճանաչելի Շահնուր մը, որ կը թուի գտած ըլլալ իր հայրենաբնակ նմանակը, հարազատ հոգեղբայրը, այն մէկը՝ որուն առջեւ անարգել կ'ուզէ բանալ իր միտքը, բայց մանաւանդ՝ հոգին, զգացումները: Իր տողերէն կը զգացուին ինքնաբոլս խանդադատանքն ու մեծ եղբօր յատուկ գուրգուրանքը հանդէպ տարեկից գրողին: Եւ բնականաբար, սրտակցութիւնն ու գնահատանքը կը փոխադարձուին նոյն ջերմութեամբ: Մահարիի համար Շահնուր *Շահն-Շահնուր* է:

Երկու տաղանդաշատ արուեստագետները չեն սխալված իրենց փոխադարձ փարումին մէջ: Շահնուր եւ Մահարի ունին հասարակաց այնքա՜ն գիծեր, նմանութիւններ, համախոհութիւններ: Անոնք նաեւ բախտակիցներ են, ճակատագրակիցներ. անբախտ-բախտաւորներ կամ բախտաւոր-անբախտներ, սկսեալ իրենց առողջութենէն՝ երկու «վերապրողներ», որոնք «մեռեալ համարուեցան մէկէ աւելի անգամներ» (Շահնուր):

Շահնուր տառապած է ոսկրախտ, Մահարի՝ թոքախտ: Առաջինը ճանչցած է 20 տարի կրկնակի աքսոր, ֆիզիքական եւ հոգեկան: Քշուած է Ֆրանսայի ծայրամասը Փիրենեան լեռներ, բուժարաններու անհիւրընկալ սրահներու կամ չոր նրբանցքներու մէջ լքեալ, իր տառապանքին հետ միայնակ, յաճախ զրկուած ցաւազրկող դեղերէ եւ նուազագոյն սնունդէ:

Մահարի երկիցս աքսորուած է հեռաւոր Սիպերիա, 17 տարիներ «Կուլակներու Թերակղզին», եղած է խոզարած, խզուած է բոլոր հայրենական կապերէն եւ իր գրական աշխարհէն, մնացած՝ հացի եւ խնամքի կարօտ, անօգնական: Իր մանկութիւնը նաեւ եղած է ողբերգական՝ սպաննուած հայր, ծննդավայրէն բռնագաղթ՝ «քաղաքից քաղաք, փողոցից փողոց, մայթից մայթ, որբանոցից որբանոց, մահճակալից մահճակալ» (*«Ինքնակենսագրութիւն»*):

Շահնուրի ազգային քաղաքական մտածողութիւնը եղած է յարակից արմենական-ռամկավար գաղափարաբանութեան: Նոյն մտածողութեան տէր եղած է վանեցի արմենական Գրիգոր խան Աճեմեանի որդին՝ Գուրգէն Մահարի, որուն Շահնուր պիտի գրէ. «երջանկութիւնս մեծ եղաւ երբ հաստատեցի թէ դուն կը մտածես ճիշդ այն, ինչ որ ես կը մտածեմ մեր 'յեղափոխականներու' գործին մասին»: Իսկ այդ մտածո՞ւմը՝ «Պաշտպանողական եւ պահպանողական ազգայնականութիւնը, որուն ջատագովն է Նահանջը (...) ան կը պարունակէ իտեալ մը, ճիշդ է, սահմանափակ, որ սակայն եղած է իտեալը համայն հայութեան»:

Շահնուրի անշէջ խանդավառութիւնը կը դառնայ Գուրգէն Մահարի, որուն գիրքերը կը կարդայ, զանոնք բարձրօրէն կը գնահատէ, վեր կ'առնէ հեղինակին ստեղծագործ տաղանդը, զայն կը քաջալերէ, կը պաշտպանէ յոռետես յուսալքութեան դէմ, անվերջ բարի լուրեր կը հաղորդէ Սփիւռքի մէջ անոր գտած ժողովրդականութեան մասին: Իր ոգեշունչ զօրակցութեան մէջ կը

հակադրե՝ իրենց երկուքին գոյավիճակը. «Դուք կը նմանիք պատուական լուղորդի, որ հոսանքին մէջն է եւ որ կը թեւարկէ դէպի յաղթանակ: Մինչ ես կը մնամ գետափին, եւ լիահագագ կը խրախուսեմ ձեզ, եւ ամբողջ սրտովս կը ծափահարեմ ձեր յաջողութիւնը - բայց կը մնամ գետափին: Հոսանքին մէջ չեմ այլեւս»: Մահարիի համար Շահնուր վստահելի հայելի մըն է, որուն մէջ կ'ուզէ ցոլացած տեսնել իր գրողի վաւերականութիւնը, եւ որմէ կեանքին վերջին ամիսներուն կ'ուզէ ստանալ կազդուրիչ վկայութիւն մը յանդորրութիւն մտքի, որ չ'ուշանար.- «Դուն ամմահ ես»:

Նամակները կը բացայայտեն Շահնուրէն խառնուածքային եւ նկարագրային գիծեր՝ որոնք ծանօթ էին միայն իր երկարամեայ սակաւաթիւ մտերիմներուն.- մանուկի մը խանդավառ հոգին, նոյնիսկ միամիտ պարզութիւնը, որ կրնայ ոգեւորուիլ եւ հրճուիլ պարզագոյն երեւոյթներէ,- յատկութիւն մը որ հասարակաց է շատ մը իրաւ մեծերու մօտ: Ու դեռ՝ Շահնուրի մօտ շատերու հանդէպ տեսանելի է մարդկայնօրէն կարելի անյիշաչար ոգի մը, զլիսաւոր մէկ բացառութեամբ Վազգէն Շուշանեանի, որուն մասին լայն անդրադարձ կայ ծանօթագրութեան բաժնին մէջ:

Մահարիի ընդմէջէն է որ աւելի զգալի կը դառնայ հայրենիքով գերխանդավառ Շահնուր մը, երբ կը կոչէ- «Կեցցէ՛ Հայաստան», եւ կամ երբ կ'ըսէ. «Լաւատեսութիւնս այնքան խոր է հանդէպ Հայաստանի ասպագային, որ կը բերուիմ հաւատք չընծայել աննպաստ վկայութիւններուն»: Ասիկա մթնոլորտ մըն է, որմէ դուրս Շահնուր պիտի շարունակէ որոմը անջատել ցորենի հատիկէն, մնալ կշռադատ, միշտ հաւատարիմ ինքն իրեն:

Տարբեր բնոյթի եւ մթնոլորտի կը պատկանին Անդրանիկ Անդրէասեանին գրուած նամակները, որոնց առաջին մասը յատուկ շահեկանութիւն կը ներկայացնէ, պատկանելով 30-ական թուականներուն.- Շահնուրի ստեղծագործական վառ շրջանին, զուգահեռ՝ առողջական գահավէժ անկումին, որ ի վերջոյ պիտի վտանգէր իր «raison d'être-ը,- գրականութիւնը»:

Ամերիկահայ գրողը կը սկսի իր յարաբերութիւնը հաստատել զոյգ գետիմներու վրայ.- Շահնուրին գիրքերուն յարաբերաբար մեծաքանակ վաճառքը, ինչ որ հեղինակին գրել կու տայ- «եթէ երբեք քեզ նման երեք-չորս հոգի եւս գտնուէին, պիտի կրնայի

գրքիս տպագրութեան ծախքը մինչեւ այսօր համած ըլլալ»։ Վաճառքին պիտի միանայ նիւթական որոշ օժանդակութիւնը որ պիտի շարունակուի Բ. Աշխարհամարտէն ետք։ Երկրորդ կապը կը պատկանի արուեստ-գաղափարականութիւն մարզին, որ ծնունդ կու տայ շեշտեալ տարակարծութիւններու, մասնաւորաբար սկզբնական շրջանին։ Անդրեասեան Շահնուրի մէջ կը տեսնէ «հակառակորդ» մը, նկատի ունենալով անոր կապը «Յառաջ»ի շրջանակին եւ նոյնիսկ՝ Սիմոն Վրացեանին հետ, որ Փարիզի մէջ կը հրատարակէր «Վեմ» պարբերագիրքը։ Այդ կապերուն կը վերագրէ նաեւ «Նահանջ»ի հեղինակին կրաւորականութիւնը ազգային-քաղաքական հարցերու շուրջ։ Ասիկա պատճառ մըն է նաեւ որ «ատէ» Շահնուրը։ Զգացուածը սեր-ատելութիւն մըն է։ Շատ զարմանալի չէ – 30-ական թուականներու Ամերիկայի ազգային-եկեղեցական կեանքի ծանօթ ողբերգութեան շրջանին – նմանօրինակ հոգեմտավիճակ մը մէկու մը մօտ՝ որ բարձրացող երիտասարդ դէմք մըն է, կուսակցական խմբագիր, յանձնառու գրող, եւ որ միաժամանակ ունի սէր եւ խոր հիացում «Նահանջ»ի հեղինակին հանդէպ։ Անդրեասեան իր դէմ կը գտնէ – Շահնուրի իսկ բառերով – «բանաստեղծութիւն» ընող «չէզոք» Շահնուր մը, որ ամէն գնով նախ կը փորձէ հեռու մնալ «քաղաքականութիւն»է, ժամանակ մը ետք զգուշօրէն ըսելու համար՝ «Բանաստեղծութիւն կ'ընեն՝ եւ անկէ անդին չեն անցնիր։ Երբ նոյնիսկ կ'անցնին հոսանքէն քշուելով՝ անմիջապէս վերջը կը դառնան (ի՞նչ հրճուանքով) դէպի իմ մխիթարութիւնս՝ գրականութիւնը։ Միայն հոն է որ կարելի է քաղել վերի արտին ցորենը», մինչեւ որ հասնի օրը՝ երբ Շահնուր իր հրապարագրական էջերով պիտի յառաջացնէ աննախընթաց փոթորիկ մը մեր ժամանակակից գրական-հասարակական կեանքին մէջ։ Իրարանցում մը՝ որուն յառաջացուցած խռովքի ալիքները դեռեւս ամբողջովին չեն հանդարտած, եւ ոչ ալ վերջնականօրէն պիտի անհետանան, քանի Շահնուրով արծարծուած հարցերը իրենց մէջ կը պահեն մշտակենդան այժմէականութիւններ։

«Նամականի»ն խճանկար մըն է ուր կը պատկերուին կարծիքներ եւ դատումներ՝ գրականութեան, արուեստի, գրողներու, ազգային հարցերու շուրջ, եւ ուր տեղ կը գտնեն տեղեկութիւններ հեղինակին առողջական վատթար վիճակին եւ շրջապատի ընթացիկ պատահարներու մասին։ Մեր ազգային մեծ աղետը

մշտատեւ կոտտանք մըն է, «վէրք» մըն է Շահնուրի հոգւոյն խորը. «Գերեզմանին մէջ միայն պիտի կարենամ մոռնալ մեր կործանումը»: Իսկ մեր մնացորդա՞ցը– «Ծերանոցիս Յայերը մեծ դանդաղութեամբ եւ երկա՜ր յամեցումներով է որ կը հաւանին թողուլ այս կեանքը: Կարծես թէ մեռած է մամիկը, երբ դեռ ան կը մռլտայ, մահաբոյր շրթներով: Պատճառը պարզ է. այս աշխարհը առնելիք-տալիք ունին բոլորն ալ, բոլորն ալ: Դեռ հաշիւ կը պահանջեն: Իրենց ձեռքե՞րը՝ հնադարեան պարտամուրհակ»:

Անկախ իր բովանդակութենէն, վայելք մը կը դառնայ տոհմերուն եւ պարբերութիւններուն ընթերցումը, երբ պատկերներ կը տողանցեն եւ տեսարաններ կը կենդանանան, քանի «բուսականութիւնը կը խայտայ, երբ կը կարկաչեն վտակներ» եւ կամ «այս պահուս, իմ պատուհանիս առջեւէն կը տողանցեն ծիւնափայլ կոյտերը՝ լայնանիստ ամպերուն: Հովը միշտ ոտքի է: Եղեւիները կը շարժեն իրենց թւերը, որպէս թէ բարեւէին հեռաւոր սիրելիներու»:

Ու այս տողերու ետին եւ անկէ վեր բարձրահասակ կը կանգնի արուեստագետը, երբ Անդրէասեանին կը յորդորէ նախ խոյս տալ «պճնափայլ եւ խոշոր ածականներէ եւ երկարածիգ նախադասութիւններ»է, եւ թերեւս ի գայթակղութիւն անոր՝ կ'աւելցնէ,- «Չեմ ճանչնար գրագէտ մը որ պատկանի prolétariat-ին: Ան որ գրիչ կը շարժէ, ան կ'ըլլայ aristocrate, այս որակումը իրեն հաճելի թուի կամ ոչ: Եւ aristocratie-ն ինք ի՞ր մէջ կը կրէ իր շպարն ու bijoux-ները: Եւ ոչ թէ դուրսը»: Իսկ ինք, երիտասարդ տարիներու իր տեսլականով, պիտի մնայ մէկը՝ որուն մէջ «վերջնական ճշմարտութեան հասած են մէկ քանի հիմնական սէրեր: Ատոնցմէ մէկն է սէրը գեղեցիկին եւ ճշմարիտին հանդէպ, սէր որ մեզ կը կապէ իրարու աշխարհէ աշխարհ»:

Բացորոշ է թէ այս աշխատասիրութիւնը չունի ակադեմական հանդերձանք, այլ խօսքով՝ ներկայացում, ոճ, ու ասիկա՝ զոյգ պատճառներով՝ Նման գործ մը պիտի ենթադրէր աշխատանքի այլ պայմաններ, եւ նաեւ կամեցողութիւն՝ այդ կարգը ընդգրկելու, ինչ որ մեր նախապատուութիւնը չէ եղած: Ամէն կաղապար ունի իր օրէնքները, իր ոճը, առաւելութիւններն ու սեղմումները: Այս պարագային, նախընտրութիւնը տրուած է աշխատանքի եւ արտայայտութեան որոշ ձեւի ազատութիւններու, որքան ալ

անոնք անձնական թուին: Նամականիներու (Ա եւ Բ) շարքին հիմնական նպատակը եղած է հարթել այն ուղին, որ պիտի առաջնորդէ եւ սատարէ Շահնուրի ամբողջական Նամականիին իտեալ իրագործումին: Այդ ուղղութեամբ, մեր աշխատանքը վերջ գտած կը նկատենք այս երկու հատորներով, որքան ալ փորձիչ ըլլայ երրորդին պատրաստութիւնը, նկատի առնելով մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող նիւթերը (ինչպէս Շահնուրի երկարամեայ բարեկամ Գեղամ Ֆենէրճեանին ուղղուած նամակներուն թղթածրարը եւ այլ գրողներու հասցեագրուածները, որոնց լուսապատճենները շնորհակալութեամբ ստացած ենք Երեւանի Եղիշէ Զարեմցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանէն):

Ցաւալիօրէն, աշխատասիրողին համար կարելի չէղաւ օգտագործել Մահարիի նամակները, որոնք ի պահ կը մնան իր որդւոյն մօտ, Երեւան: Անոնք պիտի ծառայէին աւելի եւս լուսաւորելու եւ իմաստաւորելու Շահնուր-Մահարի սրտալիր երկխօսութիւնը:

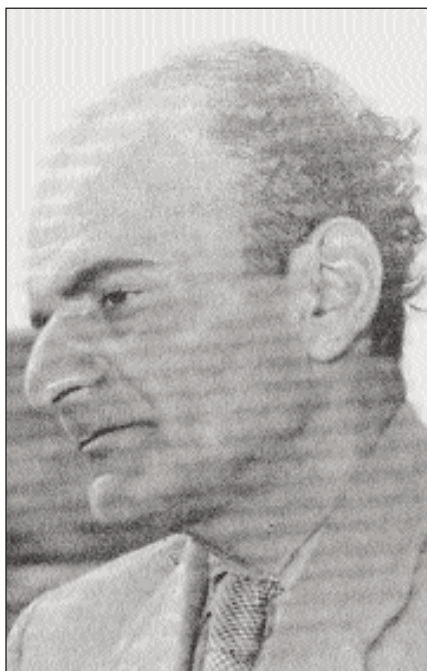
Շահնուրի նամակներուն խմբագրական աշխատանքը առաւելաբար կայացած է ուղղագրական եւ կէտադրական վրէպներու ուղղումով եւ բառերու եւ թուականներու ճշդումներով: Պահուած են բայերու հնչիւնափոխութեան կամ ժխտական (երբեմն կրկնակ) խոնարհումին ձեւերը– հասկցումել, հրամցումել, կամ չը սիրել, չը խօսիլ, եւ կամ «ոչ մէկը ինձի չգրեց», եւ այլն: Այս վերահրատարակութիւնը, սակայն, առիթ մըն է վերահաստատելու, միայն երկու անուններու զեղջմամբ, այն բոլոր պակասաւոր տողերը որոնք մեր կողմէ «գրաքննուած» էին, յարգելու համար ակնարկուած ծանօթ անձերու դիրազգածութիւնը: Աւելի յստակ ըլլալու համար, զեջուած անունները նշուած են ուղղանկիւն փակագիծերով [.....]:

Պոսքըն, Յունուար 2005 - Փետրուար 2021

ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻՒՆ

Շահան Շահնուր (1903-1974) Գուրգէն Մահարի (1903-1969)

Alfred G. W. Knapp,

[illegible]

Uden nogen befængelse lufte for en hærsmægtig hæder
hæder for en vel gæstet og vel-hæder og vel gæstet og vel-hæder

Saint-Raphaël, 21 Մարտ 1962

Սիրելի Գուրգեն Մահարի,

Ձեր նամակը կրկնապես թանկագին է ինձի համար, քանի որ ան կուգայ բազմատաղանդ գրագետն մը, «հազար տարուայ ծանօթի մտերմութեամբ»¹ գրուած եւ յետոյ այն պատճառաւ, որ սա առաջին նամակն է որ կը ստանամ Հայաստանէն: Գոհունակութիւնս արտի՛:

Անշո՛ւշտ: Ներխուժող հոգեպարար ալի՞ք: Այդ ալ: Բայց նաեւ տեսակ մը խղճահարութիւն:

Ես պատմեմ, դուք լսեցէք: Փարիզահայ օրաթերթ մը կը գրէր ինձի, ի միջի այլոց, թէ դուք ունեցեր էք ելոյթ մը «Գրական Թերթ»ի² սինակին մէջ: Այսպաներ էք հանդէսին խմբագիրները այն ամբաստանութեամբ թէ՛ անոնցմէ ոչ մէկը խելք չէ ըրած հետս թղթակցութիւն հաստատելու: Տեղեկատուիս չը քաշուեցայ պատասխանելու թէ, բոլորովին անընդունելի կը գտնեմ ձեր սաստը: Արդարեւ, ինչպէ՛ս մեղադրել գրչեղբայրներ, երբ մարդ ինքն իսկ կը մնայ ձեռնպահ...:

Խօսած էի, խօսած ըլլալու համար: Եւ խօսքս բերանս մնաց: Նոյն օրն իսկ կը ստանայի ձեր գրութիւնը, որ յայտնապէս կուգար զիս ամօթով թողելու յետին մտքով: Ջգացած խղճահարութիւնս իրական եղաւ այնքան՝ որքան իրական հրճումնքս:

Թոյլատրեցէք սակայն մատնանշում մը: Ձեմ կարծեր որ «Գր. Թերթ»ին սա հատուածը իմ անձիս ուղղուած ըլլայ- «Կապը խզած թշնամական գաղափարախօսութեան հետ, անոնք ճիգ կը թափեն մօտենալու մեզ»: Միշտ հեռու մնացած ըլլալով կուսակցութիւններէն, ինձի համար հարց չէ ծագած խզումի: Գիտե՛մ, իմ այս կեցումնքս դատապարտուած է քիչ մը ամէն հոսանքէ: Բայց ո՛չ բանաստեծութիւնը սիրող սիրտերէ:

Ընորհակալ եմ այն բոլոր ազնիւ տողերուն համար զորս կը յատկացնէք իմ գիրքերուս: Ոչ միայն հաճոյութեամբ, այլ եւ իրական սէրով է որ ընդառաջ պիտի երթամ ձեր փափաքին, որով կ'ուզէք թղթակցիլ հետս: Ըսեմ սակայն, այժմէն իսկ, թէ չունիմ ոչ մէկ գր(ական) գործունէութիւն, հակառակ ոմանց կարծիքին: Ողբերգական դէպքերու շարայարումը տնօրինեց այնպէս՝ որ ես քառորդ դարէ ի վեր վարեմ մեկուսացած կեանք մը: Ծիշդ է թէ անցեալ տարի ստորագրեցի երկու յօդուած, բայց

անոնք հրաժեշտի ոջոյններ էին միայն, ի յիշատակ նոր վախճանած սիրելի բարեկամ գրագէտներու³:

Հաւատացէք որ անկեղծ հիացող մըն եմ ձեր տաղանդին, որ այնքան ինքնատիպ է որքան «երջանիկ»: Կայ բանաստեղծութեան տեսակ մը, որուն ֆրանսացիները կ'ըսեն *c'est une poësie heureuse*" - այնքան ինքնաբոխ, հեշտահոս, գեղափայլ, եւ դեռ աւելի բան մը որ անուն չունի: Զեր «Երիտասարդութեան Սեմին»ը⁴ միայն կը ճանչնամ, բայց ան ինքնին կը վկայէ թէ ձեր անկեղծ յատաշատութեան կ'ուղեկցի քաջութիւնը: Կնասէ՛ր ալ կ'երեւաք դուք: Այս բանը աստուածահաճոյ բան է: Վկայ ունիմ:

Ներփակ նկարս առնուած է Saint-Raphaël-ի ծովափը, անակնկալօրէն: Զիս «գնահատող» լուսանկարիչը օգտուած է պարագայէն որ գաւազանս գետինն ինկած ըլալով, չէի կրնար դիմադարձել անհաւատին:

Գրեցի յոգնակիով, մինչ դուք գործածած էիք եզակի դեմքը: Իսկապէս պիտի ցախմ եթէ ըրածիս մէջ տեսնել կարծէք տեսակ մը պաղութիւն: Այդ տեսակ բան չկայ, այլ միայն սա թէ՛ մեր գրիչը ա՛յդ ուղղութեամբ տաշուած է: Ուստի, կ'աղաչեմ, շարունակեցէք դուք գրել ձե՛ր ուղղութեամբ⁵:

Գարնան առաջին օրն է այսօր: Միջերկրականը կը փալփալայ մերկ արեւին տակ, մինչ լեռները ձիւնասպիտակ են պատուհանիս մէջ: Այսպէս պայծառ օդով մըն է որ ձեզի կ'ուղղեմ, սերելի Մահարի, իմ ջերմ եւ շատ սիրալիք բարեւներս:

Ծահան Ծահնուր

* (Տառացիօրէն) Երջանիկ բանաստեղծութիւն մըն է:

23 Մայիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Հիմնուելով ձեր նախորդ նամակին վրայ, կը խորհեի որ Մոսկուայի ճամբուն վրայ էք արդէն, երբ նոյն քաղաքէն ստացայ համակրանքի գրութիւն մը, Ա. Ալիքեան⁶ ստորագրութեամբ: Այս անձը, որ ձեզի քաջածանօթ պէտք է ըլլայ, կ'ըսէր, ի միջի այլոց, թէ չէ յաջողած գտնել իմ ֆրանսերէն գիրքերս, հակառակ իր ճիգերուն: Փութացի իրեն ղրկել իմ Transfert Nocturne⁷ գիրքս եւ խնդրեցի որ ձեզի նաեւ փոխանցէ զայն, կարդալէ վերջ:

Բայց գամ կենսականին՝ ձեր առողջութեան: Իսկապէս ցաւեցուց զիս անոր խանգարումը, ինչպէս եւ մտահոգեցուց այն երկար ճամբորդութիւնը զոր ընել պարտաւորուած էք ձեր տկար վիճակով: Սա՛ ալ ճիշդ է թէ նախընտրելի է յանձնուիլ բժիշկի մը, որ ձեզ կը ճանչնայ ճիւղէն: Նոյնը ըրի եւ ես երբ տարւոյն սկիզբը ունեցայ ծանր արկած մը, որուն հետեւանքով վնասուեցաւ առողջ սրունքս: Անմիջապէս հեռաձայնել տուի իմ բժիշկիս, որ Ֆրանսայի միւս ծայրը կը գտնուէր, եւ անոր տուած պատուէրներուն շնորհիւ է որ սկսայ շունչ քաշել եւ... սրունքս պահել գաճի մէջ, լման երկու ամիս:

Մինչ դուք Մաշտոցեան տօներուն⁸ պիտի մնաք բացակայ, ես հոս կը վերակոչեմ Գիրերու Գիւտին պատմական տօնակատարութիւնները, Պօլսոյ մէջ, երբ դեռ չկայի տասը տարեկան: Ազգային զգացումին վերագարթնումը տակաւին երբեք այդ ուժգնութեամբ չէր արտայայտուած մեր մէջ⁹: Եթէ խեղդամահ չեղայ ծովածաւալ բազմութեան ծոցը, այդ կը պարտիմ Թէոդիկ¹⁰ մօրեղբօրս, որ է, ինչպէս գիտէք, «Ամէնուն Տարեցոյց»ներուն հեղինակը: Ֆիզիքապէս ուժեղ մէկն էր ան: Կը յիշեմ, Կոմիտասը կ'երգէր «Ո՛վ Մեծաւաքանչ»ը...:

Ըսեմ թէ ինչո՛ւ «Գրական Թերթ»էն խնդրեցի ներողամիտ ըլլալ: Գրիչի մարդ մը, ինքնաքննադատ մըն է անպայման, ինչպէս գիտէք: Եւ երբ զիս կը քննեմ, շատ շուտով կ'անդրադառնամ որ պատմական գիտելիքներս եւ ծանօթութիւններս Մաշտոցի մասին, շատո՛ւնց է որ նօսրացած, քօյարկուած եւ խամրած են: Իմ ըմբռնումովս, գիրի եւ գիրքի աշխարհը կը պահանջէ մշտատեւ կենակցութիւն: Հակառակ պարագային, գրողին կը մնայ երթալ խրիլ, ողբալիօրէն, աւելորդաբանութեան եւ

հասարակ տեղիքին մէջ: Լուրջ թերթ մը անշուշտ նախապատուութիւն պիտի տայ թանկագին էջի մը, հոգ չէ թէ անծանօթ ստորագրութեան մը վրայ, քան թէ ասոր հակառակին:

Սիրելի Մահարի, թոյլատրեցէք որ խօսիմ պատկերով (հոգ չէ թէ պատկերը ըլլայ դրուծան բան մը): Դուք կը մմանիք պատուական լուղորդի, որ հոսանքին մէջն է եւ որ կը թեւարկէ դէպի յաղթանակ: Մինչ ես կը մնամ գետափին, եւ լիահագագ կը խրախուսեմ ձեզ, եւ ամբողջ սրտովս կը ծափահարեմ ձեր յաջողութիւնը – բայց կը մնամ գետափին: Հոսանքին մէջ չեմ ալլելու:

Դուք ձեր առաջին հրատարակութիւնը կատարած էք Թիֆլիս, Արտակ Դարբինեանի¹¹ թերթին մէջ: Նոյն անձը Փարիզի մէջ կը հրատարակէր «Ապագան»¹², որուն աշխատակցած եմ: Զեզի ծանօթ է Դարբինեանի ամրակոտ ազգայնականութիւնը: Նոյն ոգիով մեծցուց իր զաւակը որ սակայն այսօր եղած է ֆրանսամիտ գրագէտ մը¹³: Ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ:

Կացութիւնը բոլորովին տարբեր է այլուր, օրինակ, Մերձատոր Արեւելքի մէջ, ուր կայ հոծ հայութիւն, վարժարան, որով նաեւ գր(ական) շարժում: Վերադառնալով Ֆրանսայի, ըսեմ որ դուք հոս այնքան սիրուած գրիչ մըն էք որ փարիզահայ մամուլը կանոնաւորաբար կ'արտատպէ ձեզ, առանց անտեսելու ձեզ նուիրուած գր(ական) ուսումնասիրութիւնները:

Երէկ մօտս եկան երկու կրօնատրներ, մէկը լուսաւորչական, միւսը բողոքական: Այս վերջինը սկսաւ ներփողել ձեր պարզութիւնն ու համեստութիւնը, զանոնք հակադրելով Զարենցի¹⁴ ինքնագովութեան: Չկարենալով ինքզինքս զսպել, ըսի թէ ձեզմէ նամակ ունիմ եւ թէ քիչ մը տկար էք: Բողոքականը իսկոյն վեր ցատկեց նստատեղիէն, աղերսելով– Կ'աղաչեմ, գոնէ իր ստորագրութիւնը ցոյց տուէք: Գոնէ զայն տեսած ըլլամ...

Ձեր այս զոյգ հիացողները վախճա՛մ երթան կոչ ուղղեն առ ի Տեառն մերոց, ի խնդիր ձեր առողջութեան: Ձեմ համարձակիր ճետեւանքը երեւակայել...:

Ծառ սիրով՝
Ծահան Ծահնոր

15 Յունիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ձեռքիս տակն են ձեր զոյգ նամակները, 31 Մայիս եւ 9 Յունիս թուակիր: Առաջինին պէտք չը տեսայ պատասխանել, քանի որ ձեզ կանխած էի, գրելով տրուած հասցէին, այսինքն Թութանխամօնի դամբարանին¹⁵: Կեանքի օրէքն է որ Բարին եւ Չարը ըլլան միշտ զուգընթաց, եւ ես հրճուիմ ձեր առողջութեան բարելաւումով, եւ տրամիմ՝ կորուստովը ձեր գրադարանին: Գիտէի թէ 1936-ին դուք Սիպերիա հրաւիրուած էք զբօսապտոյտի¹⁶, բայց կը կարծէի որ եթէ ոչ անհատին՝ գեթ գիրքին եւ գրադարանին կը խնայեն: Ընդհակառակը Ամերիկացիին, Ռուսը ճանչցուած է իբրեւ մէկը, որ իրական յարգանք կը տածէ հանդէպ ուսման եւ արուեստին: Իրաւ է թէ այդ բաները կը չքանան խոովութեան շրջաններուն: Նոյն աղէտը կ'ապրի Ֆրանսան ինքն իսկ: Թերեւս լսեցիք թէ անցեալ շաբթուն հրոյ ճարակ եղաւ Ալժէ քաղաքի համալսարանը, իր 600 հազար հատորներով: Ալժերիոյ ողբերգութիւնը¹⁷ պատճառ է որ մարդիկ գաղթեն գունդագունդ, մէջը ըլլալով Հայերը: Ո՛ր երկիրն ալ մենք երթանք հաստատուինք, այդ երկրին մէջ կը սկսի բուսնիլ այն ծառը, որով կը շինուին գաղթականի ցուպերը:

Գալով Թէոդիկին, ան գրական մշակ մըն էր բայց ո՛չ գրագէտ, եթէ այս բառէն չանջատենք արուեստագէտի իմաստը: Այսուհանդերձ, թերու թէոդիկը շատ աւելի նպաստ բերաւ մեր դպրութեան, քան թէ անոնք որ մեծատաղանդ համարուած էին: Ապշեցուցիչ բան մըն էր իր կորովը եւ իր մանկունակ խանդը: Տարեցոյցներու կազմութեան մէջ հիմնական դեր խաղացած է նաեւ Թէոդիկի անզուգական կողակիցը, Արշակունի¹⁸, որ իր ուսումը կատարած էր Անգլիոյ մէջ, եւ ապա զայն Փարիզ կատարելագործած: Իր գիրքերէն մէկը, *Ամիս մը ի Կիլիկիա*, թերեւս ծանօթ ըլլայ ձեզի: Ան նուիրուած է 1909-ի Կիլիկիոյ կոտորածին¹⁹:

Երբ Փարիզ կ'ապրէի, հանդիպած եմ ձեր հաշրենակիցներէն ոմանց (Թերզիպաշեան²⁰, Կաքաւեան²¹), որոնց անունը կ'երեսի ձեր գիրքին մէջ: Բայց մեր ծանօթութիւնը եղած է վաղանցուկ եւ մակերեսային: Աւելի պիտի ուզէի խօսիլ ուրիշ անձի մը վրայ որ զիս տպաւորած է, եւ որ կը կոչուի Պուլկա-

րացի Արամ²²: Կը յիշէ՞ք զայն: Կ'ըսէին թէ ան եղած է վառօթապետ, Վանի ինքնապաշտպանութեան շրջանին, եւ մեծապէս օգտակար հանդիսացած շնորհիւ իր ճարտարութեան եւ հնարամտութեան: Ընտանեօք եկած հաստատուած էր Սկիւտար, մեր ընտանեկան տան ճիշդ քովիկը, եւ հոն ալ եղաւ յանկարծամահ: Ունեցաւ փառաւոր եւ յուզիչ թաղում մը, որուն ես ալ ներկայ եղայ: Հայկական մեծածաւալ դրօշակներ կը ծածանէին պատկառելի քիթով մը օժտուած վանեցիներու ձեռքին մէջ: Նմանատիպ վանեցիներ մէկզմէկ կը հրմշտկէին, որպէսզի չգրկուին ննջեցեալին դագաղը ուսամբարձ կրելու նուիրական պարտականութենէն: Այս բաները կը յիշեմ՝ որպէս թէ երէկ ըլլար: Կարծեմ 18 տարեկան էի:

Ծանցած եմ նաեւ Ոստանիկ²³ անուն արեւելահայ բանաստեղծ մը, որ յետին թշուառութեան մէջ ինկած էր: Ձեր աչդ ծանօթն է որ ինծի փոխանցած է ձեր մէկ «նամակը», որ տակաւին մօտս է, եւ որ կը կրէ 30 Նոյեմբեր 1931 թուականը: Այդ գրութեամբ դուք լուր կ'ուզէիք ինձմէ (եթէ ներելի է այդպէս ըսել):

Բայց իմ իսկական բարեկամս եղած է Վահան Թէքէեան: Հրճուեցայ հաստատելով որ դուք ալ սիրով կը վերակոչէք զայն, ձեր յուշագրութեանց մէջ: Բնաւ չէք սխալած անոր վերապահելով բարձրագոյն դիրք մը: Փարիզ ինկած մտաւորականներուն լաւագոյնն էր Թէքէեան, ատոր կասկած չկայ:

Սկսած է մեր փոքրիկ Saint-Raphaël-ի կերպարանափոխութեան շրջանը: Տեղոյս 13 հազարի բնակչութիւնը, մէկ-երկու շաբաթէն պիտի բարձրանայ 100-120 հազարի, իբրեւ հետեւանք արձակուրդի եկողներուն եւ զբօսաշրջիկներուն: Առ այժմ՝ մեր գլխաւոր պողոտայէն անցնող *ալթօմօպիլ*ներուն թիւը հազարը չանցնիր: Հազար՝ մէկ ժամուան ընթացքին:

Կը խորհիմ որ Պալթիկ ծովը ձեր ներբանները կը շոյէ երկիւղածութեամբ, ինչպէս պարտ է ընել ոտնլուայի արարողութեան ընթացքին: Զանազէք առաւելագոյնս օգտուիլ անոր ծովածաւալ բարեպաշտութենէն:

Միշտ սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

10 Յուլիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Անշո՛ւշտ թէ զգացուեցայ բարեկամական ձեր այն *ժէսթէն*, որով կը բերուէիք իմ անունիս ձօնել ձեր յաջորդ երկը: Ատիկա պատիւ մըն է, որուն սակայն շատ ալ արժանի չեմ նկատեր ես զիս: Կեղծ համեստութիւն չկայ ըսածիս մէջ: Այլ աս թէ, իմ անունիս կցուած կը մնայ անհեթեթ ամբաստանութիւնը դասալքութեան: Թէ ինչո՞ւ հեռացեր եմ Հայ Դպրութենէն: Չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ խօսք հասկցունել անոնց որ խօսք չեն հասկնար – կամ որ չեն ուզեր հասկնալ: Այս ալ իմ ցաւս է:

Տիտղոսի խնդրանքը զիս զամացուց եւ շփոթեցուց: Ո՛չ կ'ուզէի այդ տեսակ պատասխանատուութիւն ստանձնել, ոչ ալ մանաւանդ ձեզ մերժել: Տամ ուրեմն տիտղոս մը, իբրեւ պարզ ցուցմունք կամ թելարդանք, եւ ոչ այլ ինչ–

*Հովն Հրձիգին**Մեղսակից էր*

Մեկնեցայ հրդեհ բառէն: Արդարեւ, դուք ի մտի ունիք «Այրումը Այգեաստաններ», «Ողջակիզուած կրակներ», եւայլն: Կ'ըսէք թէ գիրքը կ'աւարտի, երբ Վանը մոխրացած է: Արդ, հրձիգ թուրքը չէր կրնար մեր տունը հրկիզել եւ մեր սիրտը այրել, եթէ իրեն մեղսակից չունենար հովն ու փոթորիկը: Ան միշտ ալ կոտորած է մեզ, բայց մասնակի եւ տեղական ջարդերով: Տարտանգելի անսպասելի յաղթանակէն վերջ²⁴, երբ ան ինքնզինքը ձերբազատեալ զգաց, տեղականը վերածեց ընդհանրականի: Համբերոպական պատերազմը աննախընթաց փոթորիկ մըն էր: Ամէն նաւապետ հոգն ունէր ի՛ր իսկ առագաստներուն: Ռուս(ական) յեղափոխութիւնն իսկ պիտի չը ստանար այն համեմատութիւնը զոր ստացաւ, եթէ արար աշխարհ զբաղած չըլլար ի՛ր իսկ հոգերով: Հրձիգը հով կը սիրէ, հով կը փնտռէ: Մեր դժբախտութիւնը այն է որ, միասին եկան հովն ու հրձիգը: Մէկը միւսը հրահրեց: Մեղսակցութիւն կար իրենց մէջ:

Կ'ընդունիմ որ այս տիտղոսը երկար է, բայց մէկ վանկ նուազ քան ձեր ընտրածը «Մատեան Մահուան եւ Անմահութեան» (9 վանկ): Եւ առաւելութիւնն ունի ներդաշնակ ըլլալու (4–4), բայց կը կրկնեմ, ըրածս պարզ մատնանշում մըն է: Խօսեցայ ձեզ մերժած չըլլալու համար: Դուք ձեզ պարտաւոր մի՛ նկատէք զայն իրացնելու:

Կը ներփակեմ ձեր *նամակը*²⁵: Մեծապէս սխալած պիտի ըլլաք եթէ խորհիք որ ես կրնամ նեղսրտած ըլլալ ոտանաւորին ակնարկութիւններէն: Բնա՛ւ երբեք: Շատ լաւ գիտէի (գիտէինք բոլորս ալ) թէ քաղաքական դուք ի՛նչ մթնոլորտ կը շնչէք այդ թուականներուն, եւ թէ որքան քիչ տեղակ էք մեր կեանքէն: Մեր Փարիզն ալ չէ՞ր արձակեր, ձեր հասցէին, նոյնքան անհիմն ամբաստանութիւններ:

Եթէ սակայն պահեր եմ *նամակը*, պատճառը սա է– Այդ թուականներուն (1930) Ռուսը կը վախճար որ Անգլիան կ'ելլայ իր վրայ կը նետուի: Դեռ խօսքը չկար Գերմանիին: Ոտանաւորին մէջ կ'ըսուի– Փարիզի *պոետները*, որ Անգլիոյ գործիք եղած են, կը սպասեն *Բալդիին* զանգի կանչին, անշուշտ Ռուսիոյ վրայ քալելու համար: Այս կէտը, կը խոստովանիմ, զիս զուարճացուցած էր: Ոստանիկը վերածուած էր խլեակի մը, եղած էր իսկական մօրիկ–դատարկապօրտ մը, որ կը սպասէր ճաշարաններուն առջեւ, ուշ գիշերին, որպէսզի իրեն շնորհուի կերակուրի մնացորդներ: Մեր վիճակն ալ փայլուն չէր... օ՛հ ո՛չ: Հօգօր *Բալդիինը* մեր օգնութեա՛ն պէտք ունէր...: Ինչպէս ըսի, սիրելի Մահարի, մեղքը ձերը չէ: Իմս ալ չէ: Եկէք միասին խնդանք:

Այն բոլոր մտաւորականներուն մէջէն զորս ճանչցայ Պօլիս թէ Փարիզ, միայն Թէքէեանն էր որ կրնամ իմ իսկական բարեկամս կոչել: Երկար տարիներ միասին անցուցինք *Մօնիստնասի* սրճարաններուն մէջ: Եթէ քիչ թէ շատ տեղեակ եմ մեր նորագոյն պատմութեան ծալքերուն, ան կը պարտիմ Թէքէեանի, որ անխոնջ կերպով կը վերակոչէր անցեալը, միշտ ցաւով, յուզումով եւ դառնութեամբ: Բոլորովին յոռետես չէր: Կը մխիթարուէր Երեւանի կորիզով: Ոչ միայն իբրեւ իմացականութիւն, այլ իբրեւ *մարդ*, ան գերիվեր էր միւս բոլոր գրագէտ–գործիչներէն:

Տնտեսութիւն, սիրելի Մահարի, *սպասի վաս բոգ*(x)

Շահնուր

(x) Այս աստիճանը երէկ կարդացի կովկասահայ քաղաք(ական) գործիչի մը յուշերուն մէջ:

30 Յունուար 1963

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ձեի գիտեր թե մեր ծննդեան թուականները աւելի մօտ են մէկգմէկու, քան ինչ որ կը կարծէի: Երկուքս ալ 1903-ի Օգոստոսի (ես՝ 3-ին) կը գտնուինք, ուրեմն *Առիծ*ի նշանին տակ:

Աստղագիտութիւնը լաւագոյն բաներ կը նախատեսէ *Առիծ*-ներուն, որոնք կ'ըլլան սիրազեղ, հոգեզմայլ, արեւաւառ եւ բերկրախինդ անձեր: Ինչպէ՛ս չգոհանալ այս երկնառատ պարգեւներէն: Դժբախտաբար, նոյն աստղագիտութիւնը չ'ըսեր թէ *Առիծ*ները կ'ենթարկուին ջարդի, գաղթի, ինչպէս նաեւ աչքի հիւանդութեան: Երկինքն ունի իր գաղտնի ծալքերը, մման այն կանացի շրջազգեստներուն՝ զորս անկարող ենք վեր առնելու: Կը մաղթեմ որ ձեր 60-ամեակը տօնէք, երբ արդէն բուժուած են ձեր աղուոր աչքերը (անոնք չեն կրնար աղուոր չըլլալ «զիսկն հաշելին է հոգւոյն», կը վկայէ Սուրբ Գիրքը²⁶):

Ահա այդ թանկագին հոգին է որ կ'արտացոլայ *Լոռութեան Ձայնէն*²⁷, որուն գտած ջերմ ընդունելութիւնը զիս չի զարմացներ: Եթէ կայ մէկը, ձեր կողմի գրագետներէն, որ առաւելագոյնս փնտռուած է Սիհիւքի մէջ, ան ալ դո՛ւք էք: Սէն-Ռաֆայէլ հիւրընկալուելէս ի վեր, կը տեսնեմ Հայ Մամուլը, եւ իմ տպաւորութիւնս այն է թէ մենք բաներ մը առեր ենք ամերիկեան գրելակերպէն (նախապատուութիւն՝ հակիրճ պատմութիւններու, խիտ եւ ընդհատ dialogue*), բայց եղած փոխառութիւնը, ըստ ինքնեան համեստ, նորութեան թէքնիք մասին է: Հայ գրականութիւնը կը մնայ հաւատարիմ իր աւանդական ուղղութեան, որ է հեռու կենալ այն բանէն որ կը կոչուի անկումային գրականութիւն (décadence)– այլ մանաւանդ գրել մէկուն համար, շատ քիչ անգամ գրել՝ *ինքն իրեն* համար (ընթերցողը թող ների քո մեղքը (էջ 354), – եթէ անոր մէջ մեղք կայ:

Ի բաց առեալ այս ենթադրեալ մեղքէն (որքա՛ն սիրելի մեղք), ինչ որ ձեզ մասնաւորաբար կը յատկանշէ եւ կը զատորոշէ ձեր գրչեղբայրներէն, ան ալ ձեր բանաստեղծական շունչն է՝ մշտանորոգ, խաշտուն եւ պսպղուն: Ամէնէն արձակունակ էջին մէջ իսկ ան կը մնայ ընդագործ (latent): Սա այն

* *Երկխօսութիւն:*

խմորն է (levain)* որ կ'ուռեցնէ եւ վեր կը հանէ այն՝ ինչ որ պիտի ըլլայ սննդառատ եւ քաղցրահամ:

Մասնաւոր ուշադրութեանս առարկայ եղաւ *Սեւ Մարդը*²⁸, որ անկախաբար իր նուրբ արուեստէն, կը յայտնաբերէ քաղաքացիական դիրքաւորում մը, որ իր նմանը չունէր մեր մօտաւոր անցեալին մէջ, երբ քէնը եւ փոխվրէժը կ'ընդունէինք որպէս լուծում:

Նիւթը փոխելով ըսեմ որ, անցեալ Յուլիսին կորսնցուցի իմ միակ քոչոս²⁹, որ կը մնար Սկիւտար: 1923էն ի վեր կ'ապրէինք կարօտ քաշելով: Քէրէստէնեան ընտանիքը այսպէս շիջած ըլլալով, ինծի դրկեցին Թէոդիկի Տարեցոյցները, զորս կարդացի ծայրէ ծայր, յանձնուելով անվերջ խորհրդածութեանց եւ յուզումներու: Երբե՛ք, երբե՛ք պիտի չկարենամ միխթարուիլ այս աշխարհին, որ մե՛ր աշխարհն էր, առ յաւետ ընկլուզումէն:

Մեր տունը դեռ գտեր են արժէքաւոր մատեաններ եւ թերթերու հաւաքածոներ (*Արեւելեան Մամուլ*³⁰ 1884–1901, *Անահիտ*³¹ Զօպանեանի³², 1904–1911), եւայլն: Պատուիրեցի որ զանոնք դրկեն ձեր հասցէին: Գիրքերը հոս գան թէ մնան Պօլիս, անոնք դատապարտուած են կորստեան (չեմ գիտեր թէ պիտի յաջողի՞ն առաքումը կատարել. խեղճ մարդիկ են որ կը վարանին Հայաստան ծրար դրկելու, վախճալով որ կասկածելի կը դառնան յաշս կառավարութեան...):

Մինչ այդ, ձեզի կը դրկեմ Manet-ի³³ նկարներուն album-ը, ի փոխարէն այն բաժակին զոր չեմ կրնար ձեզի հրամցունել, նշելու համար բարեբաւտիկ հրատարակութիւնը *Լոռութեան Ձայն*ին:

Խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ այն պատկառելի հատորին համար զոր Երեւան դրկած էր– *Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւնը*³⁴, որ երկին Ա. Հատորն է:

Նոյնպէս շնորհակալութիւն՝ իմ հատորիս համար, զոր հասցէիս դրկած էին բազմաթիւ օրինակներով: *Երկերու*ս յառաջաբանը, որ այնքան լուրջ էր որքան համակրական, սեւ կէտ մը կը պարունակէր դժբախտաբար: Իբրեւ թէ ես սկսեմ եմ ֆրանսերէն գրել՝ «քիչ մը դրամի համար...»: Ենթադրութիւնը անհեհեթ է: Դրամը ոչ մէկ ատեն մղիչ ուժ մը չէ եղած իմ գրական

* Թթխմոր

(թէ ալ) սէրերուս մէջ: Արդէն բանաստեղծութիւնը նիւթական նպաստ չ'ապահովէր ճեղինակին, Ֆրանսայի մէջ ըլլայ թէ ալլուր:

Մեր մօտ ձմեռը աննախընթացօրէն երկարատեւ է այս տարի եւ սառնաշունչ: Իմ առողջութիւնս ալ, անոր հարուածներուն ենթակայ: Անհամբեր կը սպասեմ արեւի առաջին շողերուն:

Սիրով՝
Ը. Ծափնուր

Սիրելի Գ. Մահարի,

Այնքան անշահ որքան արգելիչ պատահարներ պատճառ եղան որ ուշանայ այս նամակս, ձեզի պատճառելով անելորդ մտահոգություններ: Ներողամիտ կ'ըլլաք, չէ՞: Ձեր առողջության յարատև բարուրքումը զիս կը հրճուեցնէ խորապէս, եւ կասկած չունիմ որ անելի եւս պիտի նպաստաւորուիք Պալթեան կլիմայէն:

Միթէ ստացա՞ք այն հինգ հատոր մատեանները որ ձեզի դրկեցի: Անոնք են Թէոդիկի *Տիպ ու Տառը* եւ *Յուշարձանը*, Ծիւղեկեանի³⁵ (Հօրոյ) *Բառգիրքը*, եւ երկու հատոր *Արեւելեան Մամուլ*, հայր եւ որդի Մամուրեաններու³⁶: Եթէ ասոնք հասան, պիտի ջանամ դրկել մնացեալն ալ, թէեւ դիւրին պիտի չըլլայ այդ մէկը, նկատի առնելով հատորներուն ծաւալն ու ծանրութիւնը:

Այս վերջին խումբին մաս կը կազմեն պատկառելի ժողովածուն Ա. Չօպանեանի *Անահիտներուն* (1904-12) որ մեծապէս շահեկան է իր գր(ական) բովանդակութեամբ: Համիտի³⁷ շրջանին, Փարիզ կը դրկուէր այն՝ ինչ որ կարելի չէր հրատարակել Պօլիս: Թէեւ աշխատակիցներու ցանկէն կը պակսին առաջնակարգ գրիչներ, ինչպէս Ջօհրապ³⁸, Թէքէեան, Օտեան³⁹, Ինտրա⁴⁰, եւայլն, այսուհանդերձ մնացեալն ալ լաւ է: Ինչ որ յուսահատական է, ան ալ Չօպանեանի ազգային-քաղաքական յօդուածներն են, մէկը միւսէն անելի դատապարտելի, մէկը միւսէն անելի աղէտաբեր: Ի՞նչ անծայրածիր յիմարութիւն: Եւ ըսել թէ՛ այս անգիտակից էակը ո՛չ իսկ կուսակցական մըն էր, այլ *Պաշը-պօզուք* մը: Դուք պէտք է ճանչցած ըլլաք անօրինակելի Չօպանեանը, եթէ Ա. Իսահակեան, որ երկար ապրեցաւ Փարիզ, ձեզի խօսած է սրտաբաց կերպով:

Այսօր նամակ մը առի Փարիզի Բարեգործականէն, որ ինձմէ կը խնդրէ որ ազգին յանձնեմ Թէոդիկի մարմինը: Անոր մահուան 35-ամեակին առթիւ, փափաք կը յայտնեն հանգուցեալին անիւնները փոխադրել Հայ մտաւորականներու հաւա-

* *Անկանոն, անկարգ*: «Պաշը-պօզուք»ները Թրքական բանակներու առջեւէն յառաջացող խումբերն էին, որոնց դերն էր թշնամին մոլորեցնել:

քական դամբարանը⁴¹: Ափսո՜ւ, Թեոդիկ չունի այլևս գերեզման, այն պատճառաւ որ՝ չը կրցինք հողը գնել, երբ ուշ չէր, նիթական պակասէն: Եւ իր որդին, Վահագն Թեոդիկ, մեռաւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, խոր թշուառութեան մէջ, եւ իր երկու որբուկները մնացին փողոց (բառին ամէնէն անգութ իմաստով):

Երբ այս տողերը կը գրեմ, դուք միշդ ի մտի ունեցէ՛ք որ Ֆրանսահայը շատ ու շա՛տ հարուստ է: Միայն թէ՛ այլևս իսկական Հայ չէ: Ա՛յդ իսկ պատճառաւ եւ կը զարմանամ երբ Երեւանի մամուլը «տունդարձ» կը հոլովէ: Յնորք: Յնորք եւ պատրանք:

Կ'աղաչեմ, չըլլայ որ մտահոգութիւն Նահանջին կրած յապաւումներով: Հին գիրքերս, զորս կը նկատեմ անկատար եւ միամիտ, զիս շատ չեն հետաքրքրեր: Զիս կը հետաքրքրէ – եւ դեռ ինչպէ՛ս կը չարչրկէ – գալիքը, Նորը:

Ինչպէս ըսի քիչ վերը, ձեզի դրկեցի հինգ մատեան: Հիւանդ սրունքս ըլլալով անզօր, գիրքերը նամակատուն տանողը եղաւ քաղաքիս ոստիկանապետը (այժմ հանգստեան կոչուած), որ երբ տեսաւ ծրարներուն հասցէն, շառագունեցաւ եւ ցնցունեցաւ ապշութենէն: Ինչպէ՛ս կը համարձակէի կապ հաստատել բարբարոսներու երկիրին հետ: Միթէ չէի՞ գիտեր, եւ որ մտաւորական մըն եմ, թէ Ռուսիան դժողք մըն է, իսկ պօլշեիկը՝ կիսավայրենի: Ի հարկէ, մարդը շատ հաճութեամբ իր կառքը դրաւ իմ գիրքերս ու տարաւ, երբ իրեն քիչ մը գինի (կարմիր) խմցուցի: Բայց տեսէ՛ք հետեւանքը: Թղթատարութեան պաշտօնեան խնդիր հաներ է, պահանջելով որ մարդը լեցունէ մասնաւոր թուղթ մը (մաքսի համար): Իսկոյն կը փրփրի ոստիկանապետս (պատմողը իր հոմանունին է, որ իրեն կ'ընկերանար) եւ կը սկսի գայթակղութիւն հանել, ըսելով թէ՛ թուղթ չը պահանջուիր Ալճերիոյ համար, ուր կ'ապրին ճշմարիտ բարբարոսներ եւ ոճրագործ արաբներ, ուր անճիտութեամբ իր միակ մանչը, եւ թուղթ կը պահանջուի Ռուսիոյ համար, որ մեր լաւագո՛յն գինակիցն է, որ աշխարհի մեծագո՛յն եւ յառաջադէմ ազգն է, որ ջախջախեց Մուսոլինին, եւ դեռ պիտի ջախջախէ ձե՛զ ալ, ձեր որդի՛ն ալ...

Անոնք որ երկար պաշտօնավարած են գաղթավայրերու մէջ եւ քնիկներուն հետ վարուած՝ որպէս ստրուկի, երբեմն

այսպէս կը պահեն իրենց նախկին վարուելակերպը: Մա՛նա-
ւանդ ուստիկան մը...

Յտեսութիւն, սիրելի Մահարի: Խաղաղ եւ գերերջանիկ օրեր
կը մաղթեմ ձեզ:

Սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

14 Յուլիս 1963

Սիրելի Գ. Մահարի,

Գրիչը ձեռք կ'առնեմ, հակառակ աշխարհաստան աղմուկին: Գոնե կարենայի՝ պատուհանս փակել: Կարելի չէ այդ բանը, հեղձուցիչ տաքին պատճառաւ: Այսօր ֆրանսացիներուն Ազգային Տօնն է, 14 Յուլիս⁴², այնպէս որ, ճեղքելով յոգնախուռն բազմութիւնը, բանակը կը տողանցէ – իմ ամէնէն չսիրած բաներէս մէկը: Ֆրանսացի գինուորականը անստգիտ էակ մըն է. քսան տարիէ ի վեր կանոնաւորաբար տփոց կ'ուտէ ան, բայց միշտ կը մնայ փոքրիկ աքաղաղի մը պէս ինքնագոհ եւ կոկոզավիզ: Վա՛շ մեզի եթէ օր մը յաղթանակ տանի, կոր կորուսեալ հաւու մը վրայ: Կարծեմ այս բանը նոյնքան ճիշդ է այլ ազգերու մէջ:

Ուրախ եմ որ դրկած մատենաններս հասեր են Երեւան: Մօտս տակաւին կը մնան հատորներ, որոնց ծանրութիւնը (մէկը կը կշռէ անելի քան 3 քիլօ) կը դժուարացնէ առաքումը: Երբ վերադառնաք մայրաքաղաք, ես ձեզմէ պիտի խնդրեմ երաժշտական տետր մը, ոչ թէ ինծի համար, այլ մեր ծերանոցի փոխտնօրէնին համար որ թունդ հայաստանասէր մըն է եւ քաջ երաժշտագէտ: Տետրակին տիտղոսը կուտամ յաջորդի:

Ծնորհակալ եմ այն «պաշտօնական անձերուն», որոնք ազնուութիւնը ունեցած են զիս «տուն» հրաւիրելու: Որքա՛ն պիտի ուզէի պարզել փետրաթափ թռչունի իմ թելերս եւ երթալ «արեւելեան կողմն աշխարհի»: Դժբախտութիւնը հոն է որ, իմ Հայաստան ուղեորութիւնը կ'երթայ կը բաղխի բացարձակ անկարելիութեան: Ինծի կը պակսի կենսականը, այսինքն ֆիզիքական անհրաժեշտ տոկունութիւնը: Ինձ թոյլատրելի չէ շատ հեռանալ իմ մահիճէս: Հազար ու մէկ զգուշութիւններով է որ կը յաջողիմ մնալ կենդանի: Որքան ալ դժուարին ըլլայ հեռուէն հեռու մէկզմէկ հասկնալ, կարծեմ կ'ըմբռնէք թէ իսկական անկարելիութեան մը առջեւ կը գտնուիմ:

Քիչ օր առաջ, անծանօթ մը եկաւ վիզս նետուիլ, մեծ յուզումով: Բնա՛ւ չը ճանչցայ զինքը: Ասկէ 42 տարի առաջ եղեր է դասընկերս, Սկիւտարի Պերպէրեան վարժարանին մէջ: Պօլսէն խոյս տուեր է դէպի Պուլկարիա, անկէ Լիբանան, անկէ Ֆրանսա, եւ այժմ կրկին ստիպուած է գաղթել, երկար տարիներու իր վաստակը կորսնցնելէ վերջ, դէպի Հարաւային Ամե-

րիկա: Ահա Սփիւոքը:

Ասկէ վերջ, մարտանաւ մը եկաւ խարիսխ նետել մեր ծերանոցին դէմ յանդիման: Նաւապետը, բարձրաստիճան զինուորականի իր համազգեստով, եկաւ մեզի ըսելու «Ես հայ եմ, Boston-էն, եւ բնիկ Էրզրումցիի զաւակ»: Մեր քաղաքի ամէն ծակ ու ծուկէն իսկոյն դուրս ելան բոլորովին անծանօթ Հայեր, ոմանք թրքախօս, ուրիշներ միա՛յն ֆրանսախօս, գալ շրջապատելու համար այս օտարականը, որ չէր ուրացած իր ազգութիւնը: Ահա Սփիւոքը:

Սիրալիի բարեւներով
Ծահան Ծահնուր

6 Օգոստոս 1963

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ելլալ տօնել գարնանային քսանամեակը՝ աղուո՛ր, աղուոր աղջկան մը, ահա ինչ որ սրտապարար է: Բայց ի՛նչ ընել մեր վաթսուն հատ դեղնած օրացոյցներուն համար, որոնք կը ծանուցանեն «Տօն Ամենայն Մեռելոցը», իր տերեւաթափ ծառուղիով եւ խունկի հոտով: Եւ սակայն կ'արժէ տօնել մեր տարեդարձը, նկատի ունենալով այն պարագան՝ որ մենք վերապրեցանք «հրաշիւք իմն», այնքան մահաստիւիտ եւ իրարայաջորդ աղէտներէ վերջ: Երկուքս ալ մեռեալ համարուեցանք, մէկէ աւելի անգամներ: Բայց դուք մի'տք պահեցէք Ernest Jünger-ի⁴³ սա նշանակելի խօսքը. «Որթատունկին մեռեալ խաւարծիլները (vrilles) այլապէ՛ս ամուր կը կառչին՝ քան թէ թարմերն ու նորածիլները»: Կը համբուրեմ ձեզ, լաւագոյն օրերու մաղթանքով:

Երեւանէն ստացայ բարեմաղթութեանց տաքսիքս հեռագիր մը՝ ստորագրուած Տիկին Բերսաբէ Գրիգորեանէ⁴⁴: Անշուշտ զգացուեցայ: Բայց Երեւան կը չափազանցէ ինծի տալով կարեւորութիւն մը՝ որուն ես զիս արժանի չեմ զգար: Խօսողը իմ համեստութիւնս չէ: Իմ նմաններս, Սփիւքի մէջ, ինծի պէս եւ աւելի տկար են, իրենց գրական բերքով: Զգալապէս յառաջդիմած է մեր աշխարհաբարը, նա՛ մանաւանդ հրապարագրութեան մէջ: Գրականութիւնը՝ ոչ:

Վերոյիշեալ հեռագիրէն կ'իմանամ որ Տիկինը նախագահն է Միութեան մը, որ իրեն նպատակ ընտրած է մշակութային (կուլտուրական) կապ հաստատել Սփիւքի հետ: Երեւանէն եկած գիրքն ու մամուլը միթէ կը կարդացուի՞ն խմբագրատուններէն դուրս: Ծատ կը տարակուսիմ: Լեզուական խրամատը աւելի խոր է, դժբախտաբար, քան ինչ որ կը կարծուի: Բարձրագոյն արդիւնք ձեռք կը բերուի, ըստ իս, *ռատիօյի* այն հաղորդումներով, որոնք ուղղուած են Արտասահմանի, այն միակ պայմանաւ որ անոնք կատարուին մե'ր աշխարհաբարով: Մարդուն հոգին նման է դղեակի մը որ ունի, մի'շտ եւ անպայման, իր ծածուկ եւ գետնափոր անցքը – որ չէ պաշտպանուած ո'չ դուռով եւ ոչ ալ պահապանով: Ժողովուրդը պէտք է գրաւել ներսէն, իր անպաշտպան դռնէն անցնելով:

Տեսէ՛ք սա այլանդակութիւնը: Սփիւքի պարզուկ Հայը,

անտաշ կամ թերուս, մարդու տեղ կը դնէ Երեւանի խօսնակը, զայն դատելով իր բարբառէն եւ հնչումէն: Մինչդեռ ինք ասելի տգէտ է, անկասկած, քան խօսնակը: Բացատրութիւնը պարզ է: Իր աչքին՝ վարդապետը վարդապետ է՝ շնորհիւ իր սքեմին: Ի տես այդ սքեմին, կ'առնէ Սուրբ Հաղորդութիւն:

*Անվերնագիրը*⁴⁵ կարդացի բազմիցս, յամենալով անոր ամէն մէկ տողին եւ բառին իսկ վրայ: Հետաքրքիր էի ճանչնալ ձեր քերթողութիւնը: Կտորը ողբերգական է, հաղորդական յուզումով մը բաբախում: Եթէ կը թոյլատրէք, զայն կը դրկեմ, առ ի հրատարակութիւն, Անդրանիկ Անդրէասեանին⁴⁶ որ սկսած է գեղեցիկ հանդէս մը^{46ա} լոյս ընծայել Ամերիկայի մէջ: Գիտեմ թէ Անդրէասեանը ձեզի ծանօթ մէկն է: Վատա՛ն եմ որ շատ երջանիկ պիտի ըլլայ:

Բաւական վերապահ եմ, կը խոստովանիմ, կանոնաւոր բանաստեղծութեան հանդէպ: Յանգն եւ չափը հեղինակը կը ստիպէ կա՛մ ասելորդ բառ ներմուծելու, կամ գեղչելու կենսականը: Ոմանք նոյնիսկ լեզուն կը չարչրկեն՝ հարկադրաբար: Կը խորհիմ որ բանաստեղծութեան ներքին կշռոյթը կրնայ լիովին փոխարինել այն՝ ինչ որ չափական փոքրիկ զանցառում է: Թէքէեան⁴⁷ բառնասեան⁴⁸ մըն է, որ կարդացած է (այդքան միայն) խորհրդապաշտները: Այս սահմանումին մէջ ոչինչ կայ արժէքագրկող: Mallarmé⁴⁹ եւս բառնասեան մըն էր, իր սկզբնական շրջանին մէջ: Այսուհանդերձ, բանաստեղծութեան կայսերական ուղին կը սկսի Baudelaire-ով⁵⁰ եւ կ'երկարի մինչեւ ձեր կողմերը (ինչպէս Block-ի⁵¹ *Տասներկուքը*):

Հաճոյքն ունեցայ կարդալու առաջնակարգ ուսումնասիրութիւն մը, Ա. Ս. Ծարուրյանի⁵² *Սրբուհի Տիւսարը*^{52ա}: Եթէ ունիք անձնական ծանօթութիւն հեղինակին հետ, իմ կողմէս շնորհատրեցէք զինքը, ջերմօրէն: Մարդը սովորական մէկը չէ: Ան կրնայ դաս տալ ակադեմականներու այն տարօրինակ ջոկատին, որոնք ելեր խմբագրեր են մեծածաւալ «Հայ Գրականութեան Պատմութիւն»ը:

Միշտ սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

15 Սեպտեմբեր 1963

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ձիս խոռված էր մահոգիչ լուր մը, ձեր առողջութեանը մասին: Պէշրութահայ գրագէտ մը որ ինծի համդիպած էր դէպի Անգլիա իր ճամբորդութեան ընթացքին, ըսաւ թէ դուք դժուարութիւն կը կրէք քալելու: Եւ թէ՛ երբեմն պէտք է ձեզի օգնել առ այդ: Կը մաղթեմ որ չափազանցութիւն ըլլայ:

Ձեր վաթսունամեակին յարուցած համակրական արտայայտութիւնները պէտք է ձեզ կազդուրած ըլլան հոգեպէս, ինչպէս կազդուրած է ամառնային արձակուրդը՝ տարբեր մարզի մը մէջ: Տեղւոյն թերթերը իսկոյն արտատպեցին այն ամէն ինչը՝ որ երեսաց Երեսանի մամուլին մէջ ի յարգանս ձեզի:

Գալով ինծի, անշուշտ հարց չի կրնար ըլլալ հանդիսութեան: Այսուհանդերձ, մի քանի թերթեր ինծի նուիրեցին բացառիկ թիւ մը, ինչ որ յուզեց զիս: Մասնաւորաբար հրճուեցայ հաստատելով որ, միասնականութիւն գոյացած է սա մտածումին շուրջ թէ՛ մեր ազգայնականութիւնը պէտք է պահէ այն ուղղութիւնը որ իրն է, աղէտէն ի վեր – պաշտպանողական ուղղութիւն (orientation): Պահել եւ պաշտպանել այն քիչը որ կայ, ջանալով զայն բեղմնաւորել: Պաշտպանողական եւ պահպանողական ազգայնականութիւնը, որուն ջատագովմ է *Նահանջը*, անշուշտ ո՛չ հերոսական է եւ ոչ ալ յափշտակիչ: Բայց ան կը պարունակէ իտեալ մը, ճիշտ է, սահմանափակ, որ սակայն եղած է իտեալը համայն հայութեան: Հոն ուր որ կայ Հայ գաղութ մը, հոն անպայման կայ աւագ մտահոգութիւնը՝ թուրք կանգնելու ընդդէմ օտարացումին, այլասերումին եւ ձուլումին: Այլեւս ոչ ոք չի խաղար «բա՛րձր քաղաքականութիւն:» Ոչ ոք՝ այսինքն ոչ մէկ կարենոր հոսանք:

«Գրական Թերթ»ին մէջ տեսայ ձեր նոր բանաստեղծութիւնները: *Երագէն* զատ, սիրեցի մասնաւորաբար *Երգ Վաթսունամեակին* եւ *Մակագրութիւնը*: Միամիտ եղէք, սիրելի Մահարի, դուք չէք ծերացած: Ոչ մէկ թել կը պակսի ձեր քնարին ճառագայթներէն:

Նշմարեցի որ այդ գրութիւնները տպագրուած են առանց սխալի: Պիտի ըլլա՞յ որ նոյն հոգածութիւնը ցոյց տրուի գիրքերու սրբագրութեան: Հոն՝ ուր ես գրած եմ «կը շնորհաւորեմ ձեր ճարտարութիւնը», այսինքն ճարպիկութիւնը, Երեսան տպած է,

*Երկերուս*⁵³ մէջ, «կը շնորհաւորեմ ձեր ճարտարապետութիւնը»։ Զուարճալի է բայց անիմաստ։

Մեր ծերանոցին փոխ-տնօրէնին համար, որ թունդ «հալ-րենասէր» մը ըլլալէ զատ, է նաեւ կարող դաշնակահար մը, կը խնդրեմ որ դրկէք հետեւալը. «Հայկական Ռաբստոիա, երկու դաշնամուրի համար, Հարությունյան⁵⁴ եւ Բաբաջանյան»⁵⁵։ Իսկ ինծի համար՝ «Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հատոր Երկրորդ»⁵⁶։ Առաջինը ունիմ արդէն։ Այս մեծածաւալ երկը հրատարակուած է «Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա»յի կողմանէ։ Կանխապայտ շնորհակալութիւն ասոնց համար։

Ուրեմն չէ՞իք գիտեր թէ ես կ'ապրիմ ծերանոցի մը մէջ։ Երբ բժշկուեցայ, ֆրանսական իշխանութիւնը, որ զիս դարմանած էր քսան տարի, ինչպէս կ'ընէ բոլոր աննեցուկ մարդոց, անշուշտ զիս պիտի զետեղէր ծերանոց մը, քանի որ վրաս մնացած էին անջնջելի տկարութիւններ եւ խեղանդամութիւն։ Բաներ՝ որ զիս կը ստիպեն ապրիլ բժիշկի եւ հիւանդապահի մշտատեւ հսկողութեան տակ։ Աւելցնեմ որ հոս կը վայելեմ առաւելութիւններ, որոնցմէ մէկն է ունենալ անձնական սենեակ մը։ Հիւանդանոցն ըլլայ թէ սանաթորիոմը, քսան տարի ապրած եմ հաւաքական սրահներու մէջ, երբեմն 22 անկողիննոց։ Ծառ դժնդակ բան է այդ մէկը, մանաւանդ որ՝ սենեկակիցներս շատ անգամ ալճերիացիներ էին։ Անասուններ՝ աւելի ճիշտը։ Թուրքէն աւելի կիսավայրենի։ Ներքիակ կը դրկեմ մէկ քանի բացիկներ մեր ծերանոցէն եւ քաղաքէն, որպէսզի կարենաք գաղափար մը ունենալ⁵⁷։

Միշտ սիրով
Ծահան Ծահնուր

8 Դեկտեմբեր 1963

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ահա ճամբայ կը հանեմ Նոր Տարուան բարեմաղթութիւններս, անոնց իբրեւ ուղեցոյց սահմանելով այն մշտաւառ բոցը, որ, ըստ «Գրական Թերթ»ի, վերջերս բարձրացեր է Երեւանի մէկ պարտեզին մէջ: Մաղթանքներս միշտ նոյնն է, սիրելի Մահարի, բայց տարուէ տարի աւելի ջերմ, աւելի սրտագին:

Հոս արդէն սկսան ծաղկիլ միմոզաները եւ դեռ առատ են մեծ վարդերը աշնան, արեւադարձային բոյսերու եւ երկնաւազ արմաւիներու կողքին: Արեւով արթշիռ՝ կը պսպղայ Միջերկրականը:

Անոր ափին է որ եկած խրած է արկածեալ նաւակ մը, որ կը պարզէ սեւ դրօշակ: Այդ մէկը մեր Ծերանոցն է: Հակառակ տնօրէնութեան խնամքին, որ կը հաշթայթէ հագուստ եւ կապուստ, մեր ծերունիները ծածկուած ըլլալ կը թուին ցնցոտիներով: Ներքին թշուառութիւնը եւ փտութիւնը այնքա՛ն խոր են որ դուրս կուտան, անխուսափելիօրէն: Ծշմարիտ խլեակներ՝ հրէշային դիմագիծով նախահայրեր, մարդկային կերպարանքէ դուրս ելած մամիկներ, մէկը միւսէն աւելի զգուած՝ իր կեանքէն: Աւելորդ է ըսել թէ, ես ինքս ալ պարտուած եմ, յոգնած եմ կեանքէն: Տարիները շատ ծանր կը կշռեն վրաս, մինչ կը յամառի ուշանալ յաիտենական քունը:

Ծատ ազնիւ է ձեր բարեկամներուն ժէսթը: Դժբախտաբար անկարող եմ իրենց անձնապէս գրելու, շատ անգամ նոյնիսկ ամբողջութեամբ կարդալու այս ստուար հատորները, որոնք մէկզմէկու կը յաջորդեն: Իմ ուժերս տկար են: Այսուհանդերձ, բաւական բան կարդացի Համո Սահյանէ⁵⁸, որ ունի bonhomie , սրամիտ է եւ ճարտար՝ տաղաշափութեան մէջ: Գալով Պարոյր Սեւակի, կասկած չկայ թէ շատ օժտեալ բանաստեղծ է, բայց ան զիս զարմացուց իր լայնածիր տարածութեամբ եւ սփռումով (մէկ կտոր բանաստեղծութիւն՝ 266 էջ): Գետը որ կը յորդի եւ կ'երթայ սփռուելու տափաստաններու վրայ, անկասկած կը կորսնցնէ բան մը իր խորութենէն եւ կարկաջէն: Ողողել եւ ջրել տարբեր բաներ են: Պատահած է որ ակօսի մը մէջ գտնեմ արծաթափայլ ձուկ մը (բանաստեղծական պատկեր մը, տող մը)

* Բարեմտութիւն, պարզութիւն:

որ կ'ոգեվարի, հեղձամահ: Միթե կը սխալի՞մ: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

Ծնորդի *Անլոելի Զանգակատուն*ի⁵⁹, վերջիշեցի թե ես դպիր եղած եմ, կեանքիս մէջ առաջին եւ վերջին անգամ, Կոմիտասի պատճառաւ: Օր մը ան եկած էր մեզի, Սկիւտար, հարսնէտը ըլլալու համար իր մէկ քեօթահեացի հայրենակիցին ամուսնութեան, որ կնութեան կ'առնէր իմ մէկ *cousine*-ս : Ինձի եւ Վահագնի (Թէոդիկի տղուն) հագցուցին եկեղեցական փոքրիկ շապիկներ, եւ երկուքս բռնեցինք հարսանեկան թանկարժէք եւ եռայարկ մոմերը: Փեսան տնօրէնն էր Քեօթահեացի Օսմանեան Դրամատան (Banque Ottomane): Ծատ յստակօրէն կը յիշեմ Կոմիտասի ազնուական եւ խոհուն արտայայտութիւնը որ միացած իր սքեմի պարզութեան, կը զատորոշուէր իր շրջապատէն, ուր պաշտօնական անձեր կը կրէին, իրենց կուրծքին վրայ կամ վիզէն առկախ, Օսմանեան կամ Պարսկական մեծածաւալ պատուանշանները: Իմ մոմս քիչ մը անհամդարտ կը մնար, հակառակ օրհնուած ըլլալուն: Մեծ արեւ մը կար այդ օր: Բոլոր պատուհանները բաց էին:

Դուք լսա՞ծ էք *Կոունկը*, Կոմիտասի բերնէն: Ես՝ այո: Անկարելի բան է զայն մոռնալ⁶⁰:

Դժուարութիւն կրեցի վերջիշելու համար Հելվանեանը, վասնզի մոռցած էիք ատելցնել իր հանգամանքը – բողոքական պատուելի: Միայն երկու անգամ տեսած եմ զինքը, երբ եկած էր հոգեւոր մխիթարութիւն բերելու մեր ծերունիներուն: Անվնաս մարդ է: Բարի ազգասէր եւ շատախօս: Նախադասութիւնները իր բերնէն կը ժայթքին զիրար կոխտտելով: Կը խօսի բարձրադաղակ: Չի գիտեր թե Աստուած խուլ է, ի ծնէ:

Չեմ ճանչնար գրականագէտ-վիրաբոյժ Քէլէկեանը⁶¹: Թեւեւ չեմ ստացած Յարութիւնեանի *nota*-ները, բայց դուք մտահոգ մի՛ ըլլաք այդ մասին: Կը յուսանք զանոնք ստանալ տարբեր կողմէ:

Չէի գիտեր թե Վազգէն Ծուշանեան⁶² ըսած է, ինձի ակնարկելով – «Արարատ մը չունի իր հոգիին մէջ»: Սեղանիս վրայ է Սիմոն Վրացեանի⁶³ *Յուշեր*ուն⁶⁴ երրորդ հատորը, որ վերջերս լոյս տեսաւ: Հոն կը կարդամ (էջ 218) – «Ես յիշում եմ, նա

* *Զարմուհի*:

(Շուշանեան) բարձր էր գնահատում Ծ. Ծ-ի *Նահանջը առանց Երգի*ն, ոչ իբրեւ գեղարուեստական կատարեալ գործ, այլ որպէս իրապաշտ ներկայացում ընկերային մի երեւոյթի: Ես ինքս էլ հաւանում էի Ծահնուրի վէպը, բայց դիտմամբ դիտել տուի. «Յիմար բաներ է գրել Ծահնուրը»: Վազգէնը զարմանքով եւ ցասումով պատասխանեց. – Ձեզմէ չէի սպասեր այդպիսի խօսք. այդ գործով Ծահնուրը մնայուն տեղ գրաւեց մեր գրականութեան մէջ: Բացատրեցի, որ կատակ էի անում անկասկած: Ծահան Ծահնուրի վէպը արժէքաւոր եւ մնայուն գործ է: Ես զարմանում եմ թէ ինչո՞ւ *Նահանջը առանց Երգի*ն չէ հրատարակուած Երեսնում մինչեւ հիմա, երբ ամէն տեսակ *զեւզէկութիւններ* արժանանում են Պետհրատի նիւթական հետաքրքրութեան: Բաւական է որ Սիհուքի հայութեան *Նահանջը ցոյց տան»*⁶⁵:

Պէյրութահայ մէկ-երկու գրիչներ, որոնք աշխա՛րհէ տեղեակ չեն, ատենէ մը ի վեր կը գրեն թէ ես եւ Շուշանեան եղած ենք ընկերներ եւ բարեկամներ: Այս հաւաստումը ոչինչով կը համապատասխանէր իրականութեան: Երբ Փարիզ կ'ապրէի, այսինքն մինչեւ 1939, Վ. Ծ. եկած է (վարանումով) ինծի կառչիլ: 8-10 անգամ, ոչ աւելի: Եւ ամէ՛ն անգամ ըրած եմ կարելիս, զինք հեռացնելու համար քովէս: Կեանքիս մէջ շատ սխալ բաներ ըրած եմ, բայց չեմ թողած որ ինծի մօտենայ այդ մարդը: Այդքան կոպիտ սխալ չէի կրնար գործել:

Ջերմապէս կը թելադրեմ որ անպայման կարդաք *Հայ Բոյժի* վերջին թիւը (միացեալ թիւ 1962), ուր կ'երեւայ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի անտիպ օրագրութիւնը: Զգայացունց վաւերաթուղթ մըն է ան, վերջին ծայր խոովիչ եւ եղերական: Անոր նմանը չկայ մեր գրականութեան ամբողջ պատմութեան մէջ⁶⁶: *Հայ Բոյժը* կը հրատարակուի Փարիզ, Ծաւարշ Նարդունիի կողմէ: Երեսն կը հասնի կանոնաւորաբար:

Շատ ու շատ սիրով
Ծահնուր

Ներողամիտ եղէք իմ գէշ գիրիս համար: Յոգնած եմ, եւ աչքերս՝ շատ տկար:

Սիրելի Գ. Մահարի,

Իսկոյն կը պատասխանեմ ձեր 31 Դեկտեմբերին զոր ստացայ Ծնունդի օրով, երբ արեւին շողարձակումը կը թուի ըլլալ կենսատու եւ յորդառատ ջրվիժում մը, մեր մշտադալար Saint-Raphaël-ի վրայ թէ պսպղուն ծովուն, ուր ski nautique կ'ընէ Արա Գեղեցիկի նման երիտասարդ մը, ջուրէն դուրս ժայթքեցնելով աղեղաձեւ բիրեղ եւ փրփուր:

Ծովը շատ մօտ է մեր ծերանոցին (5 վայրկեան՝ ոտքով), որով նաեւ մօտ է այն գլխաւոր պողոտային, որ կ'անցնի կ'երթայ մինչեւ Իտալիա, Միջերկրականը եզերելով: Երբ մտաբերէք որ ֆրանսահայը ունի շատ բարեկեցիկ վիճակ, եւ թէ՛ բարեկեցիկ մարդը կ'օգտագործէ ամէ՛ն առիթ ելլելու համար պտոյտի Côte d'Azur-ի⁶⁷ երկայնքը, դուք կրնաք երեւակայել թէ որքան շատ կ'ըլլայ մեր Տունէն անցնող Հայոց թէ՛ որակը եւ թէ քանակը: Երբեմն կը մերժեմ այցելու ընդունիլ: Մերժեցի Ենովք Արմէնը⁶⁸, երբ ան եկաւ հոս, հանդէսի մը նախագահելու համար: Բայց միշտ մերժել կարելի չէ: Ազգակիցներ են ի վերջոյ, եւ ես քսան տարի հեռու մնացած եմ Հայոցմէ: Այցելուները շատ անգամ կը բերեն հետաքրքիր լուրեր, անհետաքրքիրներուն հետ խառն: Պէտք է ընդունիլ մէկը՝ ի սէր միսին:

Այդ Օննիկ Հրաշը (բուն անունով Գօշունեան⁶⁹) պէյրու՝ թահայ առետրական մըն է (ներածում եւ արտածում) որ գրպանը լեցուն դրամ՝ իր առաջին պտոյտը կը կատարէ Côte d'Azur-ի վրայ: Մարդը անհաճոյ էր թէւ, բայց ան յուզեց զիս երբ պատմեց թէ, ինծի մօտիկ մէկը, Ա. Պողոսեան, որ մօրէ-մերկ վիճակով խոյս տուած է Ռումանիայէն, Պէյրութ կը գտնուի նեղանցով վիճակի մէջ: Տուի այն՝ ինչ որ կրնայի (միջանկեալ ըսեմ, որ դրկած դրամս ինծի վերադարձուեցաւ: Յաջողեր են մարդուն գործ մը հայթայթել): Ներողութիւն, պէտք է որ բանամ երկրորդ փակագիծ մը: (Մեր ընտանիքին իսկական անունը, մօր կողմէ, Պօզաճեան է եւ ոչ թէ Լապճինճեան: Պէտք է լսած ըլլաք Բիւզանդ Պօզաճեանի մասին, գրող, թարգմանիչ եւ քաջ գրաբարագէտ, այլ եւ՝ երկրորդ աստիճանի cousin մը, եւ որ աքտորուեցաւ Ապրիլ 11-եաններու⁷⁰ կարավանով, բայց

* *Զրասահնակ*

որ վերադարձաւ Պօլիս, նման Կոմիտասի, Բ. Քէշեանի⁷¹, Մ. Շամտանճեանի⁷², Տրթ. Թորգոմեանի⁷³ եւ այլոց: Պօզաճեան կաթուածահար ինկաւ յուզումէն, ի Սամաթիա, երբ կը նախագահէր Ապրիլ 11-ի առաջին սգահանդէսին):

Վերադառնամ իմ աշխանդակ այցելուիս: Ան չբաւականացաւ ինն օրերու վերակոչումով: Այլ սկսաւ դաս տալ ինծի, այսինքն՝ քննել եւ դատել իմ գրութիւններս, անելի ճիշդը՝ անոր սակաւութիւնը եւ բացակայութիւնը: Առանց մոռնալու, ի հարկէ՛, Armen Lubin-ը: Կը տեսնեմ որ նմանօրինակ բան մը ըրած է, ձեզի հանդէպ, այն մի՛ւս գրչակը որ կը կոչուի պատուելի Հելվաճեան: Այս մարդիկը այսպէս են: Սորվիլ եւ գիտնալ տարբեր բաներ են: Բաներ մը սորված են մերօնք, բայց չեն գիտեր այն՝ ինչ որ պէտք է գիտնայ մարդ ի բնէ: Ի՞նչ ընել: Զիրենք լուեցնել խիստ բառերո՞վ: Այդ բանը հակառակ է իմ բնատրութեան: Ուստի ըսի այս մարդուկին թէ, ես ըրած եմ այն՝ ինչ որ կրնայի ընել, թէ՛ աշլեւ երիտասարդներուն կը մնայ գործել եւ արտադրել: Եւ թէ՛ աշլեւ ո՛չ գիրքով եւ ոչ ալ գրականութեամբ կրնամ զբաղիլ: Այդ բոլորը կը թողլօքեմ անոր՝ որ կը փափաքի:

Ահա ամբողջ պատմութիւնը: Ընդունեցէք թէ նեղացուցիչ բան է, երբ երկինքէն ինկած առեւտրական մը կ'ելլայ դաս կու տայ ինծի, առանց որ ճանչնայ Ֆրանսայի կեանքը, ոչ ալ իմ կեանքս եւ ոչ ալ գրականութեան էութիւնը:

Հաւանաբար պիտի մեղադրէք զիս, որ այցելուիս ըրած եմ անխոհեմ յայտարարութիւն⁷⁴: Սիրելի Մահարի, ես շատ անխոհեմ բաներ ըրած եմ կեանքիս մէջ – գէթ այդպէս կ'ըստի – բայց ոչ ոք կրնայ վկայել թէ անոնք վնասած ըլլան մեր ազգին: Այլ միայն ի՛մ անունիս, իմ համբաւիս,– ինչ որ բոլորվին արհամարհելի է:

Այս բոլորէն վերջ, կ'աղաչեմ որ նշէք սա կէտը. բնա՛ւ չեմ չափազանցեր երբ կ'ըսեմ թէ ես յոգնած եմ: Եւ ծիւրած: Եւ հիւսած: Տեսողութիւնս ալ սկսած է աներիլ եւ արուիլ: Վերջացող ամբողջ տարուան ընթացքին, միայն երկու յօդուած կրցի գրել: Հատ մը հայերէն, զոր կարդացիք Փարիզի «Յառաջ»ի մէջ – «Գրականութենէն անդին եւ բարձր»⁷⁵, եւ ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւն մը, բանաստեղծ Armand Robin-ի⁷⁶ մասին, որ նշանաւոր էր իր թարգմանութիւններով, ընդ որս մեծ Ռու-

սերը, սկսեալ Կոկոլ⁷⁷ եւ Լերմոնթովէն⁷⁸, մինչեւ Էսսէնին⁷⁹ եւ Փասթերնաք⁸⁰: Բարեկամս որ գիտէր բոլոր կարեւոր լեզուները (աւելի քան 20 լեզու) զո՞ն գնաց ոստիկանական մէկ անգագուշութեան:

Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ: Պէտք չէ կարեւորութիւն տալ այն ձափոտութներուն որոնք կ'երեսան Մերձաւոր Արեւելքի մեր թերթերուն մէջ: Անոնք չեն ճանչնար մեզ: Հաւատացէք որ մեծապէս եւ խորապէս երջանիկ եմ, քանի կը լսեմ Հայաստանի փառաւոր վերականգնումը (եւ անմխիթար՝ ի տես Սփիւռքի քայքայումին):

Մի մոռնաք որ դուք առաջին Հայ գրողն էք որուն հետ թղթակցութիւն կը պահեմ իրական հաճոյքով: Մինչեւ ձեզ ճանչցայ, իմ թղթակիցներս եղած են ֆրանս(ացի) գրագէտները միայն: Դուք աւելի էք ինծի:

Կը համբուրեմ ձեզ, Նոր Տարւան սեմին:
Ծափան Ծափնուր

Կ'ուզէի տակաւին խօսիլ Յ. Ժ. Սիրունիի⁸¹ եւ Ենովք Արմէնի, այսինքն Մեծարեանցի⁸² մասին⁸³, բայց նամակս երկարեցաւ: Կը վերապահեմ յաջորդին:

10 Փետրուար 1964

Սիրելի Գ. Մահարի,

Այս անգամ կը գրեմ ոչ միայն արեւաւառ, այլ ոսկեզօծ երկիրէ մը: Իրենց փառապանծ եւ քիչ մ'ալ խօլ ծաղկեփթու-մին մէջ եմ միմոզաները, որոնք երբեմն կը կազմեն ճշմարիտ անտառներ, սարերու լանջին: Երբ կարճ ճամբորդութիւն մը կ'ընեմ, care-ով, աշքերուս պարզուող համայնապատկերը պարզապէս անհրապական կը թուի ըլլալ: Մինչ լայնանիստ կառքը կը սուրայ ոլորապտոյտ գնացքով, եւ եզերելով գահավէժ ան-դունդները, աջ կողմս կը տարածուի Միջերկրականը, իր ակ-նախիտիդ արծաթով եւ կապոյտով, իսկ ձախիս՝ բլրալանջերը իրենց աննենգ ոսկիով: Երկուքին միջեւ՝ գոց կարմիր ապառաժ-ները որոնք մեր Saint-Raphaël-ի ջուրերուն մասնայատուկ են: Ամիսէն աւելի կայ որ չենք տեսած ո'չ անձրեւ, ո'չ ձիւն: Օհ, ո'չ, այս խաղաղութիւնը չի կրնար տեսել, քանի կայ եւ կը մնայ de Gaulle⁸⁴ չաստուածը, որ անկարող է ապրելու առանց կար-կուտի եւ տեղատարափի, եւ ըսել թէ մարդը jansénite⁸⁵ է իր բարքերով:

Ընորհակալութիւն՝ ձեր խմբանկարին համար, ուր ձեր շատ սիրուն գահաժառանգը կը թուի ըլլալ իր մօր հաւատարիմ կրկնօրինակը: Գալով ձեզի, դուք կը յիշեցնէք այ'ն Voltaire-ը⁸⁶ որ ըսելու վրայ է- «Աստուած եւ ես գիրար չենք ճանչնար, այստիեանդէրձ մէկզկէկու կը բարեւենք»:

Ընորհակալութիւն նաեւ «Հայ Նոր Գրականութեան Պատ-մութիւն»ին համար, որուն Բ. հատորը կարդացի - աւարտեցի: Նրբաճաշակ գեղագէտը իրաւունք ունի երբ խնդրոյ առարկայ կ'ընէ թանգարանի մը լուսաւորումը, իրայատուկ տեղը առար-կաներուն, ուղեգիծը դասաւորման, եւայլն: Այս բաները մեզմէ ոչ ոք կ'արհամարհէ: Բայց կասկած չկայ թէ, կենսական գործը, մե'ր մէջ եւ այսօ'ր, գանձերուն խմբաւորումն է: Թող ապագա'ն լուսաւորէ գեղեցիկն ու գեղեցկագոյնը, ճշդելով ճառագայթնե-րուն անկման անկիւնը:

Ընորհաւորելի են «Պատմութեան» խմբագիրները, այն բա-նին համար որ մեծագոյն թիւով գանձեր ի մի խմբած են:

Այս Բ. հատորին կարկառուն դէմքը, ըստ իս, Պետրոս Դուր-

* Զբօսապտոյտի մեծ ինքնաշարժ:

եանն է, մեծագոյնը մեր քնարերգականերուն: Մեր տան երեց կիները յաճախ կը յիշէին Սկիւտարի սոխակին յուղարկաւորութիւնը: «Ան ի՞նչ մեռել էր, ի՞նչ մեռել (իմա՛ յուղարկաւորութիւն). Իսկուտարը ելաւ-եկաւ՝ նստեցաւ, տղան *պանտա-մուզիքայով* թաղեցին... տեսնուած բան չէր...»: Ամէն Մեռելոցի մենք կ'երթայինք խոնարհիլ իր շիրիմին առջեւ, որ մեր ընտանեկան գերեզմանատեղիին հանդիպակաց էր: «Աստ հանգչի մարմին/-Պետրոս Դուրեան/որ քսանամեայ էջ ի գերեզման/երկաթագործի սա ծնաւ որդի/բանաստեղծ թռեաւ ի կենաց աստի...»:

Պրն. Ս. Մէլիքէթեանի⁸⁷, որ տնօրէնն է «Գր(ականութեան) Թանգարանի», ղրկեցի ինչ որ գտայ – Թէոդիկի անձագիրը, իր յուղարկաւորութեան լուսանկարը, Գորֆուի⁸⁸ որբանոցը իր արտասանուած մէկ ճառը, եւայլն: Քովս մնացին միայն Վահան Թէքէեանի նամակները: Քանի տեղն է, ըսեմ որ 1910-12-ի ատենները, Թէոդիկ տպել տուած էր իր եւ իր կնոջ մահազոյները: Միայն բաց թողուած էին թուականները, որ եւ ինքս պետք էի լեցունել, մահուան պարագային: «Հիրիէթ»ի⁸⁹ շրջանը պօլսահայը կ'երազէր:

Ստացայ նաեւ Պետհրատի պատի Օրացոյցը, ուր իսկոյն փնտռեցի մեր Ապրիլ 11/24-ը: Ափսո՛ւ, ո՛չ մէկ յիշատակութիւն: Ո՞չ մէկ: Չը չափազանցեմ: Եթէ շրջոյի Թէոդիկը, անոր ետեւ կ'ըստի թէ՛ այդ Ապրիլ 24-ի օրը, մենք որ դժգոհ հպատակներ էինք մեր Սուլթանին, պարտաւոր էինք ներկայանալ իր ոտը, «հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ, եւ յայտնելէ վերջ մեր երախտիքը», իրեն մատուցանէինք «բոյի մի ձու»: Մեր իշխանաւորը, այսինքն Սուլթան Մահմետ Ե-ը⁹⁰, անձնասպան կ'ըլլար ընդհուպ, ըմբռնելով մեր ընծային ճակատագրական նշանակութիւնը: Բոյ չէր պակսեր ոչ ձեր նշանաւոր Այգեստանին մէջ, ոչ ալ իմ Այգիիս (մեր թաղը կը կոչուի Վանքին Այգի = Վանքըն պաղը): Ինչո՞ւ, սիրելի Մահարի, ինչո՞ւ ձու մը չը տարիք առ որ անկ էր: Իրաւ է թէ, ինչպէս կ'ըսէ քաջահմուտ Օրացոյցը, անհրաժեշտ էր ըլլալ կիսավայրենի եւ սեւամորթ: Սեւերեսը Սուլթանն էր:

Ստեփան Ալանաճեանէ ստացայ նամակ մը, որ հաճոյք պատճառեց ինծի: Կը յիշէ, ի միջի այլոց, Sartre-ի⁹¹ այցելութիւնը Հայաստան⁹², աւելցնելով թէ ան կը ճանչնայ զիս: Զարմանալի չէ, քանի որ երկուքս բնակիչներ ենք նոյն հրատա-

րակչական տան (Gallimard): Բայց ան ո՛ր, ես ուր: Sartre-ը այս օրերս լոյս ընծայեց ինքնակենսագրական բնոյթ ունեցող երկ մը, *Բաները*⁹³, որուն գտած յաջողութիւնը եղաւ այնքան մեծ որքան անմիջական:

Խղճահարութիւն ունեցած էի, քննադատած ըլլալուս հա- մար Պարոյր Սեւակը: Կը տեսնեմ որ նոյնը կ'ընէք եւ դուք «Գրական Թերթ»ի⁹⁴ սիւնակներէն: Tolstoï⁹⁵ կը գրէր 1910-ին, կարդալէ ետք Mallarmé-ի մէկ մթին քերթուածը– "Nous n'avons d'autre droit que de dire, que cet art est incompréhensible pour nous" : Անհաղորդ մնացի «Զանգակատան»: Կը մաղթեմ որ Սեւակ անսալ ձեր եղբայրական խորհուրդներուն: "Nous n'avons d'autre droit que de dire" :

Դուք հաւաքաբար պախարակեցիք Ենովք Արմէնը: Իրա- տունք ունէիք: Այդ մասին ոչ մէկ կասկած: Նոյն բանը ըրած է ձեր թղկակիցը, Յ. Ծ. Սիրունի, փանջունիական պորպոռոցներով, ափսո՛ւ, Բերայի Յոյներուն Սիլլոդոս սրահը, ի ներկայութեան Մեծարեանցի բազմաշարձար մօր, եւ նոյնինքն Ե. Արմէնի: Մենք ունինք *որք* եւ *այրի* բառերը: Բայց թէ ի՛նչ բառով պէտք է որա- կել մայր մը՝ որ կորսնցուցած է իր մէկ հատիկ սրտահատորը, հո՛դ, այդ ահաւոր վիշտին առջեւ ընկրկած է մեր լեզուն: Բա՛ռ չը կայ: Անխիղճ բան է մօր առջեւ պարզել, չափազանցեալ ճի- չերով, բոլոր այն սլաքները (անպա՛յման յիմարական), որ խո- ցած են բանաստեղծին սիրտը: Ես ներկայ էի գր(ական) հան- դիսութեան(!) որ վերածուեցաւ կոուադաշտի: Ամէն բան ունի իր տեղը եւ ժամը: Սիրունի մեղանշած է տարրական փափկանկա- տութեան դէմ:

Իրիկուն մը տուն գալով, Թէոդիկ առջեւս նետեց տետրակ մը– «Առ կարդա՛յ, քու մարդդ է»: Մեծարեանցի ինքնագիր ան- տիպներն էին, որոնք լոյս տեսան տարեցոյցին մէջ: Թէոդիկ պատմեց. «Օրին մէկը, տպարանին անկիւնը տեսայ երիտասարդ մը, որ նստած կը գրէր: Ուսին վրայէն նետուած ակնարկով մը ըմբռնեցի թէ, ան չի գիտեր փորձ սրբագրել: Ըրի պէտք եղած մատնանշումը: Իսկոյն ոտքի ցցուեցաւ, շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան բառերով: Ծառագունեցաւ, երբ իրմէ ուզե-

* Ուրիշ իրաւունք չունինք բացի ըսելէ թէ այս արուեստը անհասկնալի է մեզի: ** Ուրիշ իրաւունք չունինք բացի ըսելէ:

ցի անտիպ քերթուած մը, յայտնելով ինքնութիւնս: Նրբագեղ եւ շա՛տ կիրթ երիտասարդ մըն էր, փոքրիկ նորաբոյս մօրութով»:

Վերջապէս ինծի յանձնեցին, խորհրդաւորաբար, Եղիա Տէ-միրճիպաշեանի 1895 տարուան Օրագիրը, photocopié վիճակին մէջ: Եղերակա՛ն, սրտաճմլիկ ընթերցանութիւն: Երբ Սուլ-թանը կը ստորագրէ Բարենորոգմանց ծրագիրը, խելակորոյս բանաստեղծը կը գոչէ «Պօխճաս կապեցի, ես Հայաստան կ'երթամ կոր»: Իր խենդութիւնը շատ հեռու է ամբողջական ըլլալէ: Կատարեալ բանիմացութեամբ կը հիւրընկալէ երիտասարդներ, ինչպէս Հրաշեայ Աճառեան⁹⁶ եւ Լեւոն Բաշալեան⁹⁷: Բայց շուտով կը սկսի իր ցաւին նոպան: Իր ցաւը կը կոչուի hal-lucination auditive – լսողական զգայախաբութիւն: Կը լսէ ձայ-ներ, աղաղակներ, ճիշեր որոնք գոյութիւն չունին: Իբրեւ ուղ-ղակի հետեւեանք ասոր, խեղճը կը կարծէ թէ զինքը կը հալածեն (persécuté-persécuteur): Պապը Ալիի ցոյցի⁹⁸ յաջորդ օրը, երբ արին կը հոսի ամէնուրեք, եւ թէ թրքական բանակը ողողած է Պօլիսը, Եղիա Էֆէնտի սարսափով կ'անդրադառնայ թէ, ոչ զէնք ունի ձեռքին տակ եւ ոչ ալ կրնայ զէնք գործածել: «Եւ ահաւոր զէնքն աչքիս զարկաւ. գրիչս առի, դուրս ելայ»: Զայն ուղիղ բռնած («գրիչս սորի ձեռով առաջ մղելով») կը խոյանայ թուրք զինուորներուն վրայ, պոռալով, աղաղակելով: Աներեւա-կայե՛լի տեսարան: Այս շրջանն է, երբ Եղիա Էֆէնտի կը ստեղծագործէ հայերէն նոր բառեր, թիով տասը հազար, իր ֆրանս(երէնէ)– հայ(երէն) բառարանին⁹⁹ համար (որ սեղանիս վրայ է այս միջոցիս): Անշուշտ՝ չունի ուտելիք հաց: Կը սնանի օրական երկու հաւկիթով եւ մէկ սերկեփով, զոր կը քաղէ պարտէզի ծառէն: Ահա հատուած մը իր օրագրութենէն. «4 Հոկտ. 1895 – Երէկ գիշեր դարձեալ *Տէր Ողորմեա* երգեցի Հա-յաստանի ազատութեան համար: *Մայր Արաքսի* եւ *Իմ Հայրենիք* երգեցի...: Գիշերը Լամառդին¹⁰⁰ կարդացի եւ լացի, թաց ու բարձր լաց. Լամառդին, Միսէ¹⁰¹, Վէոլէն¹⁰² հոգիէս կը խօսին: Lac-ի¹⁰³ ընթերցմամբ լեցունեցայ. բայց Vallon-ի¹⁰⁴ կէսը չհասած՝ տղու պէս, սիրահարի պէս, որբի պէս, խաշեցեալի պէս, լքեալի պէս լացի...»:

Ծահան Ծահնոր

* Լուսատիպ, պատճենահանում

** Հալածեալ–հալածող:

20 Յունիս 1964

Սիրելի Գ. Մահարի,

Բացառապես խաղաղ ձմեռե՛լ մը վերջ, կորսնցուցի առողջական հաւասարակշռութիւնս, գարնան առաջի՛ն իսկ շողերուն եւ դաշլաշլիքին, իբրեւ հետեւանք փորձանաւոր պաղաւթեան մը, որուն դժնդակ հոլովոյթը կրեցի շուրջ երեք ամիս: Այ՛ս եղաւ դրդապատճառը՝ իմ նամակիս արտասովոր յապաղումին: Ներողամիտ եղէք, սիրելի Մահարի:

Դէմս է ձեր վերջին գրութիւնը, որպէս խղճի խայթ: Հոն կան հարցումներ: Ո՛չ, Սկիւտարի գերեզմանաքարը չի կրնար քորջս ըլլալ, քանի քոյրս կը կոչուէր Հերմիէ Լեմօնճեան (ծնեալ Քերէսթէճեան), եւ ոչ թէ Տիգրանուհի Քերէսթէճեան: Գրագէտ Մանուէլ Քէօսէեանի¹⁰⁵ այցը չեմ ստացած դժբախտաբար:

Ստացայ սակաւն Պարոյր Սեւակի «Մարդը Ափի մէջ»ը¹⁰⁶, որ զիս այնքան աւելի շահագրգռեց եւ առիւնքնեց, որքան վերապահ թողած էր «Անլոնի Զանգակատուն»ը: Հոս, Սեւակ կը կիրարկէ աւելի ուղղակի, ըսել կ'ուզեմ անձնական քերթողութիւն մը, իբրեւ գործիք ունենալով արուեստ մը՝ որ բաց է, այսինքն անկաշկանդ: Կը մնայ յօժար եւ հաղորդական՝ հանդէպ արեւմտեան ժամանակակից քերթողութեան, ինչ որ լա՛ւ նշան է:

Խօսքը կ'ընէք «Մաղթանք»ի մը, զոր դուք տրամադրութեան տակը դրեր էք «զեկուցող Ալ. Թօփճեանի»: Կը խորհիմ որ կ'ակնարկէք Նոր Տարուայ նամակի մը, զոր ուղարկած էի Պէյրութ, ընդառաջ երթալով տեղւոյն Նոր Սերնդական խմբակցութեան մը խնդրանքին¹⁰⁷: Ուրկէ՛ ուր այդ մաղթանքը ելեր գացեր է մինչե՛ւ Երեւան: Ապշեցուցիչ աշխարհ:

Մինչ այս մինչ այն, լոյս ընծայեցի ֆրանսերէն բանաստեղծութեան հատորիկ մը¹⁰⁸, բարեկամներու վերապահուած, եւ ո՛չ թէ վաճառման համար (միայն 300 տպաքանակով): Օրինակ մը կը դրկեմ ձեզի: Այս գրքոյկը պարգեատրուեցաւ Ֆրանսական Կաճառին կողմանէ (Académie Française) բանաստեղծութեան մրցանակով:

Քանի մը օրէ ի վեր սկսած եմ իջնել ծովափ, անշուշտ երեկոյեան ժամերուն, զի անկարող եմ տոկալ կիզիչ արեւին լրբութեան եւ այլ շահատակութեանց: Ամբոխը մեծ է, խուռ-

ներամ եւ խաշտաբղէտ: Ո՞ր եմ մերօնք: Ո՞ր է Հայութիւնը: Կը խորհիմ որ դուք լա՛ւ եք, եւ թէ պիտի ըլլաք լաւագոյն, օրէ-օր: Ա՛յդ է մեր մխիթարութեան կէտը: Մնացեալը՝ աներ ու աներակ, աղջամուղջ եւ աւագամորիկ: Գերեզմանին մէջ միայն պիտի կարենամ մոռնալ մեր կործանումը:

Ծերանոցիս Հայերը մեծ դանդաղութեամբ եւ երկա՛ր յամեցումներով է որ կը հաւանին թողուլ այս կեանքը: Կարծես թէ մեռած է մամիկը, երբ դեռ ան կը մոլտայ, մահաբոյր շրթներով: Պատճառը պարզ է. այս աշխարհը առնելիք-տալիք ունին բոլո՛րն ալ, բոլո՛րն ալ: Դեռ հաշիւ կը պահանջեն: Իրենց ձեռքե՛րը՝ հնադարեան պարտամորհակ:

Մաղթանքներով կազդուրումի
եւ շատ սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

8 Յուլիս 1964

Սիրելի Մահարի,

Վերջապէս անդրադարձայ որ ձեր Litva-ն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ մեր Lituania-ն, որ ֆրանսական գրականութեան տուած է մեծ բանաստեղծ մը յանձին Միլօշի (Oscar-Vavislav և Lubiez-Milosz, 1877-1939): Կարդացա՞՞ծ էք զայն: Թարգմանուա՞՞ծ է ռուսերէնի: Իշխանական տոհմի շառաւիղ, եղած է Փարիզի դեսպան, երբ իր հայրենիքը դեռ անկախ էր: Մեկնելով սէմ-պօլիզմէն, գացած մխրճուած է Սուրբ Գիրքի միսթիքականութեան մէջ, և փորձած լուծել Յովհաննոս Յայտնութեան գաղտնախորհուրդը (arcanes): Իր վերջին տարիներուն ցոյց տուաւ նշաններ՝ որոնք կասկածելի դարձուցին իր մտային հաւասարակշռութիւնը: Այցելուներուն կ'ըսէր, իր ցուցամատը ցցելով՝ «Հոգին-Սուրբը ես ի՛նքս եմ»: Օժտուած ըլլալով երկրորդ աշքով (լաւ եւս է ըսել՝ կրկնակ տեսողութեամբ), ըրած է ապշեցուցիչ գուշակութիւններ, որոնք մեծ մասամբ իրականացած են: Այսպէս՝ նախատեսած է պատերազմին մեկնակէտը (Gdynia¹⁰⁹ եւ Polonia) եւ վերջաւորութեան թուականը, 1944:

Օրին մէկը, երբ նստած էր սրճարանի մը առջեւ, Փարիզէն ոչ շատ հեռու, իր առջեւէն կուգայ անցնիլ հարսանեկան թափօր մը, շքազգեստ, հանդիսաւոր եւ արուեստապէրն: Բանաստեղծը, որ հսկայ մարդ մըն էր, ոտքի կը ցցուի, կարծես զսպանակէ մը մղուած, կը խլէ իր աթոռը, եւ զայն կ'արձակէ հարսանեկան թափօրին վրայ, իր ամբողջ ոյժով: Բանաստեղծը վիրաւորուած էր այն բանով, որ թափօրը կազմող անձերը՝ գաւառացիներ, մշակներ եւ պարզ աշխատատուներ՝ հագուած էին քաղքենիի նման, օսլայած օձիքով, նորաձեւ գլխարկով եւ ձեռնոցներով, եւ այդու անտեսած՝ կոշտ ձեռքերու սրբութիւնն ու ազնուութիւնը: Եղած էին բարեկենդանական: Լղրճուած էր (նաեւ) հիմէնի նուիրականութիւնը:

Աւելորդ է ըսել թէ այս գայթակղալից արարքէն վերջ, բանաստեղծը բարձրացած էր իր սենեակը եւ երկարատեւ լացած՝ մանուկի մը պէս:

Կը զարմանամ որ իմ կարծիքս կ'ուզէք Համաստեղի գրականութեան մասին: Հաւատա՞լի բան է որ Երեւան ժամանած չըլլայ *Անձրեւը*¹¹⁰, որ երեսուն-քառասուն տարուան հնութիւն ունի: Յորմէ հետէ դուրս ելած եմ Պօլսէն, Համաստեղ այն

միա՛կ թրքահայ գրիչն էր, զոր կարդացած ըլլամ իրական հաճոյքով: Հարազատ՝ իր նկարած գաւառով, եւ թանկագին՝ իր *հիւմորով* (աւելի թանկագին անշուշտ քան Թլկատինցիինը): Ես իրեն հանդիպած եմ մէկ անգամ, զարմանալի զուգադիպութեան մը շնորհիւ: Մտած էի Լատինական Թաղի (Quartier Latin) մէկ բազմամբոխ ճաշարանը, երբ քովս եկան նստիլ երկու օտարականներ, ըստ բաւականին կորսուած՝ այս անձանօթ երկրին մէջ: Իսկոյն ճանչցայ Համաստեղը, իր լուսանկարէն: Նոյն երեկոյին զիրար գտանք Monparnasse-ի¹¹¹ հանրածանօթ սրճարանը (La Rotonde), որ եղած է Լենինի «բանակատեղին»: Համաստեղ թողուց իր ընկերները (Դաշնակցութեան սպայակոյտը) եւ եկաւ միանալ ինձի եւ Յակոբ Տէր-Յակոբեանին¹¹²: Պատուական մէկն էր: Պարզ, համեստ, հանդարտաբարոյ: Ահա՛ հայորդի մը, որ երկա՛ր տարիներէ ի վեր ներգաղթած պէտք է ըլլար: (Չեմ կարդացած իր «Սպիտակ Զիւտորը»):

Չեմ կարդացած նաեւ Victor Gardon-ը^{112ա}, որուն զոյգ գիրքերը գտնալ կարելի չեղաւ մեր նահանգին մէջ: Զանոնք պահանջեցի Փարիզէն: Սպասենք: Վահրամ Կաթաւեանի մասին լսեցի բաներ, որոնք շատ ալ նուաստաւոր չէին^{113ա}: Բաց աստի, ան եղեր է *Հէրոս* գերմանական գրաւման շրջանին: Ես հերոսը կը սիրեմ, սա ձեւի տակ: Ես պատմեմ, դուք լսեցէք:

1922-23 տարիներուն պատահեցաւ որ ոճիր մը գործուի Ալպան-Հելլէն սահմանագլխին վրայ: Զոհն էր իտալացի զինուորական առաքելութիւն մը, որ սահմանային վէճ մը կը ջանար լուծել, իբրեւ հաշտարար: Միւսողինին¹¹³, մերժելով Հելլէն կառավարութեան հատուցումները, հրամայեց իր ծովային ուժերուն որ երթան իսկոյն գրաւեն Corfou կղզին: Հսկայական ոյժ, ահեղ զենք՝ այդ նաւատորմիդ: Ամառնային լուսապայծառ առաւօտով, իտալացի ծովակալը իր թնթանօթները մօտեցուց Corfou-ի ափին, եւ պահանջեց անձնատուութիւն: Առ այդ Յոյնը պարտաւոր էր վար առնել իր դրօշակը, որ կը ծածանէր բերդին վրայ: Բայց Յոյն պահակախումբը, արհամարհելի եւ սարսափահար, շատո՛ւնց խոյս տուած էր դէպի լեռները, եւ խոյս տուած էին կառավարիչ, ոստիկան զինուոր, քաղաքացի: Ոչ ոք մնացած էր անձնատուութեան նշանը տալու: Այդ պայմաններուն տակ, իտալացիք ստիպուած էին կրակել, բայց կը վարա-

նէին, կռահելով որ անքնական բան մը կ'անցնի կը դառնայ: Ահա այդ *կրիտիկական* ժամուն է որ հարիւր հազարաւոր քաջեր կը նետուին ծով, եւ լողալով կը սկսին խոչանալ դէպի տորմիլը: Իտալացիները մնացին շշմած եւ ապշահար: Ծովային տարեգրութեանց մէջ չէ յիշուած այսօրինակ *abordage* մը, ոչ իսկ *barbaresques*-ներու¹¹⁴ շրջանին: Որո՞նք են յարձակողները: Ի՞նչ ընել: Կրակե՞լ: Ընկրկի՞լ: Ինչպէ՞ս շարժիլ մերկ մարդոց դէմ, որ կը յառաջանան ուրախ-գուարթ, որպէս թէ պատահածը նաւարշաւ եղած ըլլար (*régate*): Իտալացիները *ադդանձիօնէ* (*զգո՛յձ*) կը պոռան իրենց բարձունքէն, ապարդիւն կերպով, քանզի իրենց դէմ ունին մեր այս որբերը որոնք նորօք Պօլսէն փոխադրուած էին Վիլիէմ Բ. Կայսեր¹¹⁵ Ախեղեօնի պալատը: Հայ որբը որմէ՞ եւ ինչէ՞ն կը վախնայ, ինք որ չորս տարի ապրեր է վայրենիներու մէջ, անապատներու մէջ, անօթութեան եւ ծարաւի մէջ – եւ վերածուեր է նախամարդո: Ծովափի վրայ խմբուած՝ Արշակ Ալպօյանէան¹¹⁶, Թէոդիկ, եւ, իրենց հետ, ամբողջ ուսուցչական եւ խնամակալական կազմը, կը պոռան բարձրադադակ. «Տղա՛ք, տղա՛ք չըլլայ որ նաւատորմիլը ընկղմէք: Ի սէր Աստուծոյ, մի՛ գրաւէք զայն, դնելու տեղ չունինք: Սրբազան Պապը կը տրտմի: Կուլա՛յ...»¹¹⁷:

Ահա, սիրելի Մահարի, հերոսութիւնը այսպէ՛ս կ'ըլլայ, ֆաշիզմի դէմ «Կէցցէ՛ Հայաստան» պոռալով: Աւելցնեմ (աւելի լրջանալով) որ, բերդին վրայէն Հէլլէն դրօշակը վար առած եւ կղզին յանձնած է մեր որբանոցին հայ խոհարարուհին, որ նոյնինքն հերոս Անդրանիկի քոջ աղջիկն էր: Այս կինը ճանչցաւ, յետագային, Փարիզի մէջ: Անտանէլի ջատուկ մըն էր:

Երեսնէն ստացայ ութ հատոր գիրք, ընդ որս Ռուբէն Որբերեանի¹¹⁸ *Երկերը*, զոր կազմեր են իբր հիմ ունենալով *Ովասիս* հատորը, որ *fourre-tout* մըն է (այսինքն՝ տոպրակին մէջ *խոթուած* է քիչ մը *ամէն բան*): Օրին մէկը, սրճարան նստած էինք Գեղամ Ֆէնէրճեան¹¹⁹ եւ ես, մէջտեղնիս ունենալով տարեց բարեկամ մը (Չաքքրեան), որ իբր քիմիագէտ կը գործէր Sorbonne-ի laboratoires-ներուն մէջ: (Ան եղած էր Պօլսոյ Թրքական Համալսարանին մէջ դասախօս): Մեր բարեկամը

* Նաւ ելլել: Նաւամատոյց հասնիլ:

** Սորպոնի Համալսարանի տարրալուծարանին մէջ:

առաջարկեց նիթական օժանդակություն մը խնդրել իր անձնական բարեկամ Որբերեանէն, ի նպաստ Ֆէնէրճեանին, որուն վիճակը դժնդակ էր: Ես ըսի թէ այդ բանը կարելի չէ, վասնզի Գեղամ ծանր կերպով քննադատած էր *Ովասիսը*, Պոլսոյ *Ժողովորդի Չայն* թերթին մէջ (Տնօրէն՝ Վահան Թէքէեան): Մեր չնաշխարհիկ քիմիագետը իր աչքերը բացաւ խոշոր, խոշոր, եւ բացագանչեց թրքավարի շեշտով եւ ամենա՛յն անմեղութեամբ,– «Ծօ դուն խե՛նդ ես, *չըլտըրմի՛շ* ըրած ես, ատանկ հարուստ բանաստեղծ մը կը քննադատուի՞: Մարդը միլիօն ունի, միլիօն՝»:

Միլիօն մը հնչիւն բարեւ ձեզի
սիրելի Մահարի
Շահան Շահնուր

* «Թոցնէլ» (խելքը):

Saint- Raphaël, le 22 Juillet 1964

Սիրելի Մահարի,

Այսօր ձեր հասցեին ղրկեցի Victor Gardon-ի գիրքը, զոր չէի անապարած փնտռելու կարդալու: Արդէն ծանօթ էի, շնորհիւ բազմաթիւ յուշագրութիւններու, Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութեան եւ անոր եղերական վախճանին: Այսուհանդերձ, խոովեցայ եւ յուզուեցայ անգամ մը եւս, եւ խո'րապէս:

Գիրքը ունի սահուն ֆրանսերէն եւ բառապաշար մը՝ որ գոհացուցիչ է երբ նկատի առնենք աշխատութեան սեռը - յուշագրութիւն: Ան յուզական է, թէեւ յուզումը կը բղխի պատմական դէպքէն քան հեղինակին պատմելու արուեստէն: Այս վերջինը, այսինքն պատմելու եղանակը, ժողովրդական է, ըսել կ'ուզեմ՝ պարզուկ: Հայը այսպէս կը պատմէ իր կեանքը, երբ իրեն կը պակսի ձեր արուեստագէտի գրիչը:

Հեղինակը իրեն կը վերապահէ նպաստաւոր (avantageux) դիրք մը, միշտ եւ ամէն առթիւ: «Ես բացառիկ մէկն եմ» ըսելու պէս: Ծնորհաւորելի կը գտնեմ իր քաղաքական ողջմտութիւնը: Սուելի չեմ ըսեր, գիտնալով որ դուք լաւագոյն վկայ մըն էք քան թէ ես:

Քիչ առաջ կարդացի ձեր բաց նամակը¹²⁰, ուղղուած Ստ. Ալանաճեանի, եւ զայն գտայ արդար, տեղին, անհրաժեշտ: Դուք չէք յիշած (անշուշտ ատելոդ համարելով) սա պարագան, թէ Ալանաճեան քիչ մը զոհն է Յ. Օշականի¹²¹, որ երկար տարիներ արտադրեց եւ պաշտօնավարեց Մերձ. Արեւելքի մէջ: Օշական արհամարհելի իմացականութիւն մը չէր բնաւ, բայց իր ենթադրեալ «գեղազօհմութիւնը» թունաւորած է ամբողջ սերունդ մը: Չէր գիտեր թէ գեղեցիկը կը կայանայ պարզութեան մէջ: Իր բռնազբօսիկ եւ անհեթեթ պատկերները կ'արտայայտէր այնպիսի դարձդարձիկ եւ ոլորապտոյտ նախադասութիւններով, որ ես զինքը անուանած էի Հօճա^{121ա}, մտաբերելով փաթեցը: Երբ Բարեգործականի գրասենեակը նամակ կը ստանար իր թոշակաւոր ուսանողներէն, Հայկ Պերպլերեան¹²² կ'ըսէր ինծի- «Կը բաւէ որ կարդամ չորս-հինգ տող, որպէսզի գուշակեմ թէ գրողը եղած է Օշականի սան: Մարդը անկարող է արտայայտուելու պարզօրէն, յստակօրէն:

Ծատ սիրով՝ Ծահնուր

Ներողութիւն՝ իմ գէշ գիրիս համար: Սովորականէն քիչ մը ատելի յոգնած եմ:

Սիրելի Մահարի,

Ձեր նամակին անսովոր յապաղումը մտահոգիչ էր անշուշտ, բայց դուք մոռցումնէլ տուիք ձեր վէպին բարեբախտ յառաջացումին լուրով: Որքան ալ սպառիչ ըլլայ վիպական երկի մը երկունքը – եւ կասկած չկայ թէ այդպէ՛ս է ան – դուք մի՛ ափսոսաք որ նախապատուութիւն տուած էք արձակին: «Սեւ Մարդ»ուն արժանավայել յաջողութիւնը պէտք է ձեզի ծառայէ իբրեւ խթան: Սփիռքի մամուլը կը շարունակէ ձեզի վերապահել ընտրելագոյն տեղը, եւ արդա՛ր է որ այդպէս ըլլայ, երբ նկատի ունենանք, նախ եւ առաջ, ձեր բարձրորակ տաղանդը, եւ ապա՝ ձեր տաղանդին բնութիւնը: Այդ բնութիւնը շատ մերձ է, ան նոյնիսկ կուգայ կը նոյնանայ թրքահայ գրականութեան անմեկնելի բայց եւ շա՛տ բնորոշ բնութեան հետ: Քիչ մը այդ չէ՞ եղած միթէ, անցեալին մէջ, Վահան Տէրեանի պարագան:

Գովելի են ձեր ֆրանսագէտները, երբ կը մերժեն թարգմանել այ՛ն բանը, որ իրենց կը թուի անթարգմանելի (խօսքս Feux-ին¹²³ է): Խղճմտութիւնը եւ գիտակցութիւնը շատ անգամ պակսած են մեր մէջ, եւ Հայր Արսէն Ղազիկեաններ¹²⁴ եւ Արշակ Զօպանեաններ լորճած են թարգմանական արուեստը, երկա՛ր տարիներ: Անշուշտ կարելի չէ այս բաները ըսել հրապարակաւ առանց նշաւակ դառնալու քարկոծումի եւ նախատինքի, վասնզի մերիները խորապէս հաւատացած են հակառակին (իրենց հաւատացնել տուած են մեր աչքաբաց գրիչները):

«Սովետական Հայաստան» բազմաթիւ էջեր յատկացուցած էր Զօպանեանի, տպելով այն դրուատալից նամակները զորս այս վերջինը ստացեր է աշխարհաճանօթ օտարներէ: Տխր՛որ, տխուր բան: Զօպանեան պարզապէս appliquer (ի գործ դնել) ըրած է Stratégie littéraire-ի (գր. ռազմավարութիւն?) ամէնէն անվայել եղանակները, եւ այդ նամակները, – որոնց չեն յաջորդեր բնաւ ինքնակամօրէն գրուած նպաստաւոր գրախօսականներ, – այդ նամակները solliciter եղած են (թելադրել, հայցարկու ըլլալ, մարդու ետեւէ իյնալով՝ ձեռք անցունել):

Ամբողջութեամբ կը բաժնեմ ձեր դատաստանը, Կոստան Զարեանի¹²⁵ գրականութեան մասին: Ան լա՛ւ կը նկարագրէ բնութիւնը: Դժբախտութիւնը հոն է որ, գրականութեան հիմնա-

կան նիւթը բնութիւնը չէ այլ մարդ էակը:

Գալով Նաւուն, ես կը խորհիմ որ այն ամէն ինչը որ կը նպաստէ Երեսանին, պէտք է անվերապահօրէն approuver* ըլլայ մեր կողմէ, երբ ան չի վնասեր Սփիւռքի: Զեւափոխուած Նաւը¹²⁶ երբեք պատճառ չէ որ Սփիւռքը չկարենայ կարդալ եւ ըմբոշխնել վէպին անփոփոխ բնագիրը, որ մի՛շտ կայ, եթէ կը սիրէ զայն (այդ չէ իմ պարագան):

Գոյքերու մէջէն գտայ թանկագին եւ անգտանելի feuillet մը (թերթիկ?), զոր կը փափաքիմ ձեզի նուիրել: Ներփակ պիտի գտնէք զայն: Jean du Haut-ն ուրիշ մէկը չէ, այլ նոյն ինքն Paul Eluard¹²⁷: Իսկ երկրորդ էջի բնաբանը ստորագրող François la Colère-ը Louis Aragon-ն է¹²⁸: Գերմանական գրաման շրջանին է որ լոյս տեսած է այս թերթիկը, անշուշտ գաղտնաբար: Eluard ինք անձամբ ինծի դրկած էր զայն, երբ կը դարմանուէր Pau¹²⁹ քաղաքի թշուառ հիւանդանոցին մէջ:

Միշտ սիրով՝
Ծափնուր

* Վաւերացնել:

Սիրելի Մահարի,

Ուրախ պիտի ըլլամ եթէ ինծի տրուի ողջունել ձեր զոյգ բարեկամները, Եդուարդ Թօփճեան¹³⁰ եւ Սէրօ Խանգատեան¹²¹:

Eluard-ի եօթը բանաստեղծութիւնները անտիպ չեն, լոյս տեսած ըլլալով յետ պատերազմեան իր բոլոր ժողովածուներուն մէջ: Անոնց արժէքը կը կայանայ այն բանին մէջ որ, տպագրական անգտանելի եւ յուզիչ օրինակ մը կը կազմեն:

Զարեհ Մելքոնեան սխալած էր Նաուն յատկացուած իր գրախօսականին մէջ: Բաց աստի, բուն վէպին քննարկման անցնելէ առաջ, խնդրոյ առարկայ դարձուցած էր հեղինակին անձը, զայն կոչելով ընչաքաղց, մեծամիտ, կեղծաւոր, ինքնահաւան, եւայլն: Ոչինչ այնքան դիւրին էր որքան քննադատել երկը եւ անոր ազգավնաս քաղաքական միտքը: Պէտք էր գոհանալ անոնցմով: Գրագէտին անձը առնել իբրեւ թիրախ, տգեղ բարբերու նշան է:

Ուզեցի գիրենք զգուշացնել բարեկամական նամակով մը: «Մենք մեզի կը թոյլատրենք Ծ. Ծ-ի նամակը հրատարակել...» ըսելով, լոյս ընծայեցին զայն կատարեալ անվայելչութեամբ եւ զիս ստիպման հարկին տակ դրին երկրորդ նամակ մը գրելու:

Երբ այժմ դուք կ'արտայայտուիք Սիմոն Սիմոնեանի¹³² պատասխանին շուրջ, ես անկարող եմ իմ կարծիքս տալու, քանի որ անտեղեակ եմ տգէտ մարդուկին ըսածներուն:

Կը տեսնեմ որ չէք բաժներ իմ աննպաստ կարծիքս, Արշակ Զօպանեանի մասին: Պիտի չը փորձեմ տարհամոզել ձեզ, քանի որ ձեր դիրքը մանաւանդ զգացական է («մեռածների մասին՝ լաւ կամ ոչինչ»), մինչդեռ իմս տրամաբանական է:

Դուք կ'ըսէք.- «Խանճեանի»¹³³ անձնասպանութիւնէն վերջ, ստալինեան քարոզչութիւնը Խանճեանին եւ Զօպանեանին նոյն խարոյկին վրայ *այրեց*: Բնա՛ւ չեմ լսած որ Զօպանեանի մօրութիւն մէկ թէլը այրած ըլլայ...: Եթէ *այրել* կը նշանակէ, ինչպէս կը խորհիմ, վերածել բարոյական զոհի, ես այդ կարգի պատուհաս մը կը նկատեմ շահաւոր զոհին համար, օգտաշատ զոհին համար: Իմ ամբողջ սէրս եւ յարգանքս կը վերապահեմ իրական զոհին, եղերաբախտ Աղասի Խանճեանին եւ երբեք Զ.-ին, որուն ազգասէրի եւ քաղաքագէտի տիտղոսը նոր փայլ մը ստացաւ, շնորհիւ թափուած արիւնին:

Ծիշդ է թէ «ստալինեան քարոզչութիւնը» դատապարտեց, բայց միայն այդ քարոզչութիւնը: Փարիզի ոսմկավարները իսկոյն գումարեցին արտակարգ ժողով, եւ խստիւ դատապարտեցին Զ-ն իր հանրաժանօթ «Նամակ»ին համար: Իրենցմէ մէկը, իր ամբողջ ոյժով պոռաց «դուն ե՞րբ վերջ պիտի դնես քու անպատասխանատու գործունէութեանդ: Երկրի մէջ կրնայ արի՛ւն հոսիլ...»: Այս ըսողը ձեր հայրենակիցն էր, վանեցի Թէրզիպաշեանը:

Թէրզիպաշեանը չէր ըմբռնած(?) որ կան համբաւներ, որոնք կը բարձրացուին ուրիշին արինին վրայ: Կը թուէր մոռցած ըլլալ որ, համիտեան շրջանին, Զօպանեան դէպի Պօլիս եւ Թուրքիա կ'ուղղէր նմանօրինակ «նամակ»ներ, եւ Հայը կուտար զոհեր, մինչ ինք Montmartre-ի մէջ անվնաս՝ կը շարունակէր իր *սօլեմ* կեանքը: Բայց Լեոն Բաշալեան, որ լա՛ւ գիտէր այս բաները, կը գրէր *Նոր Կեանքի* մէջ՝ «Զօպանեան ոճիր կը գործէ»:

«Որքա՛ն նրա գործունէութիւնը (մի մարդու գործունէութիւնը) կարողացաւ ազդել մեր մեծ դժբախտութեան վրայ»: Ո՛հ, շատ մեծ պատիւ ըրած պիտի ըլլամ եթէ իրեն վերագրեմ զօրութիւն մը՝ որ չունէր: Բայց դուք մտաբերեցէք մեր յանկերգը՝ «Խաբուեցանք օտարներէն»: Ո՛վ խաբեց մեզ, եթէ ոչ Զօպանեանի պէս մարդիկ: Անոր «արհեստն» էր երթալ դուռնէ դուռ եւ ֆրանսացի գրագէտները եւ քաղաք(ական) գործիչները վերածել *Հայաստէրի*: Ամբողջ թրքահայութիւնը, որ չէր ճանչնար ո՛չ Ֆրանսան եւ ոչ ալ միջազգային բարքերը, կը հաւատար որ մենք ունինք անթիւ եւ մեծագործ պաշտպաններ: Զօպանեան հաշիւի մարդ էր: Ծա՛տ լաւ գիտէր իր ըրածը: Մէկ կողմէն կը շահէր կարող գործիչի համբաւ, միւս կողմէն իրեն «դիրք» կը շինէր ֆրնս. գրական շրջանակներուն մէջ: Իր համբաւը կերտեց այս տեսակ աշխարհացութիւններու վրայ: Ան խաբեց եւ խարդախեց:

Ես քաղաքական միտք մը չեմ: Բայց պէտք չկայ քաղաքագէտ ըլլալու ըմբռնելու համար այս բաները, մանաւանդ երբ մարդ ճանչցած է Ֆրանսան եւ խառնուած՝ այդ երկրի մտաւորականներուն:

* Bohême. անպատասխանատու, իր քմայքով ապրող անձ: Բառը կը նշանակէ գնչու:

Զօպանեանի հետ իմ վերջին «հանդիպումս» հետեւեալն է: Գերմանական պարտութենէն վերջ, երբ տակաւին կը դարմանուէի սանաթոռիոմի մէջ, Figaro-ի¹³⁴ առաջին էջին վրայ կարդացի հոշակաւոր Georges Duhamel-ի¹³⁵ (անդամ՝ Académie Française-ի) մէկ յօդուածը, ուր կ'ըսէր Զօպանեանի- «Լո՛ւ աշխուժ, մարդ Աստծոյ, կը բաւէ որքան մեզ խաբեցիր»:

Duhamel-ի այս ելոյթը միակը չէ իր տեսակին մէջ: Ուշ թէ կանուխ՝ խաբէութիւնը մէջտեղ կ'ելլայ եւ կը սկսի հակազդեցութիւնը: Այդպէս է որ ֆրնս. մամուլը եւ մտաւորականներ սկսան արհամարհել մեզ, եւ նոյնիսկ, այո՛, չքմեղացնել մասամբ Թուրքը: Մինչեւ այն օրերը երբ - ով պարծա՛նք - Խորհրդային Հայաստանի վերելքը եկաւ կարգի դնել շատ մը քաներ որ անկարգ էին:

Կ'ըսէք թէ Զ.ն հակադաշնակցական էր: Իսկապէ՛ս: Հարցը այդ չէ, սիրելի Մահարի: Այլ սա- Ի՞նչ կ'արժէ հակա-դաշնակցականութիւնը մէկուն՝ որ կը կոչուի Զօպանեան: Ես ձեզ կը վստահեցնեմ որ *Պիոսն* շա՛տ գոհ էր իր «դէմ» ունենալով Զ.ի պէս մէկը: Այդ *Պիոսն* իր ամբողջական կազմով եւ հաւաքաբար ներկայ էր Զ.ի չեմ գիտեր քանիերո՞րդ յօբելեանին (Sorbonne-ի մէջ): Երբե՛ք՝ սիրելի Վահան Թէքէեանի յօբելեանին:

Եթէ կը փափաքիք քիչ թէ շատ ճանչնալ Զօպանեանը, տեղւոյդ մատենադարանէն քաղելով առէք կարդացէք *Ամսօրեակ* գրական թերթին 1958 Օգոստոսի համարը (թիւ 7): Թերթը կը հրատարակուէր հայաստանաւոր Որբունիին կողմանէ: Զ.ի նուիրում գրութիւնը առաջնակարգ է: Գրուած՝ անկողմնակալ, հանդարտաբարոյ, այլեւ պայծառատես Գեղամ Ֆէնէրճեանի կողմէ: Ան կը տիրէ իր մշակած նիւթին եւ ինձմէ լա՛ւ կը ճանչնայ թրքահայ գրականութեան պատմութիւնը: Ֆէնէրճեան երկու անգամ գացած է Հայաստան, եւ Փարիզի մէջ հետապնդուած՝ որպէս հայաստանաւոր:

Այս մարդիկը քաջատեղեակ են - աւելի քան ես - մեր ազգային կեանքին եւ մեր մեծ ու փոքր գործիչներուն:

Անկեղծ սիրով՝ Ծահան Ծահնուր

Քանի մը օր առաջ լսեցի որ Զապէլ Եսայանի¹³⁶ աղջիկը ունեցեր է եղերական վախճան մը, հեռաւոր վայրի մը մէջ: Խորունկ ցաւ զգացի: Սիրտս կսկծաց: Ծատ սիրուն եւ ազնիւ աղջիկ մըն էր: Ափսո՛ս:

4 Փետրուար 1965

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Var նահանգը իր մէջ կը հաշուէ կէս միլիոն բնակիչ: Եթէ այրի նամակաբերի մը հետ միասին, ե՛ս ըլլայի միակ բնակիչը մեր լայնատարած նահանգին, անպայման կը ստանայի ձեր նամակը որուն հասցէն զուրկ էր թէ՛ քաղաքի եւ թէ փողոցի անունէն: Կարծեմ դուք ձեր մատը խածիք:

Դժբախտութիւնը հոն է որ, ձեր Յունուար 1 թուակիրը կուգար ինծի մատուցանել եղբայրական մաղթանքներ, եւ ես, ի պատրաստութիւն այդ այցելութեան, հարթած շտկած էի Կաղանդի սեղան մը: Հոն էր գինիի պոգիկը յաղթապանծ, որ կը խնդար հողէ կուտիկներու մէջ, իր ցոլացիկ կարմրութեամբ: Սախերու մէջ ձգուց մեղրը իր ճերմակութիւնը կը փոէր: Ու իրարու վրայ դիզուած, բուրգի պէս կը բարձրանային նուշը, ընկոյզը, չամիչը, պնտուկը, ամպրաւը, թուզն ու պաստեղը, մալաղի տանձն ու մալաշիկը, աննիկը եւ ասպասիկը, խնձորները, որոնց քով շարուած էին խաղողները, ձմեռնուկը, կաղըմպոտը, էծու պտուկը, անկուտ քիշմիշը եւ աքելին, զարտէն, տըմսը, մլտիկը, ուրբը, փոխինդը, դայութը եւ բաղարջը: Կէս միլիոն բնակիչ կար շուրջս, մինչ դուք կը մնայիք բացակայ, անտեսելով իմ սեղանին համեստութիւնը:

Ձիւնը, որ կը գեղեցկացնէ ձեր արարատեան դաշտերը, մեզի անծանօթ մնաց այս տարի: Երբ նստիմ ասպակէորմի մը ետին, արտաքին օդէն պատսպարեալ՝ չեմ կրնար հանդուրժել արեւին, այնքան որ կիզիչ է ան: Ծիշդ Յունուար 30-ին սկսաւ ծաղկիլ մեր նշենին, եւ այժմ մեր փողոցները բուրումնաւէտ են, ծաղիկներու առատութենէն:

Առողջութիւնս հեռու է փայլուն ըլլալէ: Կը տառապիմ գլխի անդարմանելի եւ մշտատեւ ցաւերով եւ յամառ անքնութեամբ, բաներ՝ որոնք դժուարին կը դարձունեն մինչեւ իսկ պարզ ընթերցումը:

Քանի որ հասաք ձեր վէպին մեքենագրութեան, կը նշանակէ որ շատը գնաց՝ քիչը մնաց: Դուք կը շարունակէք պահել առաջնակարգ դիրք Սփիւքի մամուլին մէջ: Սիրուած է նաեւ Սեւակը, որ ինքնատիպ է եւ բազմալար:

Նաւուն միջադէպը կը շարունակէ ինծի արժել նամակներ, նոյնիսկ համայնավար երկիրներէ: Կ'ըսէք թէ Սիմոնեանը «վատ

մարդ չէ»։ Կրնայ ըլլալ։ Բայց ես իր վրայէն կ'առնեմ խանութպանի հոտ։ Կը փնտռէ այն ամէն ինչը որ զգայացունց է, որ յաճախորդ կը քաշէ։ Քիչ մը շատ կը պոռպուայ, իր կրպակին առջեւ կանգնած։

Նման *Սրբուհի Տիսաբին* (հեղինակին անունը այլեւս չեմ յիշեր), Հր. Թամրազեանի *Սիամանթօն*¹³⁷ մեծապէս խոռվեց զիս, պօլսահայ կեանքի վերակոչումով։ Լարուած ուշադրութեամբ կարդացի այդ հատորը, եւ հրճուեցայ հաստատելով որ Թէոդիկը լայնօրէն օգտագործուած է, անգամ մը եւս։

Յման պիտի ափսոսամ Պօլտոյ կործանումը, որուն վերջին եւ հրաշալի հաստատումը եղաւ Վարուժան-Սիրունի 1914 Տարեգիրքը, որ կը կոչուի *Նաւասարդ*¹³⁸։ Հրախաղութեան bouquet-ն եղաւ ան, որուն պիտի յաջորդէր խաւարը։

Վերելի «սեղան»իս բառամթերքը քաղեցի Լեւոն Բաշալեանի մէկ յօդուածէն¹³⁹, որ 66 տարուան հնութիւն ունի։ Արդէն գուշակած պէտք է ըլլաք փոխառութիւնս, քաջ գիտնալով որ իմ հայերէնս չի կրեր այդքան փարթամ եւ ակնախտիղ տարազ։ Այս մարդիկը ի՜նչ սէրով կ'աշխատէին կոկել եւ ճոխացնել մեր թրքական եւ գոեհիկ հայերէնը։

Ծատ մեծ թուական մըն է մեր ահաւոր կոտարածին 50-ամեակը։ Մեր աչքերը յառած կը մնան դէպի ձեր կողմը։ Մա՛նաւանդ ձեր կողմը։

Սիրով եւ կարօտով՝
Ծահնուր

* Փունջ, ծաղկեփունջ, այս պարագային՝ հրախաղին վերջին լուսեղէն պահը։

25 Մայիս 1965

Սիրելի Մահարի,

Յուսախաբուեցայ անշուշտ երբ մեր մօտ ժամանեցին, լրջախոն թօփճեանի եւ ծանրագլուխ Խանգատեանի փոխարէն, օդային մարդիկ, ինչպէս Վալանդինա Թէլէշքօվա¹⁴⁰ եւ Նիքոլայեւ¹⁴¹: Մեր սրտնեղութիւնը յայտնելու համար, մենք զիրենք բուն կերպով ծափահարեցինք: Ֆրանսերէն չէին հասկնար: Կարծեցին թէ երջանիկ ենք:

Սա ի՞նչ տեսակ աշխարհ է Պալանկան¹⁴², որ ձեզի կը պատճառէ ո՛չ թէ հեշտակցութիւն եւ անդորրութիւն, այլ թուլափափուկ վիճակ եւ մահուան հեռանկար: Ծուռո՛վ ընկճեցէք զանոնք շնորհիւ ձեր զէն ու զարդին, որ ձեր անպարտելի գրիչն է: Սիպերիոյ կեանքէն միայն երկո՞ւ պատմուածք¹⁴³: Կը բաւէ ճամբայ ելլալ: Սիպերիան երկարաձիգ դիցաբանութիւն է:

Ապրիլ 24-ի սգահանդէսը անցաւ աննախընթաց շուքով, մեծ վայելչութեամբ եւ երկիւղածութեամբ, գէթ մէկ անգամուան համար դուրս թողուելով հատուածային վէճերը: Ֆրնս. մամուլը արձագանգեց լայնօրէն եւ մարդկայնօրէն, ինչ որ չէր ըրած 1918-էն ի վեր: Միայն հեռատեսիլն է որ փակ մնաց, անշուշտ թրք(ական) դեսպանութեան ճնշումին առջեւ: Մեզ մասնաւորաբար հրճուեցուցին Երեւանի եւ Մոսկուայի ցոյցերը:

Դժուարահաճ կին մը ըլլալու չէ Սիլվա Կապուտիկեան, քանի որ կը գոհանայ իմ կէսկատար նամակովս: Իր սիրելի «Կարավանները»¹⁴⁴ արժանի են շատ աւելի մեծ ներքողի եւ գնահատանքի: Տարիներէ ի վեր Մերձաւոր Արեւելքը ինծի կը դրկէ թերթ եւ գիրք, առանց որ կարենամ յստակ գաղափար մը կազմել իրենց մասին: Պէտք եղաւ որ կլորիկ կին մը ելլայ գայ Երեւանէն, որպէսզի վարագոյնը բացուի ծալ-ծալ:

Այս օրերս կարդացի «Կարավաններ»ուն նման գիրք մը (Այո՛, նման, բայց արուեստի մտահոգութիւններէ դուրս), 500 էջոց բազմածաւալ հատոր մը, որ նմանապէս խոռվեց զիս: Ան է «Հարազատ Պատմութիւն Տարօնոյ»¹⁴⁵: Պատմութիւն՝ ուրկէ մարդ դուրս կուգայ ընկճուած եւ քեկանուած:

Հրաչեայ Քոչար¹⁴⁶ եւ Նայիրի Զարեան¹⁴⁷ տեղ չունէին յիշողութեանս մէջ, այն պատճառաւ որ իրենցմէ արժէքաւոր գիրք մը չէի կարդացած: (Պ. Սեւակը չեմ մոռցած «Մարդը Ափի մէջ»էն ի վեր): Տեղեակ էի Յուդաներու գոյութեան, բայց ո՛չ

անոնց անթափանց ինքնութեան: Զանոնք խարելու համար մեզ տակաւին կը պակսի Chatiments-ներու այն մեծահնչիւն փողը, որով Hugo¹⁴⁸ կը դատապարտէր իր ժամանակաշրջանին վաճառուած կամ կորաքամակ գրիչները, սկսեալ տիրացու Veillot-էն ¹⁴⁹ մինչեւ Montalembert¹⁵⁰ եւ նոյնիսկ Mérimée¹⁵¹:

Սիրելիդ իմ Մահարի, ուշ դիր առողջութեանդ վրայ եւ գորգորայ անոր վրայ: Եթէ անձրեւն ու մշուշը տակաւին կը պատեն Պալանկան, ես կը ճեղքեմ զանոնք ձեռքովս՝ որ ահաւասիկ:

Եղբայրաբար՝
Ծահնուր

3 Յուլիս 1965

Սիրելի Մահարի,

Երբ Saint-Raphaël վերադարձայ երեք շաբթուան բացակայութենէ մը վերջ, եւ երբ տեսայ ինծի սպասող նամակներու ծրարը, հաւատացէք որ պահ մը ընկրկեցայ դէզին առջեւ: Եթէ երբեք ձեր նամակին վրայ խոյացայ, ուրիշ ամէն ընթերցանութենէ առաջ, պատճառն այն է որ վճռած էի գրել ձեզի անյապաղ, երբ տակաւին Փարիզ կը գտնուէի: Թէ ինչո՞ւ այս անապարանքը, կը բացատրեմ քիչ վերջ:

Ուրեմն կարդացի ձեր 13 Յունիսը, որ, բաղդատաբար իր նախորդին, շահ տաւ ի գոհացուցիչ էր եւ մխիթարական: Նախ եւ առաջ՝ առողջական տեսակէտով: Եթէ սեւ բախտը այնպէս որոշած է որ մենք հիւանդանոց, նախընտրելի է ունենալ մէկէ աւելի ախտեր, քան թէ մէկ հատիկ մը՝ որ մահացու է: Հիւանդութիւնները մեր մարմնին մէջ, նման են մեր փորձանաւոր (պելալը)* կուսակցութիւններուն: Զիրար չեն քաշեր: Մէկզմէկ կը վնասեն, եւ Հայը կ'ապրի: Գէշ-աղէկ կ'ապրի: Ուստի մի՛ ըսէք- «Խեղճ կ'անիծէի եթէ մէկ հատ մը ըլլար»: Օր մը ձեզի կը բացատրեմ թէ ինչպէ՞ս կ'ապրին այն երկիրները, ուր կը տիրէ միահեծան կուսակցութիւն մը որ միշտ այլամերժ է¹⁵²: Այդ հարցին մէջ բաւական մասնագէտ եմ, յորմէ յետէ ճանչցայ հիւանդ Գերմանիան:

Թէ Պալանկան «փոքրիկ դրախտ» մըն է, այդ բանը դեռ նո՛ր է որ կը լսեմ ձեզմէ: Կը ցաւիմ որ աւելի շուտ չէիք ներկայացուցած ինծի այդ դրախտը, անոր խնձորը, անոր օձը: Նա՛ մանաւանդ խնձորը: Եթէ ձեր անձնական յարաբերութիւնը գոհացուցիչ է, Ամենակալ Աստուծոյ հետ, մենք շուտով պիտի կարենանք կարդալ այն անտիպ պատմութիւնները, որոնց հարուստ ցանկը կուտաք ինծի: Բայց դուք տակաւին երկա՛ր գրէք թէ չը գրէք, գլուխ հանէք կամ ոչ ձեր ծրագիրները, այժմէ՛ն իսկ գիտցէք որ...

Ահա թէ ի՛նչ բան: Պէտք եղաւ որ ելլեմ-երթամ Փարիզ, ուր ոտք չէի կոխած երեք տարիէ ի վեր: Փարիզի մեր ծերանոցին (աւելի ճիշդ՝ Montmorency-ի)¹⁵³ տնօրէնը իր անձնական սենեակը տրամադրեց ինծի, եւ կրնամ ըսել որ շատ չը տառա-

* Թրքերէն բառ:

պեցայ ճամբորդութեան յոգնութենէն եւ Փարիզի խաժամուժէն: Նստորդ անցելութիւններուս կը հանդիպէի միայն փոքրաթիւ եւ վստահելի բարեկամներու (հայկական շրջանակէն): Այս անգամ տարբեր եղաւ: Տեսայ բոլոր անոնք որոնք քիչ թէ շատ անուն մը ունին գրական թէ լրագրական աշխարհի մէջ, եւ նաեւ անոնք որոնք բանիմաց գրասէր են եւ քաջածանօթ՝ հայկական կեանքի: Ահաւասիկ իմ քաղած տպաւորութիւնս: Երեւանի մէջ եթէ կայ գրագէտ մը որ ամենասիրելի է, յաչս մերիններուն, ան ալ դո՛ւք էք: Հոգեկան երջանկութեամբ եւ յուզումով լսեցի այս մարդոց (ամէ՛ն հոսանքէ) սիրալիւր եւ գուրգուրոտ արտայայտութիւնները՝ հանդէպ ձեր անձին եւ երկին: Անոնցմէ մէկը յամարձակեցաւ նոյնիսկ «քննադատել» ձեզ՝ սա կերպով. «Ինչո՞ւ ելեր է կը փառաբանէ Չարենցը, ինք անկէ շատ աւելի կ'արժէ»: Որպէսզի այս դատումը ձեզ չանհամաձայնացնէ, ըսեմ որ արժէքները կը փոխեն իրենց բնոյթը, սահմանէն ասդին եւ անդին: Օրինակ մը տալու համար, թուեմ պարագան Սիամանթոյի, որ մեր կողմը չի նկատուիր իբրեւ մեծ բանաստեղծ: Բնա՛ւ երբեք: Անոնք որոնք տեղեակ են Հայ կեանքին (շա՛տ աւելի քան ես), անոնք կը կարծեն գիտնալ այն պատճառները որոնք կ'արգիլեն դէպի Ֆրանսա ձեր անցելութիւնը: Մեծ փափաք կայ ձեզ հոս տեսնելու: Ահա այս բաներն են որ կ'անապարէի գրել ձեզի:

Աւելի պիտի չըսեմ, վասնզի տակաւին յոգնաբեկ եմ այն հետքոտ արշաւներէն, զորս ստիպուեցայ կատարել բարելոնական Փարիզի մէջ: Հոն ուր միշտ բոցավառ կը մնայ ֆրնս. գրական կեանքը: Հայկականը, ափսո՛ւ, հազիւ թէ կը պլպլայ մոխիրներու ներքեւ: Բայց եւ այնպէս, կը պլպլայ ան:

Միշտ շատ սիրով՝

Ծահնուր

Կիրակի, 26 Սեպտ. 1965

Սիրելի Մահարի,

Այս թուղթս գրած պիտի ըլլայի շաբաթ մը առաջ, տա՛ք-տաք ծանուցանելու համար երեսանցիներուն պատմական այցելութիւնը, եթէ կրկին տկարացած չըլլայի անպիտան grippe-ով մը, որ անմիջապէս զարկաւ ակոսներուս։ Ատամնաբոյժին մօտը կը գտնուէի, զգուած դէմքով (ատամնաբոյժի մը սպասման սրահին մէջ tableaux-ները կ'ըլլան անպայման ժամտադէմ եւ տգեղ) երբ Թօփճեան եւ ընկերները ժամաներ են ծերանոց, անշուշտ պարապը ելլելով։ Յաջորդ օրը միայն կրցանք ողջագործիլ։ Անմիջապէս ստեղծուեցաւ շատ ջերմ մթնոլորտ, Whisky-ի շիշին շուրջ, որ անգլիական էր իր ազգութեամբ, եւ մարդամօտիկ՝ իր բնաւորութեամբ։ Մեր մէջ ընդհանուր փափաք մը ծագեցաւ անշարժացունել մեծ սլաքները ժամացոյցին։ Դժբախտաբար ժամը թաւալեցաւ շատ շուտ։ Չյագեցանք։ Խօսակցութիւնը եղաւ հեւքոտ եւ ուստոստուն, բայց կարծեմ ես գտայ մեղսակից մը յանձին Եդուարդ Թօփճեանի, երբ խնդրեցի որ Պետհրատը լոյս ընծայէ «անյապաղ-«Այրուող Այգեստաններ»ը, առանց որ Աստուածածնայ երկրորդ կիրակիին թողուի «Ծաղկած Փշաթելեր»ը։ Ձեր ազնիւ ընկերներուն այցելութիւնը մասնատրաբար յուզեց եւ խանդավառեց մեր «հայաստանասէր» տնօրէնը, Եդուարդ Կարմիրեան, որ իմ պատուական բարեկամս է։ Պատանիի մը նման կը խաչտար ան։ Հակառակ անոր որ քով-քովի կ'ապրինք չորս տարիէ ի վեր, տակաւին երբեք զինքը չէի տեսած այսքան - ըսենք - գերերջանիկ։

Այսօր կրցի վերջապէս դուրս գալ սենեակէս (շնորհիւ *փէ-նիսէլի*ին) եւ երթալ մօտէն ողջունել Միջերկրականը։ Կատարելապէս վճիտ երկնակապոյտին վրայ կը փայլէր լիակատար, մեծանձն եւ ներշնչեալ արեւ մը, որ իմ ուսերս կը գգուէր։ Առողջ հով մը կար։ Համազգային դրօշակները, որ իրենց կայմերու գագաթէն կը տիրապետեն ծովափնայ ճեմավայրին, ուղիղ կը ծածանէին։ Ծեմավայրի այդ բարձունքէն՝ զմայլելի էր

* Պաղատութեան կամ ժահրի հետեւանքով հիւանդութիւն։ Կոփի։

** Նկար։ Հոս «նկարները» կրնան ակնարկուիլ նաեւ սպասող «ժանտադէմ եւ տգեղ» հիւանդներուն։

տեսքը սլացիկ աղջիկներուն, որոնք խմբովին կը յանձնուէին հսկայ ալիքներուն, խմբովին կը փրփրէին եւ խմբովին կ'աստուածանային, անշուշտ մանչերու հետ խառն: Չկրցի դիւրաւ բաժնուիլ ծովէն եւ իր արծաթագօծ կոհակներէն, ոչ ալ մանաւանդ աստուածներէն: Այս պահուս, իմ պատուհանիս առջեւէն կը տողանցեն ձիւնափայլ կոյտերը՝ լայնանիստ ամպերուն: Հովը միշտ ոտքի է: Եղեւիները կը շարժեն իրենց թւերը, որպէս թէ բարեւէին հեռաւոր սիրելիներու:

Նոյնպէս եւ ես՝
ջերմօրէն՝
Ծափան Ծափնուր

15 Հոկտեմբեր 1965

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ձեր թերթն պաղատությունը բուժուած պէտք է ըլլայ ցարդ, շնորհիւ ձեր *սոցիալական*: Վստահ եմ որ «Այգեստաններ»ը ձեզի պիտի պարգեւեն *սնունդին* լաւագոյնը՝ աւելի քան երբեք թարմագեղ եւ նորափոթ:

Ձեր ողջոյնը ստացայ մարսիլահայ պատուելի Հելվաճեանի միջոցով, որ մօտս եկած էր երեցկիւնին հետ, իբր ընծայ բերելով *Ardèche-ի*¹⁵⁴ խնձորներ, որպէսզի զանոնք բաշխեմ տեղւոյս ծերունիներուն: Խօսքը հնչեղ, շարժումները՝ թեւաւոր եւ զգացումները վերամբարձ՝ մեր կլորիկ-մլորիկ պատուելին պատմեց Երեւանէն, յարաճուն խանդավառութեամբ:

Կ'ըմբռնեմ ձեր յուզումին խորութիւնը, երբ կը թերթատէիք Արշալոյս Թէրլէմէզեան-Սարգիսեանի ալպոմը: Արժանի էր որ ձեր գրութիւնը տեղ գտնէր «Սովետական Գրականութիւն»ին մէջ, թանկարժէք ձեռագիրներու նկարահանումով: Այսօրուան «Յառաջ»ը կը գուժէ մահը, 105 տարեկանին, այդ Արշալոյսին հօր, բնիկ վանեցի Յովհ. Թէրլէմէզեանի, որ Ապրիլ 11-եանն եղած է: Իր մտերիմ Կոմիտասին հետ աքսորուած է Չանդըրը, ուրկէ ազատած հրաշքով:

Նոյն Հելվաճեանէն լսեցի որ խնդիր ունեցեր էք *Սփիւռքի* անատգիտ խմբագիր՝ Սիմոն Սիմոնեանի հետ: Զարմանալի բան: Այդ Սիմոնեանի ջրվէժային յօդուածները նման են սրճարանային (մէխանէ) խօսակցութեան, ուր անվայելչութիւնը կը մըծի աճապարարութեան հետ: Լսածիս համաձայն, նոյն *Սփիւռք* մէջ լոյս տեսեր է նաեւ գայթակղեցուցիչ եւ ամօթալի գրոյց մը, Փարիզի Թուրք դեսպանին հետ: Գրողը, Փօլատեան¹⁵⁵ կը ճանչնամ, յիմար մըն է:

Գոհար Ազնաուրեան¹⁵⁶ անուն տիկին մը, զոր դուք պէտք է ճանչնաք, գեղեցիկ ժէսթը ունեցած էր ինծի նուիրելու Դանիէլ Վարուժանի *Նամականի*ին, զոր իսկոյն լափեցի յուզումով եւ լարուած ուշադրութեամբ: Հոն էին նաեւ Թէոդիկի եւ Թէքէեանի նամակները: Ծնորհակալութեան պատասխանիս մէջ (քիչ մը աճապարանքով գրուած) խելք չըրի մատնանիշ ընելու մէկ քանի վրէպներ, որոնք միշտ գոհ կը թողուն խղճամիտ եւ բժախնդիր հրատարակիչ մը, որքան ալ անոնք ըլլան թերթն արատներ (եւ այդպէ՛ս են այս պարագային): Այդ ուղղումները

կ'արձանագրեմ անջատ թուղթի վրայ: Եթէ պատշաճ կը դատէք, ցոյց տուէք զայն այդ ազնիւ տիկինին:

Իսկապէս սիրեցի ձեր *Երազը*, «Գրական Թերթ»ին մէջ, զայն անմիջապէս դրկելով Արփիկին, առ ի արտատպում:

Կը ձիւնէ Փարիզի վրայ, մինչ մենք հոս կը շարունակենք վայելել արեւավառ երկինք մը, որ աւելի եւս հոգեպարար պիտի ըլլար, առանց անառակ *mistral*-ին* Անթիւ աղանիներ կը յառաջանան, շար ի շար, Միջերկրականի կապոյտ ջուրերուն վրայ: Paul Valéry կ'ըսէր– Ce toit tranquille où marchent des colombes...:**

Միշտ սիրով՝
Ծափան Ծափնուր

* *Ֆրանսայի հիւսիս-արեւելեան ձմեռնային սլաղ եւ սուր հով:*

** «Այդ հանդարտ տանիքը, ուր կը քալեն աղանիներ...»:

Ծնունդի օր, 6 Յունուար 1966

Իմ սիրելի Մահարի,

Այն անակնկալը զոր «Հայաստանի»¹⁵⁷ Ձայն»ը կը վերապահէր ինծի, այս տօնական օրուան համար, բոլորովին սրտաշարժ բնոյթ ունէր: Ծատ բան չհասկցայ առաջին ընթերցումէն, անձնատուր եղած ըլլալով հաղորդութեան մը, որ սիրտէ սիրտ կը կատարուի, ինչպէս ամէն ոգեկան կցորդութիւն: Գրութիւնը¹⁵⁸ իր ամբողջութեամբ պարուրուած էր եւ ամբարձած բարեկամական շունչով մը, որ ջերմ է եւ թրթռուն եւ ներշնչեալ: «Ձախողա՞նք»: Որքան ատեն որ մատնանշուած է հիմնականը, այլեւս խօսքը չըլլար ձախողանքի: Ծատ քիչեր միայն տեսած են որ «գիրքը չի սահմանափակում հայկական 'Սպիտակ ջարդի' ողբերգութեամբ, այլ աւելի լայն են նրա շրջանակները... Հայուն հոգեկան ոգորումները դուրս են ազգային շրջանակից եւ ստանում համամարդկային հնչեղութիւն»: Արդարեւ, միշտ ջանացած եմ նախապատուութիւնս տալ մարդէակին, որքան ալ որ զիս հմայած ըլլայ անոր ազգութիւնը: Բաց աստի, արդարացի էք երբ ըսել կ'ուզէք թէ «Նահանջը» այնքան լաւատես է, որքան կրնայ ըլլալ ողբերգական բանաստեղծութիւն մը: «Մարդկային մի ահաւոր ողբերգութիւն», որ սակայն կը դադրի ըլլալէ հեղձուցիչ, շնորհիւ արուեստին:

Բայց թէ այդ արուեստը ի՞նչ չափով կ'արդարացնէ ձեր ներողամիտ բարեկամի ներբողը, այդ կէտը ինծի անչայտ կը մնայ: Երբեք չէ եղած որ իմ գիրքերս վերընթեռնում, ամբողջութեամբ, որովհետեւ անդիմադրելի հակում մը զիս կը մղէ տեսնելու (ուրիշ ամէն բանէ առաջ) հոն տեղ գտած արատը, սխալը, անփորձութեան հետեւանքը, բաներ՝ որոնց թիւը քիչ չէ: Խստապահանջ՝ ես ինծի հանդէպ, մնացած եմ յաւիտենական անկուշտը որ չի բաւականանար¹⁵⁹: Եւ նաեւ սա՝ գիրք մը ուրիշ բան չէ, այլ ներաշխարհի մը մերկապարանոց ցուցադրումը: Յուցադրումին մեղքը գործեցինք, վասնզի չէինք կրնար չգործել: Լա՛ւ: Մեզի այլեւս կը մնայ կոնակ դարձունել անոր եւ ուրիշ տեղ երթալ: Ո՛չ ուրանալ եւ ոչ ալ հաւանիլ: Այլ երթալ՝ կրկին մեղանչելու համար նո՛յն ներաշխարհով, որ այլեւս բոլորովին նոյնը չէ:

Սիրելի Մահարի, կը փափաքէի գրել աւելի ընդարձակ, բայց անկարող եմ երկար ժամանակ մնալ նստուկ վիճակի մէջ:

Իմ ողնասիւնիս կծու ցաւերը վերսկսած են, երկու ամիսէ ի վեր, եւ զիս կը խարանեն: Կ'երթան-կուգան: Բարեբախտաբար, մեծ հոգածութեամբ եւ իրական սէրով կը վերաբերին հետոս այս հաստատութեան մէջ:

Լեւ Կամսարի¹⁶⁰ մահը ցաւ պատճառեց ինծի: Համակրած էի իրեն, թէեւ քիչ բան կարդացած՝ իր գրութիւններէն: Կը յուսամ որ այլեւս մօտեցած է «Այգեստաններ»ուն յայտնութիւնը: Ձեր *Երազ* քերթուածը հրատարակեց Արփիկ¹⁶¹, իմ թելադրութեանս վրայ: Արփիկ նոյն ինքն Ծաւարշ Միսաքեանի¹⁶² աղջիկն է, որ իր հօրմէն ժառանգեց *Յաւաջը*: Մեծապէս համակիր՝ ձեզի, կ'արտատպէ ինչ որ կարելի է ձեզմէ արտատպել: Թերթը շատ ինկած է: Կը հրատարակուի գրեթէ առանց խմբագրի: Արփիկի ձեռքերը զուտ վարչական են:

Ս. Սիմոնեան ինծի դրկած էր իր մէկ գիրքը (*Չխաշածեել?*)¹⁶³: Չբացի անգամ: Մարդը կշռեցի, պակաս եկաւ:

Ձեզի կը թելադրեմ որ կարդաք *Ջարեհ Որբունիի* նոր գիրքը *Եւ եղեւ Մարդ*¹⁶⁴: Տեղւոյն միակ գրական նորութիւնն է որ արժանի ըլլայ յիշատակութեան:

Նոր Տարուան առթիւ Երեւանէն ստացայ բազմաթիւ բացիկներ եւ նամակներ: Ինչպէ՞ս շնորհակալ ըլլալ բոլորին: Ինչպէ՞ս հասկցնել որ իմ ուժերէս շահտ վեր բան է պահել բազմաճիւղ թղթակցութիւններ: Կ'աղաչեմ, ըսէք բոլորին, ներողամիտ ըլլալ իմ ակամայ թերացումներու:

Լաւագոյն մախթանքներով եւ շատ սիրով՝
Ծահնուր

15 Ապրիլ 1966

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Գարնանային փառապանծ վերազարթնումը թէև կարօտ չէ մեր գործակցութեան, կարենալ գեղազարդելու համար սա սեւ աշխարհը, ինչպէս կը գեղազարդէ այս պահուս, բայց մենք պէտք ունինք անձնական երջանկութեան մը, առանց որուն չենք կրնար մասնակցիլ ընդհանրական տօնին, որպէս հարսնելոր: Ահա այդ բերկրա՛նքն է որ ինծի պարգեւեց ձեր առաջին հատորը, լաւ եւս է ըսել՝ առաջին աղեղը այն հինգ աղեղներուն, որով կամուրջը կ'արձակէք ձեր էութենէն մինչեւ անպարփակ գեղեցիկը: Երջանիկ եմ ձեզի հետ, երջանիկ եմ ձեզմով: Եւ տակաւին երջանիկ եմ հաստատելով որ ներկայի Հայաստանը կը պաշտպանէ եւ կ'օժանդակէ, յարաճուն գորգուրանքով, իր տաղանդաւոր զաւակները: Միշտ այդպէս չէ եղած, ակտուս: Ժատ բաներ կը պատմեն կնճիռն ու խորշոմը ձեր լուսանկարին: Իբրեւ տեսիլ սրտակեղեք եւ ամբաստանութիւն անհերքելի, ան է՛ապէս կը տարբերի ձեր այն մի՛ւս, հի՛ն լուսանկարէն որ առջեւս է այս պահուս, դասագիրքի մը մէջ, *Երեսնին* եւ *Մտերմութեան* առընթեր: Որո՞ւ եւ ի՞նչ գինով ծախսու հանեցիք ձեր գանգուր մագերը: Ո՞ր խաբեքայ լումայափոխին առջեւ պարպեցիք հնչուն կայլակները ձեր ժպիտին: Պէտք եղաւ որ ես ծանօթանամ Անտոնինայի¹⁶⁵ ինքնութեան եւ կատարած դերին, որպէսզի ըսեմ, ի խորոց սրտի- «Օրհնեալ ես դու ի կանայս»¹⁶⁶: Կրկին անգամ կարդացի *ինքնակենսագրութիւնը*, պահանջելով աւելին: Բարեբախտաբար կը խոստանաք մանրամասնել եւ խորացունել: Անմարդկայինը պատմել, որպէս թէ ան ըլլար առօրեայ կեանքի բնական եւ ընթացիկ պատահար, ահա այդ ակէ՛ն կը բղխի ամբաստանութիւններուն մեծագոյնը, արհամարհանքի հետ խառն:

Կը մնայ հատորին¹⁶⁷ միջուկը, այսինքն բուն իսկ քերթողական մասը, զոր պէտք է ձեռք առնել կրկին ու կրկին, կարենալ թափանցելու համար անոր դաշներգութեան բոլոր երանգներուն, անոր համակող ջերմութեան, ինչպէս թախիծին եւ ժպիտին: Վստահ եմ որ գիրքը պիտի ունենայ մէկէ աւելի արժէքաւոր մեկնաբաններ, բոլորն ալ զինուած՝ արհեստին պահանջած նորը գործիքներով: Ես կը բաւականանամ հոս նշելով միայն քանի մը կտորներ, որպէսզի զգալի դարձնեմ իմ նախասիրու-

թիւններու ուղղութիւնը, *Էն տարին* (388), *Եւ գիտեմ ինչու* (267), *Բալլադ ուռենու* (150), *Մտերմութիւն* (124), *Գլխմրի* (182), *Խոհ* (92), *Բրոնզէ լուսին* (94), *Չափածոյ* (38), եւ յաջորդաբար:

«Քեզ ո՞վ ըսաւ բանաստեղծ էլի...»: Բթամիտ Սիանոսը¹⁶⁸ չէր կրնար գիտնալ, սիրելի Մահարի, թէ պարիկներուն խորհուրդը ինչքա՞ն տառապանքի ծնունդ կու տայ, եւ ինչքա՞ն անպատում երջանկութեան: Երջանկութիւն՝ ընտրեալի համար որ դուք էք, երջանկութիւն՝ մեզի համար:

Միշտ շատ սիրով եւ
առողջութեան մաղթանքներով՝
Ծահան Ծահնուր

Saint- Raphaël, le 10 Juin 1966

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Ողջոյնս պիտի ըլլայ բարեմաղթութեան մէջ ծփուն, ինչպէս կեռասը՝ քաղցրահամ օշարակի: Իբրեւ արդար վարձատրութիւն՝ ձմեռ օրերու ձեր յոգնատանջ աշխատութեան եւ սրտհասնու- մին, կը մաղթեմ որ արձակուրդի ձեր օրերը ըլլան հեշտօրօր, պայծառ եւ կազդուրիչ:

Ձեր նախամուտը, այսինքն ինքնակենսագրական բաժի- նը¹⁶⁹ արտատպեց փարիզահայ մամուլը, ամբողջութեամբ, ինչ որ գրաւականն է գրութեան շահեկանութեան: Թէ ան կարօտ եղած է մանրակրկիտ վերամշակման եւ ուշադիր խուզումի, այդ պարագան որոշ կը զգայի տողընդմէջ եւ այլուր:

Այն՝ ինչ որ ձեզի պատահած կը կարծէք, ան ունի իր հոշակաւոր նախընթացները, որոնցմէ կարելի է թուել պարա- գան Paul Valéry-ի, որ ինքզինքը ծանօթացուց իբրեւ լաւ բա- նաստեղծի, Mallarmé-ի հովանիին ներքեւ, մինչեւ այն օրը երբ յայտնուեցաւ իր արձակը, որ այլեւս լաւ չէր այլ լաւագոյն: Մէկը միւսին գերեզմանը չեղաւ բնաւ եւ չէր ալ կրնար ըլլալ: Բանաստեղծութիւնն էր որ դիեցուցած էր արձակը: Առանց ոտանաւորի երկարատեւ եւ խստապահանջ մարզանքներուն, դժուա՛ր թէ լեզուն ստանար այն ճկունութիւնը եւ թրթռումը որ այլեւս ձերը եղած է: Ասոնք բաներ են որ զիրար կը լուսաւորեն, կը բացատրեն եւ կ'ամբողջացնեն:

*Spunni*ձքի¹⁷⁰ անհեթեթ վէճը անարժան պիտի ըլլար հե- ոագրական հարցուփորձի, եթէ ան մէջտեղ բերած չըլլար, անուղղակիօրէն, դատապարտելի արարք մը: Պետրոս Դուր- եանի ձեռագիրները ի պահ դրուած են Երուսաղէմի վանքը, իր եղբօր՝ Եղիշէ Պատրիարքի ձեռամբ: Մեր սաղիմահայ հայրերը ի՞նչ իրաւունքով պարզ անհատի մը կը փոխանցեն մասունք մը, որ ազգային գանձ մըն է: Ձեռագիրը պէտք է մնար վանքին մէջ, կամ թէ դրկուէր Երեւանի թանգարանը¹⁷¹: Պէտք է զգուշանալ Սիմոն Սիմոնեանի պէս աչքաբաց ճարպիկներէ:

Ձեր հօրեղբօր որդին չեմ ճանչնար եւ իրեն հետ չեմ ունե- ցած հանդիպում: Բայց իսկոյն տեղեկութիւն քաղեցի մեր տնօրէնութիւնէն, որ լա՛ւ կը ճանչնայ փարիզահայ ծանօթ դէմ- քերը: Լսեցի որ Աճէմեանները երեք եղբայրներ են, իրենց ազգասիրութեամբ ծանօթ, որոնցմէ երկուքը կը զբաղին ադա-

մանդավաճառութեամբ, իսկ երրորդը՝ Գեղամ՝ ճաշարանով: Կը խորհիմ որ դուք Նարդունին¹⁷² ճանչցած էք ձեր ազգականին գրոյցներուն ընդմէջէն:

Մեր սօթակէզ Saint- Raphaël-ը արդէն իսկ գրաւուած է շրջիկներու (թուռիսթ) արձակազէն գումարտակներով: Սպայա-կոյտը կը հանգչի գունագեղ վրանի մը տակ որ կարկտուած է մառքով, սթեռլինով եւ կտոր մըն ալ տողարով*: Արիարանց տղամարդիկ կան որ մասնաւոր ուշադրութեամբ կը սպաննեն պարմանուհիներ, որոնք օրը քանի մը անգամ կը մնոնին հեշտանքով, տաք աւազին վրայ: Պարերը կը սկսին գիշերը, գետնափոր սրահներու մէջ, ուր կարելի չէ զանազանել մանչը աղջիկէն, շիշը՝ խցահանէն: Իմ պատուհանիս առջեւ, այս միջոցիս խօլական պար մը բռնած են ծիծեռնակներ, որոնք զիրար կը խաչաձեւեն անվերջ, անոնցմէ ոմանք ըլլալով անթիլիասական, ոմանք՝ էջմիածնական: Երկինքը լուսացնցող է, ծովը՝ արծաթագօծ: Մնացեալը միայն Աստուած կրնայ պատմել, Աստուած կամ սպութենիկ**:

Միշտ սիրով
Ծահան Ծահնուր

* Գերմանական, ֆրանսական եւ ամերիկեան դրամանիշ:

** Ռուսական արքանեակը, որ երկրին շուրջ կը դառնար:

Saint- Raphaël, le 29 Novembre 1966

Սիրելի Մահարի,

Կրնամ երեւակայել թէ որքա՛ն լուսաշող եղած պէտք է ըլլայ այն օրը, երբ երկարատեւ արտհատնումներէ վերջ ստացաք *Այգեաստաններու* տպագիր օրինակը: Վստահ եղէք որ ես զայն պիտի կարդամ, երբ որ ստանամ, այնպէս՝ ինչպէս քիչ անգամ կարդացած եմ սիրելի բարեկամի մը երկը:

Մեղաւորը ե՛ս եմ, երբ մեր նամակագրութիւնը կրեց որոշ ընդմիջում: Ըրած էիք խնդրանք մը, մէկը այն խնդրանքներէն՝ որոնք պարզ կը թուին ոմանց, այլ բոլորովին դժնդակ՝ իմ աչքիս: Ինձի համար հոգեկան տառապանք մըն է իմ ողբերգական կեանքիս վերակոչումը, որով նաեւ՝ ինքնակենսագրութեան շարադրութիւնը: Կարելիս կ'ընեմ, խոյս տալու համար այդ աշխատութենէն (գէշը հոն է որ, ներքնապէս կը վերակոչեմ անցեալը, ես՝ ինձի, լեղի մոխիր կամ մրուր ծամելու պէս, անվերջ որոնալով յոռեգոյնը): Այսպէս է որ յետաձգած եմ պատասխանս, մինչ կ'անցնէին օր ու շաբաթ:

Մարօ Մարգարեանի¹⁷³ յանկարծակի երեւումը զիս ուրախացուց: Համակրելի, այլեւ տաղանդաւոր կին: Մինչեւ օրս, Ս. Կապուտիկեանի անունը միայն կը թեւածէր սփիւռքի մէջ, որպէս բանաստեղծուհի: Կը խորհիմ որ անոր կողքին պէտք է բազմեցնել Մարգարեանը: Առանձին օթեակի մը մէջ:

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ տեսակ պատարագ է Համագումարը¹⁷⁴, եւ թէ ի՞նչ շարական կրնան երգել արտասահմանի պատգամաւորները: Բայց կարելորը այդ չէ: Այլ այն հրաշալի իրողութիւնը թէ գոյութիւն ունի Հայաստան մը, որ մշտատեւ յառաջդիմութեան եւ վերածաղկումի մէջ է: Ամբողջ էութիւնս կը լեցուի հրճուանքով, ամէն անգամ որ մտածումս կ'երթայ դէպի ձեր կողմը, դէպի ձեր յաղթանակները: Լաւատեսութիւնս այնքա՛ն խոր է հանդէպ Հայաստանի ապագային, որ կը բերուիմ հաւատք չընծայել աննպաստ վկայութիւններուն:

Անձնական ծանօթութիւն չունիմ հայ գրիչներու մեծ մասին հետ: Ատոնցմէ է Անդրանիկ Ծառուկեան¹⁷⁵, որ կրեց բարեղէպ յեղաշրջում մը: Երիտասարդ տարիքին, ան մոլեռանդ եւ կոյր դաշնակցական մըն էր: Աւելի՛ն: Կը կարծէր որ հայհոյանքը փաստ է: Իր *Նայիրին* լաւագոյնն է այն չորս թերթերուն, զորս կը ստանամ Մերձաւոր Արեւելքէն: Սիսլ կ'ընէ Ծառուկեան խորհելով որ ես

կրնամ քէն պահած ըլլալ իր հայհոյանքներուն եւ նախատինքներուն համար: Բնա՛ւ երեքեք: Նոյնիսկ եթէ ան մնացած ըլլար պինդգլուխ դաշնակցական, իրեն հանդէպ պիտի չունենայի ոխ, այլ կարեկցութիւն եւ արհամարհանք:

Տեսայ ձեր ճշդումը¹⁷⁶: Չէ՞իք զգացած որ Կարապետ Փոլատեանը անխելք մէկն է: Մարդ պէտք է Սիմոնեան կոչուի իր թերթը լայն բանալու համար անոր զրոյցներուն եւ խեղճ Որբունիին տղայամիտ շաղակրատութիւններուն առջեւ:

Կը փակեմ գիրս, ձեզի մաղթելով բարի ճանապարհ դէպի Պէյրութ¹⁷⁷: Ուրիշ ոչինչ կը գտնեմ որ ըլլայ արժանի արձանագրութեան: Միօրինակ կեանքս կ'անցնի փոքրիկ սենեակի մը մէջ, ուր միակ ընկերակիցս կը մնայ ընթերցանութիւնը:

Անկեղծ սիրով՝
Ծափան Ծափնուր

Saint- Raphaël, 20 Դեկտ. 1966

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Մեծապէս եւ ջերմօրէն կը շնորհաւորեմ քեզ, քու անճաման Այգեաստաններուդ համար, զոր կարդացի խորին յուզումով: Լեցուն՝ ինչպէս կրնայ լեցուն ըլլալ նոսր մը, իր սեղմ եւ արնաներկ ամբողջութեանը մէջ, ան կատարեալ միաձուլումն է այն բոլոր տարրերուն որոնք կը կերտեն կեանքով բաբախուն վէպը, պատմական եղելութեան մը ընդմէջէն: Այդ տարրերը, յուշագրութիւն, տեղեկագրութիւն, բարբառ, քաղաքական հաւատամք, եւայլն, այդ բոլորը դուն մշակած ես հաւասար յաջողութեամբ, վարպետի մը նման: Անոնք չեն յայտնուիր դասաւորեալ կամ կուտակեալ ձեւով, այլ միաձոյլ վիճակի մէջ, այսինքն՝ ապրուած եւ մարսուած քու կողմէ: Կատարելապէս յաջողած ես քու առաջադրութեանդ մէջ, որ էր՝ «Այնպէս մը ընել որ ընթերցողը ոչ միայն *տեսնէ* Վանը, այլ *զգայ* զայն»: Ի հարկէ ինծի շփոթութիւն պատճառեց *Զօնդ*: Ես ինչո՞վ արժանի էի այդ պատիւին: Ապահովաբար նկատի ունեցար այն պարագան — ընդ որս ուրիշ նկատումներու — որ ես մէկն եմ անոնցմէ, որոնք խորապէս կ'ապրին մեր մեծ աղէտին ցաւը: Այս վերքը որ միշտ կը կոտտայ, իմ հետս պիտի տանիմ մինչեւ գերեզման, միշտ անմխիթար: Ա՛հ, չեմ մոռնար այժմու Երեւանը, որ քեզի կարելիութիւն կ'ընծայէ կանգնելու կարօտակէզ կոթող մը, ի փառս եղերաբախտ Վանին: Սուտ խօսած պիտի ըլլամ եթէ ըսեմ թէ մէկ շունչով կարդացի քեզ: Լեցուն՝ ինչպէս որ է, գիրքդ կը պարտադրէ ուշադիր ընթերցում, առանց որուն կարելի չէ ըմբռնել երկին գեղեցկութիւնը, իր բազմազան երեսակներով: Լեզուդ հմայեց զիս: Համեղ, ոճաւոր, այլ մեծապէս հարուստ՝ իր բառամթերքով, քու լեզուդ իբրեւ ենթահող ունի մեր այն անփոխարինելի աշխարհաբարը, որ չի թերանար շրջագայութեան մէջ դնելու գրաբար ասութիւններ եւ դարձուածքներ: Առաջին անգամն է որ նշարտութիւն չեմ զգար Երեւանէն եկած գիրքէ մը, որուն անթիւ բառերուն ճշգրիտ սահմանումը կը խուսափի իմ իմացութեանէս: Այդ բառերուն առջեւ, թէն չեմ գիտեր թէ ոտքս ճշգրիտ ո՛ր կը դնեմ, բայց կը զգամ թէ կոխած տեղս ամուր է եւ ճամբան՝ ուղիղ: Համեղ կոչեցի լեզուդ (եւ ճկուն եւ վառվռուն), երբ պետք էր յիշատակել անոր բանաստեղծական երանգաւորումը, մասնաւորաբար այն հատուածներուն մէջ, ուր կ'երգես բնութեան գեղեցկութիւնը: Նոյնքան պիտի ներթողեմ կենդանութիւնը քու հերոսնե-

րող: Անոնց առօրեան է որ, շնորհիւ մշտանորոգ անակնկալներու եւ շնորհիւ քու համբաւաւոր humour-իդ, վառ կը պահեն ընթերցողին հետաքրքրութիւնը, նման լուսարձակին՝ որ ներաշխարհի մը մթին ծալքերը կը պարզէ: Այսուհանդերձ, երբեմն ես ինծի հարց տուի- միթէ նախընտրելի չէ՞ որ, այս տեսակ նիւթի մը առջեւ (որ սիրտ *պիտի ծակէ*, ինչ որ ալ ընենք) ի սպաս դրուեր գրութեան այնպիսի շեշտ մը, այնպիսի տոն* մը, որ ըլլար նուազ «երջանիկ»: Խաչտանքը, գորովալիւ քաշքշուքը, բարեմիտ ծաղրը ըլլալին աւելի եւս սքողուած: Նկատելի է որ կինը քեզի համար Տիրամայր մըն է: Տեսակ մը tabou*: Ան ըլլայ մամիկ, կողակից թէ պարմանութի, անպայման զերծ կը մնայ «երջանկութենէ», այսինքն սիրալիւր (առաւել կամ նուազ) զուարթաբանութենէ, հոգ չէ թէ ան եւս ունենայ իր տկար եւ խոցելի կողմերը, իր տգիտութեան եւ նախապաշարումներուն պատճառաւ: Միչեւ հոս խօսեցայ քու բարձր արուեստիդ վրայ: Կը մնայ նշել քու փորձառու վիպագիրի անթերի կառուցումդ, ուր գլուխները կը շաղկապուին sans bavures (առանց մնացուքի?): Երջանկութիւնս մեծ եղաւ երբ հաստատեցի թէ դուն կը մտածես ճիշդ այ՛ն, ինչ որ ես կը մտածեմ մեր «յեղափոխականներու» *գործին* մասին: Եթէ գիտնաս թէ քա՛նի, քանի գիշերներ, խմբուած փարիզեան սրճարանի մը մէկ անկիւնը, մենք դատապարտած ենք այդ *գործը*, ճիշդ քո՛ւ բառերովդ - «արդիւնքը», «հետեւանքը»: Աւելին՝ քու քննադատութեանդ մէջ տեղ չէր գտած ոխը: Արդէն չէր կրնար գտնել: Ան որ գիտէ տեսնել գիրին ետեւը, ան որոշակի կը տեսնէ քու անսահման բարութիւնդ, քու մարդկային զգացումներուդ խորութիւնը: Սրտառուջ սիրոյ եւ անհուն կարօտի կոթող մըն է *Այգեստաններդ*: Պատկառազդու պատրիարք մը պիտի համբուրէր քու լուսաւոր ճակատդ, ես միայն սա կ'ըսեմ- Քէ մեռնիմ, Մահարի, շա՛տ ապրէ: Քէ մեռնիմ, մինչեւ որ վերագտնես Վանը: Միշտ քոյդ՝

Ծահան Ծահնոր

Յ.Գ. Երկու օր առաջ ստացայ եւ իսկոյն կարդացի *Երկիր Նայիրին*¹⁷⁸: Քու գիրքդ անկէ բարձր է, շատ ու շատ, եւ ամէ՛ն տեսակետով: Այս է իմ կարծիքս:

* Ծեշտ:

** Արգիլում՝ սուրբ կամ ընկերային-աւանդական նիւթերու վերաբերեալ: Ծագումը կու գայ Փոլինեզիեան կղզիներու քահանաներէն կամ քորսներէն:

9 Յուլիս 1967

Սիրելի Մահարի,

Ներողամտությամբ ձեռք առ գրությունս, որ կարճ պիտի ըլլայ հարկադրաբար, վասնզի տկարացած եմ տեղույս ամառնային կլիմային պատճառաւ, որ ջլատիչ է բաղդատմամբ ովկէանոսի կամ Հիսիսային Ծովին, որոնք կը կազդուրէին զիս անցեալին:

Տարակուսանքը որ միտքդ պատած կը թուի ըլլալ «Այգեստաններ»-ուդ մասին, բոլորովին անհիմն կը գտնեմ ես: Վիպագիրին բացարձակ իրաւունքն է իր արհեստին պահանջներուն պատշաճեցնել պատմական դէպք մը, փոխել եւ տարութեբել զայն կազմող տարրերը, հաւատարիմ մնալով հանդերձ դէպքին ընդհանուր դիմագիծին եւ գունաւորումին: Անխուսափելի է որ ժամանակակիցներ, որ նոյն դէպքը ասպրած են, ընեն ճշդորոշումներ՝ պատմական գետնի վրայ: Անոնք նկատառման արժանի չեն:

Տարբեր բան է *Նայիրիի* Թիթիւնճեանը¹⁷⁹: Այս երանելին կը կարծէ թէ արուեստ եւ իմացականութիւն տարբեր բաներ են: Այսինքն թէ՛ Գուրգէն Մահարի կրնայ գեղեցիկ նախադասութիւններ շարել պատկերաւոր ոճով եւ մնալ զուրկ՝ տրամաբանութենէ, քննական միտքէ, իմացութենէ: Ծշմարիտն այն է որ այս ինքնակոչ քննադատին մէջ դուն դաշնակցակա՛նն է որ վիրաւորած ես: Խեղճը չէր կրնար լռել, ոչ ալ *Նայիրին*:

Ծիշդ է թէ «Այգեստաններ»ը ունին տկարութիւն մը (ինչպէս ամէ՛ն մեծ վէպ), բայց ան թեթեւ է եւ մասնակի: Ինչպէս ըսի նախորդիւ, նախընտրելի պիտի ըլլար որ քու ողբերգական պատմութեանդ համար գործածած ըլլայիր քիչ մը նուազ զուարթաբանութիւն:

Հաւանական է որ Պէյրութէն ստանաս *Շիրակը*¹⁸⁰, որուն մէջ ունիմ քանի մը էջ գրութիւն: Սրբագրութիւնը լաւ չէ կատարուած: Խնդիր չէ: Գրութիւնը պիտի տպագրուի կրկին:

Կատարեալ հանգիստ եւ առողջութիւն կը մաղթեմ

քեզ եւ կը մնամ միշտ

սիրով՝

Ծաֆնուր

Saint- Raphaël, le 10 Janvier 1968

Սիրելի Մահարի,

Սուրբ Ծնունդի յաջորդ օրը ստացայ նամակդ, ուր կ'ըսուէր թէ գիրքդ ունեցեր է երջանիկ ծնունդ մը, այս անգամ նոր մտորի մէջ: Առաջին անգամ նորածինին վրայ կը հսկէին էջն ու կովը, բայց այժմ պիտի լռեն զոինչ ու բառաչ քանզի, ահա', կը ժամանեն երեք մոգերը, խնկարկելով:

Ռաֆայէլ Արամեան¹⁸¹ անունով հեթանոս մը ունեցեր է ելոյթ «Այգեստաններ»ուդ մասին, ի մէջ «Բանքեր Երեսանի Համալսարանի». ելոյթ՝ որ անապարանքով արտատպուեցաւ Փարիզի դաշնակցական Հայաստանի¹⁸² կողմէ: Վա՛յ քեզ Քաղաք, որ ի զուր կը դիեցնես համալսարանական երիտասարդներ, որոնց ազգայնամոլութիւնը կը մնայ այնքան կոյր, որքան անծայրածիր՝ իրենց տգիտութիւնը: Բայց վտանգը մեծ չէ, որքան ատեն որ կան աշակուրջ վարիչներ, որ իրենց ձեռքին մէջ կը պահեն պետութեան դէկը: Կեցցէ՛ Հայաստան:

Ուրախ եմ որ սիրեր ես իմ *Տեսրակները*: Կը խորհիմ որ մինչեւ օրս ստացած պիտի ըլլաս զայն, գրքոյքի ձեռով եւ նկարազարդ: Սփիւռքի թերթերը սկսած են արտատպել զայն, հոս ու հոն, ինչպէս կը լսեմ: Պիտի արտատպէ նաեւ Փարիզի *Աշխարհը*¹⁸³, ինչ որ ինծի պիտի թոյլատրէ վերաքննել *Տեսրակներու*, անկէ ջնջելու համար բազմաթիւ վրիպակներ, կատարելով հանդերձ յաւելումներ (կարճ բայց անհրաժեշտ):

Բաւական զարմացայ (յուզումնախառն զարմանքով) երբ ստացայ Կաղանդի բացիկ մը, ֆրանսերէնով, Սօֆի Եսայեանի կողմէ: Զայն տեսած եմ միայն մէկ անգամ, իր մօրը հետ, երբ շնորհալի փարիզուհի մըն էր, նուրբ ժպիտով: Կ'ըսէ թէ Ուրբունին...

Դուն պատմած էիր Որբունիի այցելութիւնը: Զարեհը անհաւասար գրիչ մըն է: Իր նախորդ գիրքը «Եւ Եղեւ Մարդ», ունէր մէկէ աւելի թանկագին կողմեր, մինչ «Թեկնածուն»¹⁸⁴ անընթեռնելի, ինչպէս անընթեռնելի էին Ծուշանեանի զարմանազան «Գարնանային»ները¹⁸⁵: Գիրի աշխարհը այնպիսի աշխարհ մըն է, որուն դուռը լայնօրէն բաց է ամէնուն առջեւ, մինչ ելքի դուռը, անպայման նե՛ղ դուռ, գոց կը մնայ շատերուն առջեւ: Անհրաժեշտ է դուրս մնալ «գրականութենէն»:

Կը լսեմ որ, Անդրանիկ Անդրէասեանը եկեր է հաստատուիլ

Փարիզ, ժամանակաորապէս, հրատարակելու համար¹⁸⁶ ուսմ-
կավար լրագիր մը, *Պահակ*: Իր յաջողութիւնը մեծապէս ցան-
կալի է անշուշտ, բայց եւ այնպէս... որպէսզի գաղափար մը
կազմես մեր մամուլին կացութեանը վրայ, ըսեմ որ *Աշխարհի*
*Ալիքսանեանը*¹⁸⁷, որ կորսնցուցած է իր գրաշարը (ծերունին
հիւանդ է), առանձին կը խմբագրէ թերթը, ինք անձամբ կը
շարէ, եւ տպագրուած համարները ինք կը ծալլէ եւ կը տանի
թղթատարին: Որքան ալ որ համեստ ըլլայ կատարուած ճիգին
արդիւնքը, կարելի չէ չխոնարհիլ մեր նուիրեալներուն առջեւ:

Քոյդ սիրով՝

Ծահան Ծահնուր

Կը ներփակեմ *Տետրակներուն* մէկ համառօտ վրիպակը:

Saint- Raphaël, le 22 Février 1968

Սիրելի Մահարի,

Աշխատութիւնը կը թուի ըլլալ քու դէղն ու դարմանը, քանի յաջողեր եւ գլուխ հանել 760 էջնոց ձեռագիրդ, գիշերը մեռնելով եւ յարութիւն առնելով արեւածագին: Թէ ի՛նչ երանգ եւ ինչ համ պիտի ունենայ վերամշակուած *Այգեստաններու*դ պտուղը, զայդ պիտի գիտնանք երբ ան դուրս գայ այգեկութքի սակառէն: Ըսեմ՝ տպարանէն¹⁸⁸: Կը սպասեմ եւ կը մաղթեմ որ հայրենակիցներդ քեզ ծափողջունեն այնքա՛ն ուժով, որքան ուժով դատաւիտեցին, գրեթէ միշտ արտագրական նկատումներով: Տակաւին վերջերս հանդիպեցայ, *Պայքարի*¹⁸⁹ մէջ, դաժան եւ թթու գրախօսականի մը, ռուսահայերէնով գրուած¹⁹⁰: Ժամ է որ ան ըլլայ վերջինը՝ իր տեսակին մէջ:

Մինչ այդ դուն յաճախակիօրէն ներկայ եւ սփիւռքի մամուլին մէջ, քու կարճ, սրամիտ եւ զգայուն գրութիւններովդ, ինչ որ կը հաստատէ թէ բնաւ չէ տուժած քու ժողովրդականութիւնդ:

Չեմ զարմանար որ հաւնած ըլլաս Գեղամ Ֆէնէրճեանի *Վագգէն Շուշանեան*ին: Ֆէնէրճեան ինձմէ ուզած էր վէպդ, բայց եւ թելադրեցի որ սպասէ երկիդ վերամշակուած օրինակին, արտայայտուելու համար: Գեղամը կը ճանչնամ Պօլսէն: Գրեթէ միաժամանակ շրջանաւարտ եղած ենք, ան՝ Կեդրոնականէն, եւ՝ Պէրպէրեան, եւ միշտ պահած մեր բարեկամութիւնը: Երբ քսան տարեկան էր, Վահան Թէքէեան զինք իր քովն առաւ Պոլսոյ ռամկավար *Ժողովուրդի Զայն*ին¹⁹¹ մէջ: Յետագային, Գեղամ վարեց Փարիզի *Ապագան*, նոյնպէս ռամկավար: Երկու տարին անգամ մը կը գրէ գրախօսական մը (յաջո՛ղ)․ աւելին չի կրնար: Թոյլ մէկն է, հանդարտաբարոյ եւ սակաւախօս: Ինքն է որ թարգմանած է *Անտրէ Պրըթոնը*¹⁹², քրտինք թափելով: Հակառակ որ շատ մօտ եղած է փարիզահայ լրագրական եւ գրական շրջանակներուն, միշտ անտեսած է Շուշանեանը, հասկնալի պատճառներով: Իր գրութիւնը, *Աշխարհ-Գրական*¹⁹³ մէջ, դիմումնաւոր հակազդեցութիւն մըն է անհեթեթ ներքողականներուն դէմ, զորս Շուշանեանի կը շուայլեն Երեւանի եւ Մերձաւոր Արեւելքի մամուլը: Շուշանեանի համբար հիմնուած է կուսակցական հակամարտութիւններու վրայ: Նոյնը պէտք է ըսել Ծաւարշ Նարդունիի համար, որ ունի ձիրքեր, բայց

ո՛չ գրական:

Գ. Ծաֆինեան¹⁹⁴ անուն ուսուցիչ մը, Պէյրութէն՝ որ մե-
նագրութիւն մը նուիրած է քու գրական վաստակին¹⁹⁵, իմաս-
տալից եւ մեծապէս համակրելի էջ մը յատկացուցեր է իմ
*Տէտրակներու*¹⁹⁶, Ահեկան 67-ի¹⁹⁷ մէջ, որուն խմբագիրն է:

Տէտրակներս անհանգստութիւն պատճառեցին ինծի, իրենց
տպագրական կոպիտ վրէպներուն եւ պակասներուն պատճա-
ռաւ: Ինծի կը մնար վերամշակել զայն, առանց խախտելու հիմ-
նականը: Այժմ *Տէտրակներս* լոյս կը տեսնեն, կատարելա-
գործուած ձեւով, *Աշխարհի* մէջ: Հոն եւս սպրդած են վրիպակ-
ներ (երեւակայէ որ հոն՝ ուր գրեր եմ *Ժամացոյցը կը շարունակէ
իր թիք թաքը*, եղեր է *կը շարունակէ իր թիկունքը*, եւ այսպէս
յաջորդաբար): Բայց խուսափիլ այս բաներէն, անկարելի է, որ-
քան ատեն որ թերթը կը կազմուի մէկ խմբագիրով:

Երբ կը գրեմ այս տողերը, շուրջ բոլորս կը տիրէ իրական
գոհունակութիւն, վասնզի կ'անձրեւէ: Ձմեռուան այս առաջին
անձրեւն է մեր անջրդի VAR նահանգին մէջ, որ սկսած է շունչ
քաշել: Բուսականութիւնը կը խայտաւ, երբ կը կարկաչեն վտակ-
ներ:

Քոյդ, սիրով
Ծաֆան Ծաֆնուր

Սիրելի Մահարի,

Երբ ստացայ 8 Մարտ թուակիրդ, նոր աւարտած էի Wil-
liam Faulkner-ի¹⁹⁸ մէկ քաղցրախորժ եւ իմաստալից
պատմութեամբ, *Մաղթանքներու Ծառը*¹⁹⁹, եւ քեզ կը մտաբերէի,
վստահ ըլլալով որ պիտի սիրէիր այդ conte bleu-ն , քու գրիչդ
ալ տէր ըլլալով բանաստեղծական քաղցր հնչիւններու:
Քնարիդ այդ լարը բացակայ չէ սփիւռքի մամուլէն,
ընդհակառակն: Ինչ որ գրես՝ կ'արտաստպուի գաղութ-գաղութ:
Դեռ այս շաբաթ կարդացի, *Պայքարի* մէջ, քեզմէ քանդակ մը,
ուր կը նկարուին մերկ կին մը եւ կատու մը, մինչ քաղաքական
ցոյց տեղի կ'ունենայ նկարիչին պատուհանին տակ: Ժիշդ է որ
վանեցին դժգոհ մնաց վէպէդ, բայց զանգուածը չբաժնեց այդ
դժգոհութիւնը, ապահով եղիր: *Պայքար* տեղի տալով հանդերձ
վանուհիի մը դիտող եւ ջղագրգիռ պոռպոռցին, վերապահած էր
իր պատասխանը: Բայց փոխանակ պատասխանելու անոր,
հրատարակեց երկրորդ քննադական մը, այս անգամ վանեցի
պատուելիի մը ստորագրութեամբ, որ նախորդին չափ խիստ էր
իր ոգիով, բայց գոնէ կիրթ՝ իր արտայայտութեամբ²⁰⁰: *Պայքար*
դատապարտելի է անշուշտ, բայց ես կը խորհիմ որ այս բոլորին
պատշաճ պատասխանը դուն ինքդ պիտի տաս, երբ լոյս
ընծայես վերամշակեալ վէպդ²⁰¹:

Գիտեմ թէ հայաստանեան հրատարակչութիւններու մէջ
միշտ կը յիշատակուի Թէոդիկը, որուն տարեցոյցները անպառ-
շտեմարան են ամէն տեսակ ծանօթութիւններու: Բայց չէի
սպասեր որ Սո. Կուրտիկեան շահագրգռուի իմ *Տերտակներով*,
զանոնք արտաստպել ուզելու աստիճան: Եթէ ցայսօր չէ հրա-
ժարած իր ծրագիրէն, կը նախընտրեմ որ ինձմէ ուզէ *Տերտակ-
ներու* վերամշակուած՝ այսինքն լիակատար օրինակը, որ լոյս
տեսաւ Փարիզի *Աշխարհի* մէջ:

Կ'ըսես թէ ձիւնառատ ձմեռը կամաց-կամաց քաշուեցաւ
Հայոց աշխարհէն: Մենք որ ո'չ ձիւն տեսանք այս տարի եւ ոչ
ալ անձրեւ, բայց ժամանած է գարունը, փող ու թմբուկով,
հարս ու փեսայով, եւ կը խլրտացնէ մեր ծերունի պատսպար-
եալները, որոնք պէտք չունին գարնան, խլրտելու եւ մէկզմէկու

* Ոգիներու, սոսապելական կամ դիւթական վէպ:

գլուխ ուտելու համար: Քեզ մեղադրեցին ըսելով որ մութ գոյններով ներկայացուցած ես վանեցին: Եթէ տեսնէ՞ին միայն տեղոյս հայութիւնը...: Մեր հարիւր պատուապարեալներուն 70-ը անկարող է ստորագրութիւն դնելու, երբ իրենց կը վճարուի պետական ամսաթոշակը: Եւ երբ թոշակը կը գանձեն, մատ կոխելէ վերջ, երդում-պատառ կ'ըլլան թէ չեն գանձած: Պատահած է որ երթան քաղաքապետարան եւ բողոքեն՝ թրքերէն լեզուով: Անհաւատալի՜ սակայն իրական: Սա ալ ըսեմ որ իրենցմէ շատեր ցնորած եւ ցնդած են: Պէտք կա՞յ անլցնելու որ երբ խօսիմ տեղոյս ֆրանսացի պաշտօնէութեան հետ, մտերիմ աշխարհ մը վերագտած ըլլալու գոհունակութիւնն ունիմ:

Հայրենիքի Ձայնը հիմնովին կը սխալի, երբ «վիճելի» կը գտնէ Գեղամ Ֆէնէրճեանի կարծիքը Վ. Շուշանեանի գրականութեան մասին: *Աշխարհ-Գրականի* վերոյիշեալ քննադատութիւնը անվիճելի էր:

Պէտք է որ գիրս սկսէի մխիթարական խօսք ըսելով քու կսկծալի սուգիդ առթիւ²⁰²: Մխիթարական խօսքերու զօրութեան չեմ հաւատար: Գիտցիր սակայն, սիրելի Մահարի, որ սրտանց կը բաժնեմ վիշտդ, որուն խորութիւնը կը զգամ:

Քոյդ՝ շատ անկեղծօրէն

Ե. Ծահնուր

Սիրելիդ Մահարի,

Եթե պահած ըլլայի իմ երիտասարդական խանդն ու աւիւնը, պիտի փութայի քու «անարեւ» Պալանկան լուսաւորել շողշողուն եւ ջերմ տողերով: Դժբախտաբար ինծի կը մնայ ընել, նման ծերունիներու, բարօրութեան մաղթանքներ, անպայման սրտագին:

Հակառակ օրաշուին, քու Մայիս 16-դ ձեռքս հասաւ 36 օրուան յապաղումով, իբրեւ հետեւանք Ֆրանսայի Մայիսեան վերիվայրումներուն եւ ընդհանուր գործադուլին: Աւելի քան ինը միլիոն գործադուլներ կաշկանդեցին երկրիս կեանքը: Ապրեցանք պատմական օրեր, երբ գիշերն ամբողջ կը մնայինք radio-ին կառչած, ժամ առ ժամ հետեւելով մեր սիրելի թաղամասին (Լատինաց Թաղ) փողոցային գուպարներուն: Ուսանողները կոուեցան ապշեցուցիչ անվեհերութեամբ եւ իր հիմէն ցնցեցին de Gaulle-ի վարչակարգը²⁰³: Ինչ որ զիս զարմացուց, սա պապական երկրին մէջ, ան ալ հաւատացեալներու ցոյցերն էին եկեղեցիներուն մէջ, ընդդէմ Վատիկանեան հնամենի ծէսերուն եւ աւանդութիւններուն:

Յեղափոխութիւնն ունեցաւ անսպասելի հետեւանք մը, մեր մօտ: Բարեկամներ եւ ծանօթներ, որ զանազան պատճառներով ելած էին Միջերկրականի ափերը, եկան ապաստան գտնել մեր ծերանոցին ծոցը, չկարենալով վերադառնալ Փարիզ: Հաղորդակցութեան ո՛չ մէկ միջոց մնացած էր: Կազմեցինք ընկերական ջերմ շրջանակ մը եւ կատարեցինք խմբական պտոյտներ, Côte d'azur-ի երկայնքը, Կոմիտաս երգելով: Բարեբախտաբար, կրցած էինք ճարել վառելանիւթի պաշար (essence) մեր կառքերուն համար: Այժմ ֆրանսա կ'սպրի զինադուլի շրջան: Տեսած էի Գեղամ Ֆէլէրճեանի դէմ երեւցած անհաւանութեան գիրերը, թէ՛ *Ժողովուրդի Զայնի* եւ թէ *Նայիրիի* մէջ²⁰⁴: Աննպաստ գրախօսականը անպայման կը վնասէ սկսնակ գրագէտին, որ պէտք ունի մեր բարեացակամութեան, խրախուսանքին եւ քաջալերութեան: Պարագան նոյնը չէ հանգուցեալ Վ. Շուշանեանի, որուն երկը ճանչցուած եւ գնահատուած է: Թէեւ ո՛չ շատ՝ ֆրանսահայ գր. շրջանակներու մէջ: Բացատրութիւնը պարզ է: Կը գործածուին տարբեր չափանիշներ: Միայն Դաշնակցութիւնն է, որ ձեռքի վրայ բռնած է Շուշանեանը, մինչեւ

Մարտկոցական²⁰⁵ շարժում, առաւելաբար կուսակցական նկատումներով: Ես ինձի պիտի չթոյլատրեմ ըսել աւելին, քանի որ չեմ զբաղած Ծուշանեանով եւ հաւանական չէ որ զբաղիմ ասկէ վերջ: Իրմէ կարդացած եմ մէկ հատիկ գիրք մը միայն, նամակներով գրուած սիրային վէպ մը, որ վերջնական ձախողանք մըն է, ըստ իս: Միթէ ունի՞, բացի այդ հատորէն, որ, ի վերջոյ, երիտասարդական փորձ մը ըլլալու արդարացումն ունի, միթէ ունի՞, կ'ըսեմ, հասուն տարիքի յաջողակ էջեր: Ծիշդ այդ հարցումը ուղղեցի իր նախկին գործակիցին, Նարդունիի, որ պատասխանեց– «Անարժէք մարդ է. անկէ բան դուրս չի գար»: Այս վճիռը կ'ընդունիմ վերապահութեամբ, գիտնալով որ այս երկու դաշնակցականները եղած են կատաղի հակառակորդներ, որով նաեւ կողմնակալ իրենց դատումին մէջ²⁰⁶:

Ըսի թէ Մայիսեան Յեղափոխութիւնը մեր Home առաջնորդած էր «կորուսեալ» հայորդիներ: Անոնցմէ մէկն էր Ծաւար Նարդունի, զոր գացի փրկել Nice-էն, Յառաջի խնդրանքին ընդառաջելով: Խեղճը կորսնցուցած է իր առողջութիւնը: Կը քալէ դանդաշելով, սիրտը կը տրոփէ խօլաբար եւ երբեմն կը մոլարի իր տեսողութիւնը («դէմս երկու Ծահնուր կը տեսնեմ կոր»...): Աւելցուր՝ իր անսահման յոռետեսութիւնը եւ մշտատես ափսոսանքը: Սրտաշարժ տեսարան...

Զարմացումով դիտեցի, որ ան կը մնայ կատարելապէս մունջ, ընկերական շրջանակին մէջ: Բարբառիլ կը սկսի ա՛յն ատեն միայն, երբ երկուքս առանձին ենք: Իր անսպառ նիւթն է, բացի ճիւղանդութենէն, ազգային-կուսակցական-լրագրական խնդիրներ: Իրմէ լսեցի շա՛տ բան, երբեմն սիրտի սեղմումով, երբեմն ալ զգուանքով: Մարդը շտեմարան մըն է ազգային իրադարձութեանց: Լսեցի որ Ծուշանեան ինձի դէմ գրած է եղեր պարսաւագիր մը, մօտաւորապէս սա՛ տիտղոսով– «Մարդ մը որ Արարատ չունի իր սիրտին մէջ»²⁰⁷: Բնաւ տեղեակ չէի: Նարդունի պատմեց, ի միջի այլոց, Երուսաղէմի վանքին կողոպուտները²⁰⁸ եւ մեր Սրբազան Հայրերուն վարած անբարոյ եւ անպատիւ կեանքը, անոնց ալքոլամոլութիւնը, մաքսանենգութիւնը, կնամոլութիւնը, խաղամոլութիւնը, գողութիւնը, եւայլն: Ինք ժամանակ մը ապրեր է մտերմութեանը մէջ այս բարձրաստիճան կրօնաւորներուն, որոնք նախկին որբեր են, անապատներէն հաւաքուած: Ափսո՛ւ...

Քու կողմէն նուիրեցի *Չարենց-Նամէի*²⁰⁹ երկրորդ օրինակը, եւ Նարդունի բացատրեց *Նամէին* իմաստը: Չէի գիտեր թէ ի՛նչ կը նշանակէ այս օտար բառը: Սիրեցի գրքոյկդ, մասնաւորաբար այն մասը, ուր արձակդ մեկնելով իր ընդհատ ոճէն, կը գտնէ իր հեշտ կշռոյթը եւ թաւալումը: Գիրքդ յուզումնալից էր, անկասկած, եւ կ'արտայայտէր եղբայրական սէր եւ հիացում: Ես ալ լոյս ընծայեցի ֆրանսերէն հատոր մը²¹⁰, 190 էջնոց, որմէ օրինակ մը պիտի դրկեմ քեզի, առ ի յիշատակ, երբ Երեւան վերադառնաս:

Քոյդ, սիրով
Ծահան Ծահնուր

Յ.Գ. Պատմեցի դաշնակցականին եւ գրականութեան մասին, խառնակ տողերով: Ահա պարզը: Մտերիմ շրջանակի մէջ դաշնակցականը կ'արտայայտուի համակրութեամբ, ի մասին Հայաստանի, լեզու փոխելու համար աչլուր: Խօսքս չի վերաբերիր միայն երկրորդական լրագրողներու եւ հոնտորներու, ինչպէս Նարդունիի եւ Ծուշանեանի, այլ նաեւ Ծաւարշ Միսաքեանի, որ եղած է իրենց վարպետը²¹¹: Ասոնք անհրաժեշտ պահանջը ունին անտաշ անթացուպի մը (շարքայինները), որ կը կարճնայ տարուէ տարի: Ասկէ՝ իրենց յուսաբեկութիւնը: Պարզ տրամաբանութիւնը կը պահանջէ որ ընդունինք, անվերապահօրէն, Երեւանի հրաշքը, որ կը յատնէ Հայութիւնը (գիտե՛մ, գիտեմ, առաւելապէս Արեւելահայութիւնը): Գրականութիւնը կը պատկանի տարբե՛ր մարզի եւ մակարդակի: Զայն կրնամ անտեսել (եւ ունիմ գիրքերու ի՛մ աշխարհս) առանց որ դոյզն կերպով նուազի ազգային զգացումս:

Գալով Գեղամ Ֆէնէրճեանի՝ ան նետուելիք մէկը չէ, հաւատա՛յ:

* Նամէ (պարսկերէն). պատում. նամակ, գիրք:

Saint- Raphaël, 1 Դեկտ. 1968

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Նամակդ սեւ կնիքով մը վաւերացուց այն՝ ինչ որ պարզ ենթադրութիւն մըն էր իմ մօտս: Երկարածիգ լոռութիւնդ խորհիլ կուտար թէ նոր գրոհի մը ենթարկուած պէտք է ըլլայ քու առողջութիւնը, զոր արդէն ներքնամաշ ըրած էին անցեալի մէջ, քսանէ աւելի տարիներ, ըսել կ'ուզեմ՝ քսանէ աւելի ջատուկներ որոնց բերնին շունչը գարշահոտ է: Նախ քան որ թափանցեմ նամակիդ իմաստին, քու ձեւազեղծ ձեռագիրդ արդէն շատ բան ըսաւ ուժաթափումիդ մասին: «Մթնեց իմ օրը...»: Կը հաւատամ: Ինչ որ ցաւ կը կոչէք, պաշար մըն է ան զոր առանձին կը մղենք գետնափոր եւ խաւարոշին նկուղի մը մէջ, ընդդէմ դիմակաւոր թշնամիներու: Դուն որ այնքա՛ն անգամներ գիտցած ես դիմազերծ ընել թէ՛ երկինքը եւ թէ երկիրը, դուն կրկին պիտի բարձրանաս միշտ լուսաշող վերնատունը եւ մասնակցիս պատարագին: Մաղթանքս կ'արձակեմ արտի խորէ:

Այսօր իսկ գրեցի Գեղամ Ֆէնէրճեանի: Եւ որպէսզի տեղի չտամ խաշաձեւումներու, պատուիրեցի որ ինք ուղղակի հաղորդակցի քեզի հետ եւ պարզէ իր ըրածը կամ թէ ընելիք գրադատումը: Բանիմաց եւ լրջախոհ Գեղամը լա՛ւ գրիչ ունի, բայց կը դժկամակի արտադրելու, զանազան պատճառներով: Ոմանք կ'ըսեն թէ ծոյլ է: Պէտք է ընդունիլ որ իրեն չափ չափաւոր անձի մը համար շատ ալ հաճելի չեն փարիզահայ մեր զոյգ թերթերը, երկուքն ալ հատուածական եւ ծայրայեղ: Ֆէնէրճեան ունի համեստ պաշտօն մը Բարեգործականի մէջ եւ կը վարէ անոր պաշտօնաթերթը:

Սփիւռքի կեանքէն գիտեմ այնքան միայն, որքան կը պատմեն մեր լրագիրները: Քիչ բան: Բացի իրենց տեղական մտահոգութիւններէն (Ամերիկա՝ նախագահական ընտրութիւն, Մերձաւոր Արեւելք՝ Իսրայէլ-Արաբ պատերազմ, Ֆրանսա՝ ֆրանքի արժեզրկում), բոլորն ալ արձագանգեցին Երեւանի 2750-ամեակի փառապանծ Հանդիսութիւնները: Հոգեկան խորին հրճումանքով կարդացի, ինչ որ գրուեցաւ այդ մասին:

Եկանք-մտանք Դեկտեմբեր ամիս: Միջերկրականը կը տարածուի մեր առջեւ որպէս լոյծ արծաթ: Արեւը այնքան տաքուկ է, որ ստիպուեցայ թեթեւալ հագուստներէս եւ բաւական երկար մնալ ծովափին: Հակառակ ձմեռ եղանակին, աղջիկները

միշտ կը կրեն կարճ շրջագգեստ, այսինքն շատ վեր՝ ծունկէն: Իրենց երկարավիզ մոլկերը – երբեմն վառ կարմիր – այնքան մօտէն կը կոկեն եւ կ'ամփոփեն Սէրը, որքան պիտի ընէր ճնշեալ մը, որ ունի անթերի կառուցուածք:

Երջանիկ պիտի ըլլամ երբ յաջորդ գիրդ ըսէ թէ բուժումդ մօտ է: Նամակդ շատ ցաւ պատճառեց ինծի:

Քոյդ՝ սիրով
Ծահնուր

ՍԷՆ-ՌԱՓԱՅԷԼ 18 Յունիս 1969

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Այսպէ՛հ ուրեմն, հազիւ թէ տեղաւորուած հեռաւոր Պալ-թիքի ափին, կը փափաքիս որ ես հոսկէ, ՍԷՆ-ՌԱՓԱՅԷԼԷՆ ըսեմ թէ դուն ինչպէս ես, ինչպէս չես: Պատասխանս պիտի ըլլայ յստակ եւ մեկին- դուն անմահ ես:

Քեզի պէս ընտրեալ մը, որ մտերիմ յարաբերութիւն կը մշա-կէ երկնային ոյժերու հետ, պէտք է անպայման տեսած ըլլայ մեր երեք մոգերը: Անոնք մօտս եկան զանազան ժամանակ-ներու, կարմիր աստղ մը ունենալով իբր ուղեցոյց: Առաջինը կը կոչուէր Գ. Էմին²¹², երկրորդն ու երրորդը՝ Համազասպեան²¹³ եւ Վարդանեան²¹⁴: Առանց ընկրկելու առաջինին սպառնալից սեւութենէն, ոչ ալ միւսին կախարդական պերճաբանութենէն, զիրենք ենթարկեցի խիստ հարցաքննութեան: Լուր կ'ուզէի քեզ-մէ: Լուր հաւաստի: Ըսին թէ ոչինչ չես կորսնցուցած քու բնածին զուարթախօսութենէդ, հակառակ բժիշկներու անվայել մի-ջամտութեան:

Երկիրը զոր կը կոչես *վաթան* , պէտք է ըլլայ մայր մը գորովակաթ, որ իր որդեակը կը դիեցնէ եւ կը կազդուրէ մե-ծանձնութեամբ, երբ այս վերջինը իր ծոցը վերադառնայ օդա-նաւով: Դիեցո՛ւմ... միթէ իրաւունք չունի՞ս կոնծելու...:

Եթէ մոգերը լուռ մնացին, ե՛ս պատմեմ իմ մասին: Ապրիլ ամսուն կրեցի արկած մը որ կրնար մահացու ըլլալ: Գլուխս ջախջախուեցաւ, ինչ որ ծանրակշիռ չէ, տրուած ըլլալով իմ հայկական գլխուս պնդութիւնը: Միաժամանակ հարուածաբեկ եղաւ իմ հիւանդագին ողնասիւնս, ինչ որ ինծի պարտադրեց երկարատեւ անշարժութիւն իմ մահիճիս մէջ, ուր բաց պահեցի, գիշեր թէ ցերեկ, անէծքներու եւ լուտանքներու մեծ բառարանս պատկերազարդ:

* Հայրենիք, ծննդավայր:

Ես ալ, քեզի պէս, մխիթարութիւնս կը գտնեմ ընթերցանութեան մէջ: Մեր գաղութը կը մնայ թմրութեան մէջ: Ստացայ այցելութիւնը դաշնակցական անծանօթ լիտրի մը, արհեստով բժիշկ, որուն առաջին խօսքը եղաւ ըսել – «Գիտեմ թէ դուք մեզ չէք սիրեր, բայց մենք ձեզ կը սիրենք»²¹⁵: Կուսակցութիւնը զինքը Պէյրութէն հոս բերեր է, երկու շաբթուան համար, որպէսզի շրջի Ֆրանսայի քաղաքները եւ propagande ընէ...: Տեղւոյս վրայ իրենցմէ չէ մնացած ոչ իսկ մէկ անձ, որ կարենայ բեմ ելլել եւ ճառել: Գալով Home Arménien-ին...

... Home Arménien-ի ծերունին մեռաւ: Նախ սա մէկը, յետոյ այն միւս պատար: Լա'ւ: Հանգիստ իրենց չարչարեալ եւ խաշեալ կեանքին: Անտէր գաղթականը պէտք է թաղել: Մենք հոս ունինք տէրտէր, խնդիրը այդ չէ: Բայց կուգայ պահ մը, երբ պէտք է փճացնել եւ նետել հանգուցեալին խեղճուկ գանձերը: Անհանդուժե՛լի պահ, երբ ստիպուած ես պղծել մեռեալին մտերմութիւնը, բանալ իր թղթապանակը (կամ ինչ որ զայն կը յիշեցնէ) եւ պարզել լուսանակարներ: Մարդիկ ֆէսով, փաթթոցով կամ շալվարով, հարսեր գեղջկական տարօրինակ տարագով, եւ ամէն տարիքի մանուկներ, կարօտի եւ սիրոյ մակագրութեամբ, եւ նոյնիսկ (մամիկի մը ծոցէն ելաւ) Աղբիւր Սերոբի²¹⁶ եւ Անդրանիկի²¹⁷ նկարները, շրջանակի մէջ առնուած: Այս բոլորը՝ աղտոտ, խումացած, բայց եւ այնպէս կէս դար պահուած անպատում գորգուրանքով: Ահա այդպէս կ'երթայ թրքահայութիւնը...

Կը համբուրեմ քեզ
Ծահան Ծահնուր

Հետեւեալ նամակը կը բացակայէր Շահնուրէն Գուրգէն Մահարիին ուղղուած եւ Նամականիներու շարքին Բ. Հատորը կազմող օրենական հրատարակութենէն: Ան մաս կը կազմէ Մահարիի որդիին Գրիգոր Անմեանին արխիւին եւ հրատարակուած է Պէյրութի «Բագին» գրական հանդէսին մէջ (Մարտ 2019), խմբագրութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով ամերիկահայ բանասէր Վարդան Մատթէոսեանի, որուն բարեհաճութեամբ այժմ մաս կը կազմէ «Նամականի»-ի այս առցանց վերահրատարակութեան:

19 Սեպտ[եմբեր] 1967

Սիրելիդ իմ Մահարի,

Կը սպասէի որ քու տարեկան արձակուրդդ Վիլնյի մէջ, ոչ միայն ամրապնդէր առողջութիւնդ, այլ զայն վերածէր քաջառողջութեան, մինչ դուն կը խօսիս նշդրակի մասին, վիրահատութեան սպառնալիքի տակ: Ես որ լա՛ւ գիտեմ թէ ի՛նչ կը նշանակէ խոյս տալ հիւանդանոցէ, փոխան ստորագրութեան, այսինքն՝ բժիշկներու «հեղինակաւոր» կարծիքին հակառակ, ես այսու պարտականութիւն կը դնեմ քու վրայ բժշկուիլ ժամ առաջ, ինչ որ շատ *թերթեմ*¹ պարտականութիւն մըն է: Բայց ահաասիկ երկրորդ եւ ծա՛նր պարտականութիւն մը, - զիս տեղեակ պահել առողջութեանդ բարեշրջումին, հոգ չէ թէ պարզ երկտողով մը: Նամակդ զիս մտահոգեց:

Չեմ ճանչնար ո՛չ անձը Արամ Հայկազի² եւ ոչ ալ իր երկը: Անցեալ տարի միայն լսեցի իր գոյութիւնը, շնորհիւ Պէյրութաբնակ ուսուցիչի մը, Գ. Ծահինեանի³, որուն Հանդիպումներուն մէջ տեղ գտած էր գր[ական] ուսումնասիրութիւն մը վերոյիշեալ գիտագիրին նուիրուած, ուրիշ մըն ալ ինծի⁴: Ճիշդ է թէ երբեմն կը ստանամ գիրքեր, բայց անոնք յուսահատական ըլլալու չափ տկար են, իբրեւ գրականութիւն, երբ պարզապէս անընթեռնելի չեն: Վերջին չորսը

1- Այս եւ բոլոր ընդգծումները Ծահնուրին կը պատկանին:

2- Արամ Հայկազ (1900-1986), ամերիկահայ արձակագիր:

3- Գրիգոր Ծահինեան (1930-2009), լիբանանահայ մանկավարժ եւ գրադատ:

4- Տե՛ս Գրիգոր Ծահինեան, Հանդիպումներ. գրադատական յօդուածներու շարք, Պէյրութ, 1966, էջ 20-74:

որ ստացած եմ, հետեւեալներն են. Որբունի, *Թեկնածուն* (վէպ)⁵, Նարդունի, *Ահա ես՝ ճանկերս դուրս* (գրչապալքար)⁶, Զարեհ [sic] Մելքոնեան, Ափերս [sic] մինչեւ Անկարեւիլի]ն (բանաստեղծութիւն)⁶, Անդրանիկ Անդրէասեան, «Տարագիր երկինքի տակ» (պատմութեան)⁸: Մէկը առ՝ միսին զարկ. կայծ չէլար...

Արդարեւ, *Նայիրի*[ի]⁹ պատասխանը խմբագրուած էր առողջ տրամաբանութեամբ, բայց ուշ դրուած էր հարցը չը խորացնելու¹⁰: Ծարպիկ - օ՛հ որքան - Ծառուկեանի¹¹ *Նայիրին* կասկածելի լրագիր մը կը մնայ, իր ամբողջութեանը մէջ:

Քանի որ իմ կարծիքս կուզես «Այգեստաններու»¹² հաւանական սրբագրութեան մասին, քեզի խորհուրդ կուտամ զայն պահել իր ներկայ վիճակին մէջ իր պայծառութեամբ եւ իր ստուերներով: Զը դպիւ անոր:

5- Զարեհ Որբունի, *Թեկնածուն*, Պէյրութ, 1967: Յաջորդ՝ 10 Յունուար 1968ի նամակին մէջ, Ծահնուր գրած է Մահարիին. «Զարեհը անհաւասար գրիչ մըն է: Իր նախորդ գիրքը եւ եղեւ Մարդ ուներ մէկէ աւելի թանկագին կողմեր, մինչ Թեկնածուն անընթեռնելի (...)» (Ծահնուր, Նամականի, էջ 76):

6- Ծառար Նարդունի, *Ահա ես ճանկերս* լայն բացած, Փարիզ, 1966:

7- Զարեհ Մելքոնեան, Ափերը մինչեւ անկարեւիլին, Պէյրութ, 1967:

8- Անդրանիկ Անդրէասեան, *Տարագիր երկինքի տակ*, Պոստըն, 1967:

9- «Նայիրի», գրական-հասարակական շաբաթաթերթ: Անդրանիկ Ծառուկեանի խմբագրութեամբ, լոյս տեսած է Պէյրութ, 1952-1983ին, շարունակելով Հալէպի համանուն ամսագիրը (1941-1942, 1945-1949): Վերահրատարակուած է՝ Ժիրայր Նայիրիի խմբագրութեամբ, 1996-2012ին:

10- «Այրուող այգեստաններ»ու նուիրուած գրախօսականի («Նայիրի», 28 Մայիս, 4 Յունիս, 25 Յունիս եւ 2 Յուլիս 1967) վերջաւորութեան դրուած յաւելածով, վանեցի մտաւորական Խոսրով Թիւթինճեան անդրադարձած էր վէպին մասին Հայաստանի Գրողներու Միութեան 19 Մայիս 1967ի յայտարարութեան: «Նայիրի», իր կարգին, արտատպած էր յայտարարութիւնը եւ ընդարձակ ծանօթագրութիւն մը կցած՝ Թիւթինճեանի յաւելածին, իր կարծիքը յայտնելով յայտարարութեան մասին (Նայիրի, 2 Յուլիս 1967): Տե՛ս նաեւ «Ցաւալի պարագայ մը...», «Նայիրի», 3 Սեպտեմբեր 1967:

11- Անդրանիկ Ծառուկեան (1912-1989), սուրիահայ, ապա՝ լիբանանահայ բանաստեղծ, արձակագիր եւ խմբագիր:

12- Գուրգէն Մահարի, Այրուող այգեստաններ, Երեւան, 1966: Վէպին դէմ ժխտական անդրադարձները, պաշտօնական կեցուածքն ու անձնական հալածանքը Մահարիին պարտադրած են գործը վերամշակել: Այս վերամշակումը, գրաքննութեան գլանէն անցած, լոյս տեսած է յետմահու՝ գրագէտի երկերու ժողովածուի չորրորդ հատորին մէջ (1979): Լրամշակուած տարբերակը՝ գիտական հրատարակութեամբ, լոյս տեսած է 2004ին: 1966ի հրատարակութիւնը եւ լրամշակուած տարբերակը ընդգրկուած են Երկերի լիակատար ժողովածուի հինգերորդ եւ վեցերորդ հատորներուն մէջ (Երեւան, 2015):

Կան որ դպած են, եւ մե՛ծ յաջողութեամբ, բայց մշակութեան եւ որոնումի երկար ժամանակաշրջանէ վերջ: Ա՛յդ է եղած պարագան Marcel Proustի¹³ որուն յիշատակներու գիրքը, առաջին կէս յաջողութենէ վերջ (Jean Sauteuil)ի¹⁴ գացած գտած է իր երկրորդ եւ փառաւոր տարազը (A la recherche du temps perdu)¹⁵:

Կըմբոնեմ որ դուն փափաքիս փրկել, այսինքն՝ վերամշակել նիւթ մը որ այնքա՛ն մօտիկ է սիրտիդ: Ջանայ [sic] *Այգեստաններէն* քաղել եւ վերամշակել կարճ պատկեր մը, մթնոլորտ մը, տեսիլ մը, զուգախօսութիւն մը, կամ պարզապէս տիպար մը: Կարեւորը այն չէ թէ հեղինակը ի՛նչ կը դնէ իր ընթերցողին բերնին մէջ - մե՛ղր, քացախ, խնդութ թէ արտօսը: Կը բաւէ որ բերնին մէջ մնայ, վերջ ի վերջոյ, դառն մոխիրի համ, քանի որ Վանը եղաւ արինաշաղախ մոխիր: Այս բաները պիտի չը գրէի երբեք, եթէ չը գիտնայի թէ դուն կատարելապէս ի վիճակի ես գրութեան տալ ընդհանուր ոգի մը, ինչպէս ապացոյցը տուած ես *Սեւ մարդ*ի¹⁶, որ կատարեալ յաջողութիւն մըն է:

Գալով *Գրական թերթի* յայտարարութեան (19 Մայիս 67)¹⁷ան զիս գայթակղեցուց եւ տրտմեցուց խորապէս: Հակապատմական հաստատում մըն է ըսել, թէ թուրքը ծրագրած էր Հայոց բնաջնջումը: Ան ո՛չ իսկ ծրագրած էր Հայը իր մէջ ձուլել: Թուրքին նպատակն է եղած Հայը պահել հլու հպատակ, այսինքն՝ գլխիկոր հպատակ: Համարձակինք ըսել՝ գրաստ: Ոչ մէկ պետութիւն չը

13- Մարսել Փրուստ (1871-1922), *Ֆրանսացի վիպասան*:

14- Ժան Սանթէօյ՝ Մարսել Փրուստի անաւարտ վէպը, որ գրուած է 1896-1900ին ու հրատարակուած՝ յետմահու (1952): Փնտռելով կորսուած ժամանակը վիպաշարքի նախընթացը կը համարուի:

15- Փնտռելով կորսուած ժամանակը՝ Մարսել Փրուստի հռչակաւոր վիպաշարքը, որ բաղկացած է եօթը հատորներէ, լոյս տեսած՝ 1913-1927ին: 15- Սիպիրեան աքսորի նիւթով Մահարիի «Սեւ մարդը» երկարաշունչ պատմութեան լոյս տեսած է Լուսթեան ձայնը հատորին մէջ (Երեւան, 1962) եւ արտատպուած՝ սփիւռքահայ տարբեր թերթերու մէջ: Տե՛ս Գուրգէն Մահարի, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երեւան, 2016, էջ 99-141:

16- Սիպիրեան աքսորի նիւթով Մահարիի «Սեւ մարդը» երկարաշունչ պատմութեան ձայնը հատորին մէջ (Երեւան, 1962) եւ արտատպուած՝ սփիւռքահայ տարբեր թերթերու մէջ: Տե՛ս Գուրգէն Մահարի, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երեւան, 2016, էջ 99-141:

17- «ՀՍԳ Միութեան քարտուղարութիւնում», «Գրական թերթ», 19 Մայիս 1967: Գրողներու Միութեան քարտուղարութեան այս հաղորդագրութիւնը դատապարտած է Մահարիի քաղաքական կեցումները իր վէպին մէջ:

ծրագրել [sic] բնաջնջել իր հօտը:

Թուրքը այն ատեն միայն խորհեցաւ մեզ բնաջնջել, երբ Հայուն ըմբոստութեան (rebellion) յաջորդեց ապստամբութիւնը (insu[r]rection): Ասոնք հիմնովին տարբեր բաներ են: Ըմբոստութիւնը ցիրուցան է (sporadique), անկազմակերպ, ժամանակատուր եւ տեղական: Բոլորովին տարբեր բան է կազմակերպուած ըմբոստութիւն մը, որ ունի իր քաղաքական équilibre, իր պիտոճէն, իր ռազմամթերքը, իր դրօշակը, իր դատարանը (տէnon), իր մամուլը, իր մարտիկները, եւ այլն:

Հայաստանի Ս[ովետական] Գ[րողների] Միութեան Քարտուղարութիւնը, որ ուշադիր չէ իր գրչէն ելածին, հաստատել է վերջ թէ թուրքը մեզ բնաջնջել ծրագրած էր, կ'աւելցնէ միամտաբար «սկսեալ այն օրէն երբ Պալքանեան երկիրները սկսան ազատագրուիլ»¹⁸: Ուրե՛մն... 90ական թուականներէն, այսինքն Հնչակ-Դաշնակի կազմաւորումէն¹⁹ վերջ: Ո՛չ առաջ²⁰:

Ճշմարտութիւնը քո՛ւ քովդ է երբ կը գրես - «Բզէզներու բոյնը անտեղի կերպով խառնեցին մեր գործիչները» - (ես ալ գրած եմ ժամանակին «Գազանը գրգռեցին, երբ գազանագուսպ չէին» - եւ անոնք որ բոյնը խառնեցին եւ խառնակեցին, անոնք արեւելահայ երիտասարդ համալսարանականներ էին որ մեզ փնտռել տուին մեր շուկայիկ՝ այլ դրամապաշտ էֆէնտիները եւ ամիրաները որոնք փորձառութեամբ գիտէին թէ մինչեւ ուր կարելի է առաջ երթալ:

Պրն. Թօփճեանը²¹ միթէ չէր կրնար լուսաւորել միտքը Քար-

18- Բնագրին մէջ՝ «մանաւանդ Բալկանեան երկրների ազատագրումից յետոյ»:

19- Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը հիմնուած է 1887ին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ 1890ին:

20- Պալքանեան երկիրներու ազատագրումը օսմանեան լուծէն սկսած է Սերայիոյ ազատագրական պայքարէն (1804-1815): Յունաստան (1830), Սերայիա (1867), Ռումանիա (1877) եւ Պուլկարիա (1878) անկախացած են յաջորդաբար: Հետեւաբար՝ Գրողներու Միութեան յայտարարութիւնը կ'ականարկէր 1878ին (Պերլինի դաշնագրի ստորագրութիւն, որուն ճիշդ յօդուածը նուիրագործած է Հայկական Հարցին միջազգայնացումը եւ հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգումներու իրագործման պարտադրանքը) կամ զայն կանխող շրջանին եւ ո՛չ՝ 90ական թուականներուն, ինչպէս մեկնաբանած է Շահնուր:

21 Էդուարդ Թոփչեան (1911-1975), խորհրդահայ գրողատ, Հայաստանի Գրողների Միութեան գլխավոր քարտուղար 1954-1975ին:

տողարութեան «ընկերներուն», որոնք գրագէտ են, անկասկած, բայց անտեղեակ կը թուին ըլլալ մարդկային հոգեբանութեան ամենահասարակ հոգեվիճակէն, երբ կը գրեն թէ Վանը դրախտ եւ եդեմ չէր: Անշո՛ւշտ թէ չէր: Բայց պէտք է գիտնալ թէ դրախտի եւ դժողքի [sic] միակեցութիւնը ընդհանուր օրէնք է կեանքի մէջ, եւ թէ՛ մարդ էակը տէր է մոռացութեան բարձր տոկոսի, բարեբախտաբար, առանց որուն անկարելի պիտի ըլլար իր կեանքը: Թուրքիոյ դժողքին մէջ կար օր եւ կար ժամանակ, երբ հալը կըսէր ի խորոց սրտի - Փա՛հք քեզ, Տէր Ա[ստուա]ծ, եւ նոյնիսկ՝ *կէլ քէլֆիմ, կէլը*²²: Այս տարրական ճշմարտութեան տեղեակ չէ տեղւոյդ Քարտողարութիւնը: Միթէ իսկապէս անտեղեա՛կ է: Կը տարակուսիմ: Ծան գլուխը պէտք է ալ տեղ փնտռել: Զայն փնտռէ կոյր ազգայնամոլութեան եւ ինքնահաւանութեան կողմը...

Քոյր սիրով

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

Թուրքի չգոյութեան հետեւանքով, նամակս գրել ստիպուեցալ Aragonի²³ նոր վէպին (Blanche ou l'oubli)²⁴ սրբագրուած փորձերուն վրայ:

240 Թրքերէն (կէլ քէլֆիմ, կէլ)՝ «եկուր, երջանկութիւնս, եկուր»:

41 Լուի Արակոն (1897-1982), ֆրանսացի բանաստեղծ ու վիպագիր:

42 *Բլանշ կամ մոռացութիւնը*՝ Լուի Արակոնի վերջին վէպը (1967):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻՆ

Շահան Շահնուր (1930)

Անդրանիկ Անդրեասեան

Seish - Raptail, 22 May 1970

Աբովյե Անդանե Կ/.

Gungl'sche (mit 12 Bl. 2te Aufl. 1840) 10 fl.
 1. Aufl. 1835. 10 fl. 2te Aufl. 1840. 10 fl.
 2. Aufl. 1840. 10 fl. 3te Aufl. 1840. 10 fl.
 4. Aufl. 1840. 10 fl. 5te Aufl. 1840. 10 fl.
 6. Aufl. 1840. 10 fl. 7te Aufl. 1840. 10 fl.
 8. Aufl. 1840. 10 fl. 9te Aufl. 1840. 10 fl.
 10. Aufl. 1840. 10 fl. 11te Aufl. 1840. 10 fl.
 12. Aufl. 1840. 10 fl.

George-Bert Langford, a young & promising So. English boy,
Langford left on 1-12-18, for the 2nd year in the Marine Corps
So. to be back to the 1st of Dec for an anti-aircraft school at
Hofstad, near the 1st of Dec. 1925-33
Langford, 1st of Dec. 1925-33
Langford, 1st of Dec. 1925-33
Langford, 1st of Dec. 1925-33

[illegible]

Փարիզ 12. 3. 1934

Սիրելի ընկեր²¹⁸,

Ստացայ ջերմ նամակդ, եւ ահա կը դրկեմ վերջին գրքէս օրինակ մը²¹⁹: Բոլորովին անծանօթ մը չեա ինծի համար. Թէ-քէնան խօսած է քու մասիդ, եւ օր մը Չօպանեան ճաշարանի մէջ պատահմամբ տուաւ ինձ *Պայքարի* թիւ մը, ուր Նարդունիին դէմ գրած էիր: Սիրեցի լեզուդ, ոճդ, այնքան հարուստ, ճկուն եւ ինչ որ անելի կենսական է՝ հոգիով լեցուն: Այդ ըսել չէ թէ սիրեցի նաեւ ուղղութիւնդ. միշտ կը յամառիմ խորհիլ թէ լրագրական ամուլ պայքարը լաւագոյն ազդակ մըն է՝ երիտասարդ ուժը սպառող: Ուրիշ ազգերու մէջ, արդէն կազմուած եւ «նստած», լրագիրը գործունէութեան գետին մըն է. ո՛չ մեր մէջ: Որպէսզի մեր մէջ ալ լրագիրը գործունէութիւն ունենայ՝ (քաղաքականապէս) պէտք է որ հանրային կարծիք գոյութիւն ունենայ, ժողովուրդը յիշողութիւն ունենայ, երէկուան սխալները մոռնալով նոյն ապիկար վարիչները չփառաբանէ: Կա՛յ մեր մէջ այդպիսի բան: Ըսեմ նաեւ որ կը սխալիս զիս հակառակորդ ենթադրելով: Չե՛մ: Բայց եթէ երբեք որոշապէս չեմ հակիր քիչ մը այս կամ այն կողմը, պատճառը սա է որ սէրս շատ խոր է դէպի գրականութիւնը: Խառնուածքի խնդիր: Եւ նաեւ գիտցիր որ երկու տարիէ ի վեր կորսնցուցած եմ առողջութիւնս (կարծեմ վերջնապէս) ու անկարող եմ կոռելու: Օրերուս բեռը խիստ ծանր է ուսերուս:

Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել ներբողական տողերուդ համար, բայց ըսեմ որ այդ տողերէն անելի ինծի հաճոյք պատճառեց քու հետաքրքրութիւնդ: Առաջին անձն ես որ Ամերիկայէն կ'ելլես գիրք խնդրելու: Ընդունէ որ զայն նուիրեմ քեզ եւ բարի եղիր փոխարժէքը չդրկելու: Հակառակ լրագրական նպաստաւոր գրախօսականներու, քար անտարբերութիւն կը տիրէ դէպի հայերէն գիրքը: Եւ ըսե՛լ որ որքան դժուարութիւններով հրապարակ կը հանենք զայն: Եթէ կ'ուզես օգտակարութիւն մը ունենալ ինձ, ըսէ որ դրկեմ մէկ քանի օրինակ եւ հոդ. սպառէ բարեկամներուդ: Գրէ՛ նաեւ տպաւորութիւններդ՝ երբ որ գիրքը կարդաս:

Սպասելով նամակիդ կը սեղմեմ ձեռքդ,
սիրով՝

Փարիզ, 18 Ապրիլ 1934

Սիրելի բարեկամ,

Կը տեսնես որ քիչ մը ուշ կը պատասխանեմ նամակիդ, որովհետեւ չուզեցի գրել գրքերու ծրարները դրկելէ առաջ: Բաւական դժուարութեան բախղեցայ եւ երկու օր առաջ է որ միայն կրցի poste-ին յանձնել: Պիտի տեսնես որ դրկած եմ 15 Նահանջ եւ 20 օրինակ ալ վերջին հատորէն: Դուն իրաքան-չիւրէն 25-ական օրինակ ուզած էիր, բայց խորհեցայ որ շատ կ'ըլլայ այդքանը եւ կը նեղուիս վաճառելու համար: Թէ այդ-քանը կարենաս սպառել արդէն մեծ բան է եւ շնորհապարտ կը թողուս զիս: Մնաց որ, վերջը եթէ կրկին ուզես, անշուշտ կը դրկեմ: Բայց կը կրկնեմ՝ չեմ ուզեր որ շատ յոգնիս: Գիտեմ թէ որքան դժուարին եւ դժնդակ բան է մեր մէջ գիրք ծախել: Ես լրջօրէն յուսահատ եմ այս ժողովուրդին անտարբերութիւնէն: Ինչպէս արդէն պիտի տեսնես գիրքերուն ետեւը նայելով, գինը Ամերիկայի համար մէկ տոլար նշանակուած է, բայց երկու հատորը միասին գնողներուն համար մէկ ու կէս տոլարի տուր եթէ պէտք ըլլայ: Կրնայ ըլլալ որ այդ փոքրիկ զեղջը նպաստէ վաճառումին:

Նամակէդ երկու օր վերջ ստացայ Վահէ-Վահեանի²²⁰ քերթումներու հատորը, «Արեւ Անձրեւ»^{220ա}: Կը յիշեմ իրմէ բաներ մը կարդացած ըլլալ «Զուարթոնց»ի²²¹ եւ «Անահիտ»ի մէջ, բայց որոշ գաղափար մը չունէի իր մասին: Այժմ բաւական մը կարդացի, բայց ըսեմ որ շատ բան չգտայ իր մէջ: Իրաւ է թէ իր զգացումներն ու մտածումները ազնուական են (եւ սովորական) բայց չունի, չի կրեր անհատականութեան մը կնիքը, ատով իսկ իր ձայնը խուլ է, տափակ է, չ'երգեր: Երգել՝ տողերով կամ իմաստով: Եթէ երկուքը միասին ըլլայ՝ անշուշտ թէ աւելի լաւ կ'ըլլայ: Թէքէեան ալ չ'երգեր տողերով (անոր լեզուն մերթ գէշ է), բայց Թէքէեան երբեմն շատ լաւ կ'երգէ իր զգացումով, իր խօսքով²²²: Աս ան ալ չունի: Գուցէ առ այժմ: Պիտի ուզէի գիտնալ թէ մեր երիտասարդները ի՞նչ հեղինակներ կը կարդան: Ո՞ր մեծ բանաստեղծին մօտ կը տեսնեն ուղղորդը-

* Հնաձեւ:

ո՞րն է իրենց վարպետը: Հնամենի, *տէմօւնէ** ձեռով եւ ասու-
թիւններով խճողուած են իրենց քերթուածները. ո՞ր օտարը
այդպիսի օրինակ կու տայ իրենց: Ռէմպօ՞ն²²³, Լօթրէա-
մօ՞նը²²⁴, Աքօլիննէ՞րը²²⁵, ո՞րը: Բնաւ պիտի չզարմանամ երբ
ինձ ըսեն թէ անոնք միա՛յն եւ մա՛նաւանդ Թէքէեան կը կար-
դան: Թէքէեան գէշ վարպետ մը կրնայ ըլլալ իրենց համար:
«Երագիս մերկամարմի՛ն գեղութիւն... շրթներուդ մեղրաբաժակը
յակիկը...»: Աստուա՛ծ իմ, ինչպէ՛ս չեն տեսնար այս նախադա-
սութիւններուն տափակութիւնը: Գրքին մէջ կան կարապի պատ-
կերներ. ինչո՞ւ չկայ էշու կամ կովու: Ջուր եւ լիճ: Ինչո՞ւ այդ
ջուրը չկոչել իր իսկական անունով եւ ըսել – կնիկ. սեռային
զգացումն է որ կը պահանջէ ջուր՝ ըստ Ֆրէօտի: Բայց կը տես-
նեմ որ խիստ կ'արտայայտուիմ: Նորէն պիտի խորհիս թէ Փարի-
զի մէջ յաւակնոտ ենք: Խիստ եմ՝ որովհետեւ կը տեսնամ թէ
կարողութիւններ ունի բարեկամդ եւ կը ցաւիմ որ չէ կրցեր զա-
նոնք պէտք եղածին պէս օգտագործել:

Կը փափաքիս որ տեղեկութիւններ տամ քեզ Փարիզէն:
Ծիտակը ըսելու համար՝ հոս այլեւս գրական ոգեւորութիւն չկայ.
գրող երիտասարդներ մեծ մասամբ ճզմուած են դժուարին կեն-
սաշահութեան տակ՝ եթէ ոչ ջախջախուած: Որբունին քաշուած
է Սորազպուրկ եւ ձայնը ձոյնը չ'ելլար. Նարդունին է լրագ-
րութեան մէջ եւ Չ. Ռ. Մ.-ին²²⁶ մէջ, իսկ Պէշկթաշլեանը²²⁷
(երկար ատենէ ի վեր անգործ) պիտի սկսի գրել *Հայրենիք*նե-
րուն²²⁸ մէջ: Հրապարակը ծերերուն է, անոնց որոնք հացի հոգը
չունին եւ կը գրե՛ն ու կը գրե՛ն, ըլլան Վրացեան թէ Չօպան-
եան, Օշական թէ... բայց թո՛ղ գրեն, միայն թէ քիչ մը քիչ
գլուխ ուռեցնեն իրենց յափտենական վէճերով, պառաւական
խնդիրներով:

Ուրախ եմ որ կ'աշխատիք դուք եւ կը ջանաք գրական
շարժում ստեղծել: Նոր Գիրը²²⁹ չեմ տեսած բնաւ բայց պիտի
փնտռեմ՝ որովհետեւ կ'ուզեմ կարդալ գրութիւններդ: Սկսած եմ
խորհիլ որ Ամերիկայի Ռամկավարները աւելի կ'արժեն քան թէ
Փարիզիները: Երբ ամէն թերթ իր բոլոր կարին կ'ընէ իր շուրջը
խմբելու համար երիտասարդ ուժեր, մեր *Ապագայ*-ն մատը մա-
տին չի զարներ: Կարծես բնա՛ւ փոյթը չէ ու կը գոհանայ իր

* *Մտայութեամբ*:

յանկերգով: Եթէ երբեք երիտասարդներ կ'երթան դէպի *Յառաջ*[՝] պատճառը իրենց դաշնակցական *խաֆալը** ըլլալը չէ, այլ որովհետեւ երիտասարդական թերթ է ան, եւ ունի ոգետորութիւն: *Ապագայ*-ն բնաւ չունի եւ ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է՝ ոչինչ կ'ընէ ունենալու համար:

Տեղեկութիւններ ուզած էիր իմ անձիս վրայ: Կենսագրութեան պէս բան մը պիտի գտնես *Վէմին*²³⁰ մէջ (Վրացեան). առ այժմ սաշափ ըսեմ որ քեզմէ 6 տարու մեծ եմ, ծնած եմ Պօլիս 1903-ին եւ կը զբաղիմ լուսանկարչութեամբ: Պէրպէրեանցի եմ: Հիմա կը սպասեմ որ յաջորդ նամակիդ մէջ գրի առնես տպարարութիւններդ, վերջին գրքիս մասին: Տարեցներէն աւելի երիտասարդներուն կարծիքն է որ զիս կը հետաքրքրէ: Ուրեմն տո՛ւր ձեռք(դ) որ սեղմեմ զայն սիրով եւ մնամ ընկերդ՝

Ծ. Ծահնուր

Փարիզ, 1 Հոկտեմբեր 1934

Սիրելի բարեկամ,

Առի վերջին նամակդ (16 Սեպտ.) եւ երկու օր վերջն ալ 222 ֆրանք: Անոնցմէ զատ արդէն կանոնաւորապէս կը ստանամ *Պաշարը*, որուն մէջ երբեմն հետաքրքրաշարժ բաներ կը գտնեմ: Ինչպէս արդէն գիտես՝ «Քաղաքականութիւնը» զիս շատ չի հետաքրքրեր, բայց շնորհիւ քեզի, գրական շունչ մը ունի այժմ այդ թերթը: *Նոր Գիրք*²³¹ սկիզբները կարդացի կանոնաւորապէս, բայց անկեղծ ըլլալու համար ըսեմ որ այժմ չեմ կարդար: Ակնարկ մը կը նետեմ միայն: Որովհետեւ հոն կը գտնեմ ոտանաւոր՝ բայց ոչ բանաստեղծութիւն: Արձակն ալ գրեթէ միշտ շատ կարճ է. համ կու տայ՝ բայց չի կշտացներ: Ըստ իս *Նոր Գիրք*²³² մէջ լաւագոյն պատառները քու նամակատուիդ է: Երիտասարդ աշխատակիցներուդ տուած պատասխաններդ մեծ ուշադրութեամբ կը կարդամ: Գրեթէ բնաւ չես սխալիր: Կրնաս վստահ ըլլալ ըսածիս անկեղծութեանը, ապացոյց որ պիտի քննադատեմ ալ: Օրինակի համար՝ շատ համակարծիք չեմ վերջին գրութեանդ՝ «Բացը եւ գոցը գրականութեան մէջ»²³³: Կարծեմ լաւագոյն պիտի ըլլար ըսել՝ «լրագրութեան մէջ»: Եւ *հոտ* այդպէս քննել հարցը: Որովհետեւ ինչ որ ալ ըլլայ ձեր ըրածը՝ լրագիրի գրականութիւն է: Գրքի գրականութեան յաճախորդը ունի որոշ գեղարուեստական պատրաստութիւն (կամ մենք զինքը այդպէս նկատելու իրաւունք ունինք), իսկ միւսինը՝ լրագիրինը՝ ոչ: Եւ քանի որ այս վերջինը անհրաժեշտ պատրաստութիւնը չունի, պարտաւոր ենք իրեն ներկայանալ տարբեր օրէնքներով: Գրականութենէն տարբեր «Բաց»ով: «Գոց» բացով: Որով, դուն թէեւ իրաւունք ունիս, բայց եթէ պոլսեցի այդ երիտասարդը քու խրատներուդ հետեւի՝ գէշ գրականութիւն պիտի ընէ: Դուն խորհուրդ կուտաս յարգել լրագիրի բարոյականը: Սա ալ ըսեմ որ կ'ըմբռնեմ դիրքդ: Մանաւա՛նդ, Ամերիկայի մէջ: Այս բոլորը ըսի՝ որովհետեւ տեսայ նաեւ թէ շատ չես ճանչնար Պէշկոթաշլեանը եւ Շուշանեանը: Ժիշդ չէ դիտում վերագրել անոնց: Ես ալ քեզի չափ կը քննադատեմ *Ռապսիւն*, բայց Նշան դիտումով չէ որ կ'ընէ: Ան իսկապէս հեշտասէր մըն է: Մինչեւ իր ծուծը: Իսկ Շուշանեան՝

gidisant* մըն է: Թէեւ ինք ինծի չէ խոստովանած, սակայն շատ փարած է Gide-ին²³⁴: Բայց կարծեմ այս խնդիրները շատ երկարեցի եւ եղայ ձանձրանալի: Stop!

Շատ ու շատ շնորհակալ եմ դրկած գիրքերուդ համար, բայց կը խնդրեմ որ անգամ մ'ալ աշդպիսի բան չընես: Դուն ալ գործաւոր տղայ ես: Բացի Չօպանեանի գրքոյկէն, բոլորն ալ թանկագին են ինձ համար: Zweig-ը²³⁵ երէկ կարդացի աւարտեցի: Միայն նկատեցի որ (անգամ մը եւս) աւելի կը զբաղի freudisme-ով²³⁶ քան թէ occultisme-ով²³⁷: Կը խորհիմ որ Mary Baker Eddy-ի²³⁸ հիմնած եկեղեցին (շնորհիւ այդ կնոջմէ զատ եւ վերջը եկող ոյժերու), աւելի հարուստ է գաղափարով: Բայց անշատաբար անկէ, Eddy refoulement-ի** «հրաշալի» զոհ մըն է եւ զմայլելիօրէն պատկերացուած:

Դարձեալ նիւթը փոխելով ըսեմ որ չեմ սխալած, եւ ճիշդ է որ քիչ մը առնուած էի վերջին նամակէդ: Բայց պզտիկ բան մըն է, քանի որ գիտեմ թէ մեղաւոր չես: Յանցաւորը հեռաւորութիւնն է: Եթէ զիս քիչ մը մօտէն ճանչնայիր, պիտի տեսնայիր թէ դաշնակցականներուն փայտիւնները զիս անտարբեր կը թողուն: Վրացեանը իր «Վէմ»ով չի կրնար զիս գրաւել: Յառաջի հետ այնքան բարեկամ եմ, որքան Չօպանեանի եւ Թէքէեանի հետ: Չէզոք եմ եւ պիտի մնամ: Եւ ոչ ոք պիտի համարձակի մեղադրել իմ այս չէզոքութիւնս, եթէ աւելի խոստովանութիւններ ընեմ: Բայց անշուշտ չեմ ընեմ՝ քանի որ intime*** կեանքս ինծի կը պատկանի:

Նորէն 10 Նահանջ²³⁹ եւ 5 հատ ալ վերջինէն ուզած էիր: Թիտակը ըսելով շատ կը վարանիմ դրկելու, որովհետեւ չեմ ուզեր քեզ այնքան յոգնեցնել: Ըրածդ մե՛ծ բան է արդէն եւ խորապէս շնորհակալ եմ դրկած դրամիդ համար: Այլեւս մի՛ յոգնիր ինծի համար եւ եկուր այսքանը բաւ համարեմք: Կ'ըլլա՛ն:

Սպասելով լուրերուդ

կը բարեւեմ սիրով

Ծ. Ծահնուր

* Գրագէտ Ժիտին յարող, անոր համակիր:

** հոգեկան յետմղում:

*** Մտերիմ:

(Բացիկ)

25 Յունուար 1935

Ա. Անդրեասեանին²⁴⁰

Նիւ Եորք

Ազնիւ բարեկամ,

Երէկ ստացայ քու ղրկած mandat*-դ 148 ու կէս ֆրանքի, եւ խորին շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ անձնուիրութեանդ համար: Բնաւ չափազանցուած չկարծես երախտագիտութիւնս եւ անոր անկեղծութիւնը, որովհետեւ, կը վստահեցնեմ քեզ, եթէ երբեք քեզ նման երեք-չորս հոգի եւս գտնուէին, պիտի կրնայի գրքիս տպագրութեան ծախքը մինչեւ այսօր հանած ըլլալ: Դժբախտաբար քար անտարբերութիւն կը տիրէ եւ յուսահատական է մեր կացութիւնը: Սա ալ ըսեմ որ, հակառակ ամէն բանի դեռ կորովս չեմ կորսնցուցած եւ սկսայ նոր գրքի մը տպագրութեան: 2-3 շաբաթէն լոյս կը տեսնէ եւ քեզ ու Պայքարին կը ղրկեմ անմիջապէս:

Առ այժմ ցը կ'ըսեմ քեզ ու կը սեղմեմ ձեռքդ

անկեղծօրէն՝

Ե. Շահնուր

* Պաշտօնական վճարագիր:

15 Մարտ 1935

Ազնիւ բարեկամս,

Երէկ ստացայ 148 ֆրանքնոց mandat-դ եւ անշափ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ անձնութեանդ համար: Վերջին ծայր օգտակար եղաւ ինձ այս վերջին առաքումը մանաւանդ՝ որովհետեւ գործերու նուազումի եւ այլ պատճառներով մեծ տագնապի մէջ էի:

Այսօր կարդացի նաեւ «Նոր Գիր»ի մէջ մէկ գրութիւնդ, «Զուգակշիռ»²⁴¹ տիտղոսութեամբ, ուր իմ մասին ալ կը խօսիս: Սարոյանի²⁴² անունը եւ ալ լսեցի հոս, թէ եւ ոչինչ կարդացի իրմէ (անգլերէնս մոռցած եմ): Հայերէն կարդացողներն ալ շատ նպաստաւոր չեն արտայայտուիր: Կ'երեւի թէ թարգմանելէ վերջ՝ իր հրապոյրները – առաւելաբար լեզուական, ոճի – կը կորստին կամ թէ կը տժգունին: Ամէն պարագայի՝ շատ զգացունցայ ինձ նուիրած սիրալիւր տողերէդ: Եւ մեծ գովեստներէդ: Երանի թէ արժանի ըլլամ անոնց: Այսինքն՝ շարունակեմ գրել, աշխատիլ: Ափսոս որ տարակուսելի է այդ: Յուսալքումը մեծ է ու խոր: Նոր գիրքս դեռ լոյս չէ տեսած զարմանազան արգելքներու պատճառաւ: Մանաւանդ նիւթական արգելքներ:

Կրկին յայտնելով խորին շնորհակալութիւններս, կը սեղմեմ ձեռքդ սիրով:

Ծ. Ծահնուր

(Անթուակիր նամակը գրուած պէտք է ըլլայ 1936-ին քանի դատումներ կան նոր լոյս տեսած «Նոր Գիր» ամսագիրին առաջին թիւերուն (1936) մասին եւ նաեւ՝ Ծահնորի երկար դարմանումին՝ Փարիզի Salpêtrière հիւանդանոցին մէջ):

Սիրելի Անդրէասեան,

Տասնըփնգ օր կայ որ ստացած եմ նամակդ եւ ղրկած գումարդ, եւ այսօր միայն ի վիճակի կ'ըլլամ պատասխանելու՝ ան ալ օգտուելով անքնութենէ: Անմիջապէս ըսեմ պատճառը ուշացումիս: Թերեւս կը յիշես որ հոս եղած ատենդ սրունքներու ցաւ մը ունէի. պաղառութեան մը հետեւանօք ձախ սրունքս կը ցաւէր: Ահա այդ զգուելի ցաւը տարածուեցաւ երկու սրունքներու եւ մէջքիս, վերջին ծայր սաստկացաւ եւ ես անդամալոյծ եղայ: Գիշերները քուն չունիմ, քալել հազիւ թէ կրնամ գաւազանով, իսկ աշխատիլ՝ շան տանջանք է: Հինգ ամիս դժոխային կեանք մը անցնելէ վերջ հիմա (12 օրէ ի վեր) թերեւ բարելաւում մը կը տեսնեմ: Մասնագէտներու խորհուրդին համաձայն էլեկտրական դարման ձեռնարկեցինք (électrothérapie) եւ ցաւը քիչ մը մեղմացած է, բայց ամէն օր հիւանդանոց կ'երթամ-կու գամ: Սրունքներս այնքան նիհարցած են որ վիժած մանուկները կը յիշեցնեն եւ ես ալ անճանաչելիօրէն նիհարցած եմ: Ահա այս է, սիրելիս, իմ կացութիւնս: Բայց բնաւ չկարծես թէ ներքնապէս փոխուած եմ. նոյն խենդն եմ եւ մեծ հաճոյքով կը խօսիմ, ընտրեալ նիւթերու վրայ, փախուկներու հետ (Զղային հիւանդութեանց բաժինն եմ, կէս-խենդեր շատ կան):

Թողլով այս տխուր նիւթը, նախ պատասխանեմ երկու հարցումներուդ, որպէսզի վերջը չը մոռնամ: Զարոյեանը Հայաստան չգնաց, որովհետեւ զինքը չընդունեցին (անհաւատալի, ապշեցուցիչ բան՝ բայց իրականութիւն): Par contre* ընդունեցին Վ. Ծուշանեանը (անհաւատալի, ապշեցուցիչ բան՝ բայց իրականութիւն): Բայց Ծուշանեանն ալ վերջին օրը հրաժարեցաւ ծրագրէն եւ մնաց Փարիզ:

Գանք հիմա *Նոր Գիրիդ*²⁴³: Այդ ի՞նչ վարանումներ, ի՞նչ

* Փոխարէն, հակառակը:

զգոյշ խօսքեր, ներողամտութիւն խնդրելու այդ ի՞նչ ձեւեր, այդ ի՞նչ «ես ինքս ամչցայ»ներ եւ «հիասթափուեցայ»ներ... Այն տղայ, մա՛ղ մը անցուր երեսդ եթէ այդքան ամչկոտ ես: Թերթիդ առաջին թիւը ուզադիդ պէս չէ՛ եղեր: Et après!* Ի՞նչ կ'ըլլայ: Որբունին նախատինք մը նկատեր է զայն: Որբունին միթէ անկէ լա՛ւր ըրած է, եւ յամի Տեառն ո՞ր թուականին: Հեշտ է ֆրնս. պարբերականներ տեսնելը եւ ճաշակ նրբացնելը, բայց անհեհեթ բան է հայկական իրականութեան մէջ նոյն բանը պահանջելը: Մենքի առթիւ եւ շաբաթներով տողոցը ետեւէն կը վազէի ձեռագիր խնդրելով, եւ իրենցմէ ոչ մէկը գրութիւն ունէր: Եւ իմ տպաւորութիւնս այն եղած է որ անոնցմէ մեծ մասը պարպուածներ էին, կամ բնականօրէն, կամ դժնդակ կեանքի պայմաններու քերումով, կամ... եւ այլն: Բայց կարճ կապեմ եւ ըսեմ թէ թերթդ հեռու է սննդարար ըլլալէ, բայց հոն կը տեսնեմ ճիգ մը դէպի այդ սնունդը (հոգիի եւ մտքի ան նորը) որ սիրելի է ինծի: Իբրեւ խորհուրդ աս չափը միայն ըսեմ որ պէտք է շատ զգուշանաս արձակ էջերէ եւ քերթուածներէ որոնք «Հայաստանի Կոչնակ»²⁴⁴ կը հոտին: Խորապէս անտանելի բան մըն է գրական այս ոգին, պատուելիական, սեռէ գուրկ եւ բամպակ: Ուրիշ բան չեմ ըսեր, որովհետեւ ըսելիքս օգտակար չի կրնար ըլլալ: Անշուշտ ոչ թէ որովհետեւ պիտի չըմբռնես ըսելիքս, այլ որովհետեւ, ափսո՛ւ, մենք կորսնցուցինք մեր գրական միութիւնը: Առաջ Պօլիսը կեդրոնն էր մեր գրականութեան եւ իր սնունդը կ'առնէր Փարիզէն: Այժմ այդպիսի կեդրոն չկայ. կան կեդրոններ որ տարբեր աղբիւրներէ կ'առնեն իրենց ջուրը: Արդէն այդ է գլխաւոր պատճառներէն մէկը՝ սիրելի Որբունիին դժգոհութեան: Ան ու ես ֆրանսականին վարժուած ենք, իսկ դուք (խօսքս ձեր ամբողջին է եւ ոչ թէ քեզի) մեզի օտար բաներ ունիք. ունիք բաներ որոնք մեզի հինցած կը թուին, կամ երկրորդական կը թուին, կամ երրորդական կը թուին, կամ... եւ այլն: Ուրեմն լաւ է որ նկատի չառնես ասկէ եկած արձագանգները: Կայ բան մը որ մեզ կը միացնէ, ան ալ հայկական գրականութիւնն է: Եւ ես վստահ եմ որ մեր գրականութեան վրայ կը նետես դուն հասուն ակնարկ մը, գիտակից ակնարկ մը, եւ ատիկա լիովին բաւ է որ շտկել ջանաս, քու թերթովդ, մեր

** Եւ յետո՛յ (ի՞նչ կ'ըլլայ որ...):

գրականութեան պակասները, աւելցնել ջանաս չունեցած մասերը, եւ ալլն: Այդ ուղղութեամբ եւ արդէն յառաջդիմութիւն տեսայ մէկ թիւէն միւսը: Ուրեմն յարատեւէ:

Գրեցի ինչ որ գրչիս ծայրը եկաւ եւ կը փակեմ գրութիւնս այս, սիրալիր բարեւներով: Ներողամիտ եղիր նամակիս անսովոր հանգամանքին, գիտնալով թէ զայն գրեցի մեծ ճիգով, զմայլելիօրէն խաղաղ եւ գաղջ գիշեր մը: Ժամը շա՛տ յառաջացած է, բայց եւ անքուն եմ ցաւերուս պատճառաւ: Եթէ կը յիշես պզտիկ սենեակս եւ իր ծուռ պատուհանը^{244ա}, մտաբերէ որ անսահման աստղեր կան գլխուս վրայ... Վա՛յ ինձ, Վա՛յ ինձ, սկսայ «Հայաստանի Կոչնակ»ի գրականութիւն ընել:

Անհուն շնորհակալութիւն ղրկած գումարիդ համար: Այս գէշ օրերուն մէջ հրեշտակի դեր կատարեց:

Ծ. Ծահնուր

Փարիզ, 15 Յունիս 1936

Սիրելի Անդրեասեան,

Քանի մը օր առաջ ստացայ «Պայքար»ի ծրարները եւ անոնց մէջ գտայ «Նոր Գիր»եաններու հաւաքական պարսաւագիրը²⁴⁵ իմ վրաս յարձակողներուն մասին: Նախորդ օր ստացած էի նաեւ ձեր 25 տոլարի պարգեւը, ինչպէս նաեւ գեղեցիկ նամակդ:

Ձեմ ըսեր «շնորհակալ եմ», որովհետեւ բառին զօրութիւնը բաւական մեծ չէ: Խորապէս տպաւորուած եմ ձեր եղբայրական վերաբերումէն: Խորապէս: Յուզումս մեծ է ո՛չ միայն անոր համար որ հոստեղի բարեկամներուս չըրածը դուք ըրիք, այլ նաեւ անոր համար որ ինքզինքս արժանի չեմ նկատեր ձեր այնքան մեծ համակրանքին: Ափսո՛ւ: Յուսալքուած եմ, յոգնած եմ հոգեպէս, խորապէս զգուած եմ հաշկական միջավայրէն (աւելցուր նաեւ հիւանդութեանս ահաւոր չարչարանքը) եւ կը վախճամ որ պիտի չկրնամ իմ ամբողջս տալ, այսինքն կրցածս ընել, թափս պահել, գոհացնել ոչ միայն մի քանի համակիրներս, այլ էն առաջ ինքզինքս:

Թողորձք հակառակորդ նկատուածները: Բայց ի՞նչ ըսել «բարեկամներու» վատութեան: Եթէ գիտնաս, Անդրեասեան, թէ այս դէպքը ի՞նչ ահաւոր տեսարաններ պարգեց իմ առջեւս, եւ որքան տխմարութիւններու, վախկոտութիւններու եւ վարնոցութիւններու ականատես եղայ: Ոչ ոք, ըլլայ երիտասարդ թէ երեց, գրիչը ձեռք առաւ դատապարտելու համար վայրագ արարքը (բացի Մ. Երիցանցէն²⁴⁶) մինչ ամէն բան յուսալ կու տար, որ առնուազն հաւաքական պարսաւագիր մը հրապարակ նետուէր: Այո՛, նետուեցաւ ան, բայց ինչպէ՛ս: Դէպքէն ամիսներ վերջ հազիւ կարելի եղաւ քանի մը ստորագրութիւն հաւաքել, բայց այդ ալ չուզեցին հրատարակել: Բայց երբ հասաւ «Պայքար»ը եւ տարածուեցաւ լուրը ձեր բռնած դիրքին, «բարեկամներս» ամէջան եւ երէկ վերջապէս թուղթը լոյս տեսաւ: Խեղճ թուղթ: Եւ դեռ անոր տակ մերժած են ստորագրել Մալեգեան²⁴⁷, Զօպանեան, Անտոնեան²⁴⁸: Չկարծես թէ գոհ չեն գործունէութենէս կամ գրածս գէշ կը գտնեն. ընդհակառակը (ապացոյց որ բազմաթիւ ռամկավար թերթեր արտատպեցին յօդուածս գովասանական խօսքերով, եւ աշխարհի չորս ծագերէն ստա-

ցած նամակներու հաշիւը չկայ): Այդ պարոնները հաշիւներ ունին: Փափուկ հաշիւներ որոնց մեր խելքը չի հասնիր:

Թողունք սակայն այս բոլորը: Ինձի համար կարեւորը այն է որ ոչ ոք ելաւ լրջօրէն քննադատելու իմ յօդուածս: Ես խորապէս վստահ եմ ըսածիս ճշմարտութեանը վրայ (երբեք այսքան վստահ չեմ եղած): Գիտեմ թէ անառարկելի է ան: Բայց հակառակ ատոր՝ մեր անուս եւ անխելք «մտաւորականութիւնը» (չըսելու համար ընթերցող հանրութիւնը) գրեթէ ոչինչ հասկցաւ: Հոգ է յուսահատականը: Միայն խնդրին կուսակցական կողմը տեսան, կամ զիս պարսաւեցին զգացական անտեղի խնդիրներով (չաստուած մը պէտք չէ եղեր քննադատել ապրիլ ամսուն): Եւ այս բոլորին մէջ անշուշտ մեծ միփթարութիւն է ինձի համար տեսնել թէ, հեռաւոր Ամերիկայէն խումբ մը տղաք կ'ըմբռնեն ու կ'արդարացնեն զիս: Կը խրախուսեն քննադատական այս փորձս: Բայց հաւատա՛յ Անդրէասեան, իմ միփթարութիւնս աւելի մեծ պիտի ըլլայ ա՛յն ատեն, երբ ձեզի պէս տղաք լծուին հիները վերաքննելու այն շատ կարեւոր աշխատութեան զոր մենք միջեւ օրս անտեսեցինք: Նոր յայտնութիւններ պիտի ըլլան եւ մենք կարեւոր բաներ պիտի սորվինք այդ քննադատութեամբ: Ամէն ոք կ'ըսէ, օրինակ, թէ մեր բանաստեղծները օգտուած են ֆրանսացիներէն: Բայց ոչ ոք մատը վերքին վրայ չի դներ, ցոյց չի տար ինչն ու ինչպէս, քանի որ պատրաստութիւնը կը պակսի մեզ: Քեզի ըսեմ, թէ ապշութեամբ տեսած եմ որ Սիամանթօ *ամբողջ տողեր բառ առ բառ թարգմանած է Մէթերլինկէն*²⁴⁹ եւ իբրեւ իրը քշած է: Բայց ոչ ոք գիտէ այդ պարագան բացի ինձմէ (ես ալ պատահմամբ գտայ): Իսկ եթէ ելլեմ գրեմ, նորէն պիտի դատապարտուիմ (արդէն բարեկամներ արգիլեցին որ գրեմ): Բայց սա կայ որ այս տողերը գրողը օրէնք չի ճանչնար. եթէ այսօր վախկոտ է, վաղը բնաւ չէ. եթէ այսօր կը լռէ, վաղը կ'աղաղակէ. եթէ այսօր չորցած է իր սիրտը, կրնայ սիրոյ վերագարթնում մը ունենալ վաղը, կամ Չորեքշաբթի, կամ Մեծ Պահքին: Եւ այս իրողութիւնը հպարտութեամբ կ'արձանագրէ Ծափնոր, որովհետեւ մեծամտութիւնը ունի խորհելու որ եթէ երբեք այսքան յարափոփոխ տարրեր կան իր մէջ, պատճառը այն է որ վերջնական անշարժութեան հասած են մէկ քանի հիմնական սէրեր: Ատոնցմէ մէկն է սէրը գեղեցիկին եւ ճշմարիտին հանդէպ, սէր որ մեզ կը կապէ իրարու, աշխարհէ

աշխարհ:

Ծափան Ծափնուր
Փարիզ, 24 Յունիս 1936

Սիրելի Անդրեասեան,

Առի նամակդ, բայց անոր գալուստէն առաջ իսկ երեւոյթը ունէիր ինծի երկարօրէն գրելու, լուրեր տալու, քանի որ օրը օրին կը հետեւէի ծրագիրներուդ, *Պայքարի միջոցաւ*: Այդ թերթին մէջ կարդալով *Նոր Գիրի* ընդգրկած նոր ուղին, մանաւանդ քեզ է որ կը խորհէի անշուշտ, եւ կրնաս վստահ ըլլալ անկեղծութեանս, երբ ըսեմ թէ՝ մեծ գոհունակութեամբ է որ կարդացի բոլորը: Ջերմապէս կը շնորհատրեմ կորովդ, բայց մանաւանդ եւ ամէն բանէ առաջ կը մաղթեմ լաւ հունձք, բեղմնաւոր երկունք: «Պիղատոյակա՛ն զգացումներ», պիտի ըսես թերեւ, քանի որ ոչինչ ըրի մինչեւ այսօր դրապէս աջակցելու համար այդտեղի ձեր գրական շարժումին, բայց պիտի սխալիս եթէ այդպէս խորհիս: Գրական սէրը մէջս դեռ շատ ու շատ խոր է որպէսզի չխանդավառուիմ տեսնելով ուրիշին նուիրումը: Ինչ որ նուագած է մէջս, այն ալ արտադրելու կորովս է: Դառնացած եմ, յոգնած եմ եւ առօրեայ տաժանակիր աշխատանքէն վերջ, որ կը գրաւէ օրուան բոլոր ժամերս եւ կը լղրճէ գիշերային խաղաղութիւնը, այլեւս ուժը չեմ ունենար ձեռքս գրիչ առնելու: Արդիւնքը այն կ'ըլլայ որ ձեռագիր չեմ ունենար ոչ քեզի դրկելու եւ ոչ ալ տալու այստեղի բարեկամներուս, որոնք նոյնպէս ձեռնարկած են հրատարակութեանց: Գիտես անշուշտ թէ Պ. Զարոյեան²⁵⁰ սկսաւ «Մշակոյթ»²⁵¹ անունով ամսաթերթ մը լոյս ընծայել: «Մենք»էն²⁵² քանի մը գրողներ կան. Յ. Ասկիրատն ալ Վ. Ծուշանեանն է: Բալուեանն²⁵³ ալ շուտով կը հրատարակէ *Զուարթնոց* տարեգիրք մը: Ասոնցմէ եւ ոչ մէկուն կրցի գոհացում տալ, եւ ոչ մէկուն հրաւերին կրցի պատասխանել: Կը տեսնես թէ մերժումս քեզ հանդէպ չէ միայն: Ծնորհակալ եմ որ նիւթական վարձատրութիւն կը խոստանաս, գիտեմ թէ կարելիդ կ'ընես (ինչպէս արդէն ըրիր) ինծի օգտակար ըլլալու համար, բայց կը կրկնեմ, *անկարող եմ այժմ գրականութիւն ընելու* եւ «Նոր Գիր»ին աշխատակցելու: Գալով անտիպ գիրքիս²⁵⁴, ան կը մնայ դեռ անտիպ, քանի որ կարելի չեղաւ տպագրութեան ծախքը հոգալ: Վստահելի բարեկամ մը խոստացած է եւ յոյս ունիմ որ աշնան կարելի կ'ըլլայ լոյս ընծայել:

Գալով նամակիդ այն մասին ուր կ'ընես ենթադրություններ, թող տուր ինձ ըսել թե կը սխալիս: Կը սխալիս կարծելով թե ինձ «պատճառած ես յոգնություն, ձանձրոյթ», եւ այլն: Վստահ եղիր որ միայն լաւ զգացումներ ունեցած եմ եւ ունիմ քեզի հանդէպ: Եւ եթէ օր մը զիս ճանչնաս, այսինքն բախտը ունենանք դէմ առ դէմ ելլելու, պիտի տեսնես որ առաջին գործս պիտի ըլլայ կոկորդ-կոկորդի կռուի բռնուիլ այն պարոն Ծահնորին հետ, զորս մարմնաւորած ես մտքիդ մէջ, դիւանագէտ եւ վերապահ քաղաքացիին հետ: Անշուշտ զայն պիտի զգետնեմ տեղն ու տեղը, ու պիտի մնամ քու դէմդ այնպէս ինչպէս որ կամ, բարեկամդ՝

Շ. Ծահնոր

10 Օգոստոս 1936

Սիրելի Անդրեասեան,

Քիչ առաջ Ֆրէնկեանը²⁵⁵ ինծի բերաւ ծրար մը գիրք զոր դրկեր եւ հասցէիս: Եթէ չեմ սխալիր մէկ երկու ամիս առաջ ալ նման ծրար մը եւ նամակ մը առած եմ քեզմէ ու չեմ պատասխանած բնաւ: Իրաւ է թէ ծոյլ եմ նամակագրութեան մէջ, բայց լռութեանս գլխաւոր պատճառը հիւանդութիւնս է այժմ: Ինչպէս գիտես արդէն, ոտքերու ցաւ մը ունէի որ զիս չարչարեց լման վեց ամիս: Ահաւոր տառապանքներ կրեցի, ամէն տեսակ դարման փորձեցի՝ ապարդիւն կերպով: Վերջապէս ըսին թէ (ըսողը շատ մեծ փրոֆէսէօր մըն էր) ունեցածս sciaticque* է եւ թէ զայն միմիայն ելեկտրականութեամբ կարելի է բուժել: Այդ ալ փորձեցի: Նորէն չեղաւ: Ամէն օր կ'որթայի Salpêtrière-ի²⁵⁶ հիւանդանոցը électrothérapie cure-ի** համար, մինչեւ որ այդ հիւանդութիւնս նոր կերպարանք ստացաւ: Ուռեցք մը (une tumeur) կազմուեցաւ dans le pli de l'aîne***: Վեց բժիշկ սխալեցան եւ այդ ուռեցքը կարծեցին թէ hernie**** է: Ուզեցին opération***** ընել, բայց հակառակեցայ եւ պարզ այն պատճառաւ որ ուժաթափութիւնս մեծ էր: Ամիս մը գօտի կրելէ եւ սաստիկ տառապելէ ետք, դիմեցի բժիշկի մը որ աշխարհի լաւագոյն բժիշկներէն մէկն է եղեր, եւ ան անմիջապէս վճռեց թէ ունեցածս absès froid***** է: Նոյն օրն իսկ անկողին կը մտնէի վերոյիշեալ բժշկապետին clinique-ին***** մէջ, որ Salpêtrière հիւանդանոցին մաս կը կազմէ: Ուռեցքս ծակեցին եւ անկէ ի վեր աղտեղութիւն կը վազէ ու կը վազէ: Սրունքներս այնքան նիհար են որ բնաւ չեմ կրնար ոտքի կենալ կամ քալել: Ամիս ու կէս է որ կը գտնուիմ այն անկողինին

* Սուր ցաւ չիղի՝ որ կը գտնուի զիստին եւ ոտքին ետին կողմը:

** Ելեկտրադարման:

*** Աճուկի ծալք:

**** Աղեթափութիւն:

***** Գործողութիւն:

***** Տառացիօրէն՝ «սպաղ սպալար»:

***** Բուժական հիմնարկ, դարմանատուն:

***** Հիւժախտային ծագում:

մէջ ուրկէ կը գրեմ քեզ այս երկտողը: Վիճակս շատ գէշ է: Absès froid ըստաճը d'origine tuberculeuse***** կ'ըլլայ եղեր: Որով կ'երեսայ ոսկորներու tuberculose* կայ: Կարծեմ զիս հոս պիտի չպահեն, այլ պիտի դրկեն Փարիզէն հեռու sanatorium** մը կամ prévatorium մը: Ամէն պարագայի, կեանքս դժուար չէ երեւակայել: Անշարժ պառկիլ վիճակուած է ինծի: Խելքիս գալը բան մը չէ: Մահը աւելի քան արհամարհելի է անշուշտ, բայց ո'չ ցաւը: Երբե'ք երկարատեւ ցաւը (ֆիզիքական): Կ'ուզեմ կարճ կապել այս նամակս, որովհետեւ չեմ ուզեր խորհրդածել: Այդ բանը գէշ է թէ' քեզի եւ թէ ինծի համար: Պիտի գրեմ քեզ, երբ որ քիչիկ մը մը գոնէ լաւանամ, գոնէ կարենամ ոտքի ելլել: Merci դրկածներուդ համար: Հաւատայ քու շատ դրախտ բարեկամիդ լաւագոյն զգացումներուն:

Ծահնուր

Թէեւ կարդալու անկարող եմ, բայց գիրքերուդ տեսքն իսկ մեծ հրճուանք մըն է ինծի համար: Անկողնիս մէջ պահած եմ զանոնք: Կը յիշե՞ս իմ խցիկս: Զրկուեցայ սիրական գիրքերէս: Այլեւս կէս մեռել եմ: Ի՞նչ բան է «կէս» ըլլալը:

Ծ. Ծահնուր

* Ոսկրախտ:

** Բուժարան, առողջարան:

Փարիզ, 18 Սեպտեմբեր 1936

Ազնիւ բարեկամս,

Երէկ ստացայ ծրար մը գիրք եւս, *Պայքարներու հետ*, զորս ղրկած էիր հասցէիս: Կար Balzac²⁵⁷ մը եւ մեծ Kant²⁵⁸ մը: Զմայլելի հատոր մըն է Kant-ը եւ ես զարմացած եմ որ կը բաժնուիս այդքան կարեւոր գիրքերէ: Բայց ինչո՞ւ քեզի չես պահեր եւ ինձի կը ղրկես: Արդեօք ատո՞նք ալ կրկնակ օրինակով ունիս: Ծիտակը ըսելով՝ շփոթած եմ եւ չեմ գիտեր ինչ ըսել: Ասկէ առաջ ալ ստացած էի համանման ծրար մը, եւ որուն մասին կը կարծեմ չիօսեցայ քեզ: Այդ գիրքերէն ոմանք անձանօթ էին ինձ, ըսել կ'ուզեմ թէ չէի կարդացած եւ այս առթիւ միայն կարդացի: Օրինակ Hernani-ն²⁵⁹: Թէեւ չեմ սիրեր այդ Hugo-ն²⁶⁰, այլ իմ նախապատուութիւնս կ'երթայ միշտ բանաստեղծ Hugo-ին, բայց նորէն կարդացի grand-papa-ն²⁶¹: Արդէն այժմ միայն ընթերցանութեան կու տամ պարապոյ ժամերս (միշտ հագուագիտ) քանի որ այլեւս չեմ գրեր: Հաճոյքով կարդացի նաեւ (Գ. անգամ ըլլալով) *Պոքալը*²⁶²: Մանաւանդ որ այս միջոցիս քիչ մը շատ կը զբաղէի այս կարգի գրողներով: Ֆրանսացի, մանաւանդ, այսինքն Boccace-էն աւելի ծանր, ինչպէս Restif de la Bretonne²⁶³, Marquis de Sade²⁶⁴, Mirabeau²⁶⁵, եւ այլն: Ուրախ եմ եւ գոհ՝ ըրած այն թարգմանութիւններէդ որ կ'երեւնայ *Պայքարին* մէջ: Հրահանգիչ է եւ օգտակար: Խորհուրդ կու տամ որ կարդաս նաեւ (եթէ չես կարդացած արդէն) Maurois-ի²⁶⁶ Թուրկէնիւրը²⁶⁷: Գոհ կը մնաս, վստահ եմ: Ի՞նչ եղաւ ձեր Գր(ական) Ամսագիրը: Հոս լոյս տեսաւ *Մշակոյթի* թիւ Բ-ը: Ձեռքդ անցա՞ւ: Կ'ուզե՞ս որ ղրկեմ: Ուրախալի է որ կ'աշխատին այդ տղաքը, բայց քիչ մը դժգոհ եմ: Այն պատճառաւ որ թերթը belle lettre-է* աւելի՛ խորհրդածութիւններ կը պարունակէ: Այդ տեսակ խորհրդածութիւնը դիւրին բան է եւ քիչ մըն ալ աւելորդ: Աջ ու ձախ աշխարհայեացքի վրայ մենք նոր բան չունինք ըսելիք: Լաւագոյն է զբաղիլ ուղղակի գեղեցիկ դպրու-

* Belles-lettres. *Գեղեցիկ դպրութիւն: Բառը, լայն առումով, կը ներառնէ գրականութիւն, քերականութիւն, բանաստեղծութիւն, պերճախօսութիւն:*

թեամբ: Հանդիպով կը կարդամ *Պայքարը*, ես որ հայերէն թերթ չեմ սիրեր: Մեսիսեան²⁶⁸ շատ աւելի կ'արժէ մեր խեղճուկ [...]: *Պայքարի* վիրատոր եւ ըսեմ բառը՝ նեխոտ կողմը իր պատուելիական յօդուածներն են: Բայց կարծեմ այդ բանը ընդհանուր է N.R.A.-ի²⁶⁹ երկիրը: Հէ՛, հէ՛, կարելորը կը մոռնայի կոր...: Ո՞վ է այդ անուշիկ հրեշտակը (ըսել կ'ուզեմ պորտէ զուրկ անձը) անուանեալն Հայր Վարդաբոյր²⁷⁰ Կը ճաթիմ կոր խնդալէս: Bravo, nom de Dieu* Իր յօդուածներէն մէկ երկուքը կտրած պահած եմ նոյնիսկ: Այս իրիկուն Զօպանեանը պիտի գայ ինձ (կարելոր ըսելիք ունի եղեր), եւ միտքս դրած եմ իրեն կարդալ քիչ մը, որպէսզի զուարճանանք: Մանաւանդ այն մասը՝ ուր կը խօսուի Տէր-Անդրէասեանի²⁷¹ վրայ: Ինչպէս գիտես, Զօպանեանը շատ ընկերական է, կ'ախորժիմ իր խնդութեն, բայց մանաւանդ իր բարկութենէն: Իր գայթակղութիւնը զմայլելի, աննմա՞ն բան մըն է, ընդդէմ խենդուկ Նարդունիին եւ տիրացու Տէր-Անդրէասեանին: A propos** կը կարդա՞ս կոր *Յառաջ* եւ *րէզ* մէջ Նարդունի-Թէքէեան-Զօպանեան վէճը: Թէեւ բարկանալիք է, բայց ես կը նախընտրեմ խնդալ: Քանի որ կարելի չէ գիրենք ուղղել: Ոչինչ վէճերով կը լեցնեն թերթերը եւ մէկզմէկու կը հայհոյեն: Գլխաւոր պատասխանատուն Նարդունին է անշուշտ, բայց միւսերն ալ կը չափազանցեն միշտ ու միշտ պատասխանելով, մարդու տեղ դնելով: Կարճ կապեմ եւ աւարտեմ գրութիւնս այս: Կը սեղմեմ ձեռքդ սիրով եւ կրկին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ դրկած թանկագին գիրքերուդ համար, խնդրելով որ ներողամիտ ըլլաս գիրիս անճոռնիութեան:

Քոյդ

* Բացազանշտիւն Աստուծոյ անունով, արտայայտելու համար տարբեր զգացումներ, այս մասնաւոր պարագային՝ «bravo»-յին տալու զուարթախոհ եւ երկիմաստ շեշտ մը:

** Ի դէպ:

Փարիզ, 22 Մարտ 1937

Սիրելիդ իմ Անդրեասեան,

Քանի մը օր առաջ ստացայ քեզմէ 421 ֆրանքնոց mandat մը: Ծիտակը ըսելով՝ միտքէս կ'անցնէր որ դրամ պիտի դրկես ինծի, եւ արդէն այդ էր պատճառը որ ինքնաքերաքար նամակ չէի գրեր քեզի: Անշուշտ խորապէս շնորհապարտ եմ ըրածիդ համար որ անսահման օգտակարութիւն ունեցաւ, բայց սիրտս կոտրած է: Ինչ մեղքս պահեմ, սիրտս կոտրած է: Բնաւ չէի ուզեր քեզի նեղութիւն պատճառել: Ասիկա կ'ըսեմ բացարձակ անկեղծութեամբ: Երբ հիւանդանոցն էի, Ֆրէնկեանը ինծի ըսաւ որ մտադիր է գրել քեզ, խնդրելով որ օգնես ինծի: Բացարձակապէս արգիլեցի իրեն, մեծ ձայն հանեցի, քֆրեցի ալ: Ատոր վրայ Ֆրէնկեանը անգամ մըն ալ չխօսեցաւ այդ մասին: Բայց հիւանդանոցէն ելլելուս պէս՝ ինծի յայտնեց թէ արդէն գրած է քեզ, ինքն իր գլխուն: Դժգոհութիւնս մեծ եղաւ, բայց այլեւս օգուտ չունէր: Իմ անատարկելի դիտողութիւններուս կու տար միշտ նոյն պատասխանը, այսինքն թէ, ինք, Ֆրէնկեան, կը խոստանար հատուցանել մեր պարտքը, անմիջապէս որ ի վիճակի ըլլայ: Ե՞րբ ի վիճակի պիտի ըլլայ, եւ ե՞րբ պիտի վճարէ, ասիկա չեմ գիտեր, բայց սա գիտեմ որ ես բնաւ չէի ուզեր քեզի պէս աշխատաւոր (բանուոր ըսել կ'ուզեմ) տղու մը նիւթական զոհողութիւններ ընել տալ: Ասկէ առաջ պէտք եղածէն աւելին ըրած ես արդէն: Ես mandat-ն ստանալուս պէս գրեցի Ֆրէնկեանին, բայց դեռ պատասխան չառի: Այս միջոցիս շատ զբաղած է տղան: Եթէ չես գիտեր, ըսեմ որ ինք իբր գործընկեր առած էր մէկ երկու հայեր, որոնք ափսո՜ւ, հասարակ «տոլանտորըրճըրներ»* դուրս ելան: Զինքը լաւ մը կողոպտեցին: Արդէն եթէ Ֆրէնկեանը նիւթական նեղութիւններու մէջ չըլլար, չէր դիմեր քեզի: Պէտք եղածէն աւելի խօսած եմ իրեն քու մասիդ: Վստահ եմ որ պիտի չուզեր նեղել՝ եթէ ինք գէշ վիճակի մէջ չըլլար: Հաւատա՛յ խօսքիս երբ ըսեմ թէ ան ինծի մեծապէս օգնած է միշտ: Գրեթէ ամէն օր հիւանդանոց կու գար, իմ մանրմունր բոլոր պէտքերս հոգալով: Իրմէ զատ ոչ ոք կու գար

* (Թրքերէն) խաբէրայ:

կանոնաորաբար: Բայց կարճ կապեմ այս հարցը եւ հարցնեմ – կարծեմ ժամն է – քու խաթրըդ: Հալըդ-քէյֆըդ ինչպէ՞ս է: Գրէ ինծի եւ լաւ լուրեր տուր թէ՛ քու եւ թէ քուկիններուն մասին: «Պաշքար»ը կը ստանամ միշտ, բայց մէջը շատ բան չեմ գտներ: Վերջերս քու մէկ գրութիւնդ կար (արտասույում) Սպանիոյ վրայ^{271ա} : Ծառ աղէկ է: Բայց եթէ հոս ըլլայիր, ըսել կ'ուզեմ Սպանիոյ մօտիկ՝ գրութիւնդ աւելի մստտ պիտի ըլլար: Այսինքն թէ խորհրդածութիւններու կողքին պիտի կարենայիր զետեղել նաեւ յատկանշական անէկտոդներ*: Մենք հոս շատ բան կը տեսնենք կոր: Այդ ահարկու ողբերգութիւնը օրուան մեծ հարց է Ֆրանսայի մէջ: Հիւանդանոց եղած ատենս ականատես եղայ նաեւ խօշ-խօշ բաներու: Այսպէս օրինակ՝ բազմաթիւ անպարկեշտ դատարկապորտներ կամաւոր կ'արձանագրուէին, Սպանիա երթալու համար, ճամբայ կ'ելլէին բայց prime-ը** զանձելէ վերջ Orléans կամ Toulouse²⁷² վար կ'իջնէին շոգեկառքէն, կրկին Փարիզ դառնալու համար: Ասկէ մի հետեւցներ ինչ որ ըսել չեմ ուզեր: Ֆրանսացի գործաւոր դասը ամբողջութեամբ կառավարականներուն հետ է: Բնականաբար: Ասկէ զատ, «Նոր Գիր»ը կ'ելլէ՞: Անցեալները Les Nouvelles Littéraires-ի մէջ, որ Ֆրանսայի գրական մեծ շաբաթաթերթն է, Սարոյեանէն պատմուածք մը թարգմանուած էր: Ուրախացայ որ վերջապէս ֆրանսացիները նկատի կ'առնեն զայն: Կարճ կենսագրութեան մէջ յիշուած էր նաեւ իր հայ ծագումը: Պատմուածքն ալ գէշ չէր (ուսանող մը որ վարժուհիին ստիպման տակ պարտաւոր է խնդալ՝ մինչ կը փափաքի լալ):

Կը սպասես անշուշտ քանի մը խօսք ընեմ իմ առողջական վիճակիս մասին: Վիճակս քամ-քաք է: Ասիկա բժիշկներու կարծիքը չէ թէն: Անոնք գոհ են իբրեւ թէ, բայց ո՛չ ես: Նախ որ այլեւս կ'ատեմ բժիշկները, քանի որ տասն անգամ սխալեցան, հոգիս հանեցին: Ինչպէս գիտես, վեց ամիս մնացի Salpêtrière-ի վատահամբաւ հիւանդանոցը, գործողութեան սրահ մը: Փորիս աջ կողմը (dans l'aine*** երեք հատ ծակ բացին եւ աղտեղութիւն հոսեցաւ երկար եւ անվերջանալի ամիսներ: Այդ

* Մանրավէպ:

** Նուէր (վճարում):

*** Աճուկին:

ծակերէն մէկը (վերջինը) դեռ բաց է եւ միշտ կը հոսի (հակա-
ռակ ոռոթկէնեան ճառագայթներու երկարատեւ կիրարկման):
Գեղձերու հիւանդութիւն է եղեր: Մահացու չէ եղեր: Եթէ աղէկ
նայուի, կ'անցնի եղեր: Այս հիւանդութենէ ուրիշներ ալ բռնուեր
են եւ աղէկցեր են եղեր: Եղեր, եղեր: Իրողութիւնը սա է որ դեռ
կանոնաւորաբար չեմ կրնար քալել, վերքը վերք է, եւ սրունք-
ներս նիհար մնացած են: Կեանք չէ, խաչի ճամբայ: Բարեբա-
խտութիւն մը կայ որ պանդոկս եկած եմ դարձեալ, նոյն պզտիկ
սենեակիս մէջն եմ եւ ազատած՝ հիւանդանոցէն: Դժոխային
տեղ էր: Զիս բնականաբար նետած էին պապուկներուն մէջը,
քանի որ տասնոց չունէի: Ծորջիներս բոլորն ալ clochards-
ներ*, vagabonds-ներ**, zone-ի*** բնակիչներ, վատ տեսակի
բանուորներ էին: Եւ ի՞նչ աղտեղութիւն: Ի՞նչ արիւն: Հիշի****
պէս ոտք-թեւ կը կտրէին, փոր-փորոտիք կը բանային ամէն օր:
14 հոգիի մահուան ականատես եղայ, վայրկեան առ վայրկեան
հետեւելով իրենց հոգեվարքին: Փոխադրուեցայ նաեւ Cochon եւ
Laennec²⁷³ հիւանդանոցները, բայց զիս չընդունեցին: Վեր-
ջապէս դրկեցին անկելանոց մը, Փարիզի մօտիկ: Սա ալ ըսեմ
որ, սկիզբները երբ վիճակս շատ գէշ էր, բժիշկները չէին իսկ
քովս գար, վստահ ըլլալով որ մէկ օրէն միւսը պիտի սատկիմ:
Բայց չսատկեցայ, ափսո՛ւ: Օր չ'անցնիր որ չաւաղեմ: Եւ ըսել
թէ այժմ փրկուած պիտի ըլլայի: Վերադառնալով պատմութեան
սեւ թելին, ըսեմ որ անկելանոցը ճիշտ թիարանի կը նմանէր,
bagnards-ներու***** պէս համազգեստ ունէինք, եւ միջավայրը
հրէշային, դժոխային, ահարկու բան էր: Ամէն մեղքէս՝ քովս
դրած էին բոլոնիացի ոճրագործ մը եւ ֆրանսացի մը որ խենդ
էր: Այո՛, իսկական խենդ: Երբ crise-ը բռնէր, սաստիկ կը
վախնայի (կը զուարճանայի ալ, որովհետեւ աւանակը ինք-
զինքը Նափօլէոն Պոնաբարթը կը կարծէր): Եւ փախայ անկեղ-
ծօրէն, եկայ պանդոկ: Այդ պահուն է որ ականատես եղայ

* Անտունի կեանք վարող:

** Թափառաշրջիկ:

*** Փարիզը շրջապարող նախկին զինուորական գօտի, բնակուած
թշուառ ընտանիքներով:

**** Ոչինչ:

***** Թիապարտ:

հրաշքի մը: Ամբողջ վեց ամիս, երբ հիւանդանոցն էի, բարեկամներս քովս չէին գար, վստահ թէ պիտի մեռնիմ: Բայց անմիջապէս որ պանդոկ դարձայ, բարեկամներս սկսան զբաղիլ ինձմով: Փէշերնին ժողուած եկան: Անշուշտ ճամբեցի ամէնէն լկտիները: Այս ողբերգութեան մէջ բախտը ունեցայ սակայն մէկ քանի շատ անձնուէր բարեկամներ գտնելու: Մասնատրաքար Չաքրեանը, Ֆրէնկեանը, Ծահնագարը²⁷⁴: Երեքն ալ, կը ճանչնաս: Փարիզ եղած ատենդ քեզ արճարանը ներկայացուցի թէ՛ առաջինին եւ թէ վերջինին: Անոնցմէ զատ գտայ նաեւ մարդիկ, ինծի պէս լքուած հիւանդներ, որոնք բարոյսպէս միշտ խրախուսեցին զիս: Չեմ կրնար զիրենք յիշել առանց յուզումի: Հիւանդանոցը ճանչցայ զանոնք: Հասարակ բանութիւններ էին, անուս ֆրանսացիներ, որոնք կը պաշտպանէին զիս այդ դժողքին մէջ: Բայց կարճ կապեմ: Ինծի համար դժնդակ բան է խօսիլ այս նիւթին շուրջ եւ – այսքան երկար – վերակոչել անցեալը: Երբ կը խորհիմ որ կրնայ դարձեալ վիճակս ծանրանալ, եւ կրնայ ըլլալ որ նորէն զիս հիւանդանոց նետեն, խելքիս գալը բան մը չէ: Ամէն ինչ, ամէն ինչ պիտի ընեմ, հոն չերթալու համար: Անշուշտ պիտի յաջողիմ, երբ կարենամ դուրս գալ այսօրուան վիճակէս: Երբ դադրիմ ըլլալէ այն ինչ որ եմ այսօր, անբան էակ մը, թմրած, ապուշցած, ամէն բանէ նողկանքով հեռացած քուրջ մը: Բայց կը յուսամ որ գոնէ մէկ քանի բաներ շտկուին, կարգի մտնեն: Արդէն սկսած եմ քիչ մը աշխատիլ, այսինքն retouche* ընել:

Բայց յոգնեցայ: Թոյլատրէ որ փակեմ այս երկար նամակս: Կը կրկնեմ շնորհակալութիւններս եւ անկեղծ սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ, խնդրելով որ ընկերներուդ ալ փոխանցես բարեւներս:

Քոյդ կարօտով՝

Ծ. Ծահնուր

* Լուսանկարներու վերհայում:

1937 Մայիս 1

Սիրելի Անդրեասեան,

Ուրախ անակնկալ մը եղաւ ինծի համար աղջիկ զաւակ մը ունենալուդ լուրը: Եթէ չըսէիր՝ բնաւ պիտի չլրնայի գուշակել... քանի որ ոճդ նոյնն է եւ չէ վերածուած *հայրական ոճի*, այնքան սիրելի՝ «Հայաստանի Կոչնակ»ին: Հիմա կ'ուզեմ որ ինծի ղրկես Աստղիկդ²⁷⁵ ծննդեան թուականը (օրն ու ամիսը) որպէսզի իր horoscope* հանեմ, դիմելով իմ մասնագիտութեանս՝²⁷⁶ աստղաբաշխութեան: Կ'աղաչեմ, մի՛ խնդար վրաս, սիրտս կը կոտրի:

Առի «Նոր Գիր»ի վերջին թիւը, կարդացի եւ զարմացայ իր դադարման լուրը առնելով: Ինչո՞ւ այսպէս: Բայց անշուշտ կը նախընտրեմ որ այ՛դ կերպով դադրի թերթ մը, քան թէ դադրի տժգունելով, թիւ առ թիւ արուելով եւ աղքատանալով: Զարմացայ նաեւ Պուէնոս Այրէսի մասին տուած լուրերէդ: Ձէի գիտեր թէ այդքան գէշ է այդ երկիրը: Բայց եթէ չեմ սխալիր, հոն է որ կը գործէ Ռէն-ը²⁷⁷: Զգուելի տիպ մըն է, կոյուղիի մուկի կը նմանի: Կեանքիս մէջ չեմ հանդիպած ա՛յդքան հակակրելի երախի: Գիտցիր որ դաշնակցականներն ալ զինք չեն սիրեր: Երբ «Յառաջ»ի հետ բարեւ-աստծութարիներս տեղն էր, ամէն օր գանգատ կը լսէի այդ Ռէն-ին վրայ: Վարոնց, խառնակիչ եւ վատ արարածի մը անունը հանած էր: Գալով Ն. Պէշիկթաշլեանին, իրաւ է թէ ապտակ մը իջեցուցած է Ս. Պողոսեանին²⁷⁸, բայց թերթերուն ականջ մի՛ կախեր եւ հաւատայ որ դէպքը ջնջին է (քանի որ հետոսները շատ ջնջին էակներ են): Բայց ատելի՛ն կայ, ով սիրելի Անդրեասեան, ո՛վ իմ հեռաւոր բարեկամս, ատելի՛ն կայ...: Այդ դէպքէն շա՛տ գոհ է Պողոսեանը եւ նոյնքան գոհ՝ Նշանը: Առաջինը գոհ է որովհետեւ Մալէգեանէն դրամ կը քաշէ «քու պատճառաւ ապտակուեցայ» ըսելով (Վ. Մալէգեանին գրչէն ելած էր «Արագած»ի անստորագիր նամակը), Նշանն ալ գոհ է, Միսաքեանին առջեւ ինքզինքը արդարացուցած ըլլալով (Միսաքեան գիտէ թէ ասկէ առաջ Նշանը դրամ քաշած է Մալէգեանէն՝ սպառնալիքով):

* Աստղադիտութիւն, աստղագուշակութիւն:

Բայց թողունք այս ճղճիմությունները: (Այսօր սակայն լսեցի թե Պեշիկթաշլեան կը քաշուի «Յառաջ»էն, վերջնապէս):

Խօսած էիր նաեւ «Զուարթնոց» տարեգիրքին վրայ: Իրաւ է թէ կարճ (*style télégraphique** գործածած էիր), բայց ըսած էիր ճշմարիտ բաներ: Իմ տպաւորութիւնս քուկինէդ աւելի գէշ է: Ծաւտ գէշ գտայ այդ գիրքը եւ կը խորհիմ որ «Նոր Գիր»ի հաւաքածոյէն շատ վար կը մնայ (այս խօսքս շողոքորթութիւն նկատէ եթէ ֆաշիստ ես²⁷⁹): Անշուշտ տեսար Բալուեանի հայերէնը՝ ահարկու սխալներով լի: Մարդը ականջ չունի եւ բա՛ն չի գիտեր: Անոր տգիտութիւնը իր անսահմանութեանը, իր անյատակութեանը մէջ պիտի տեսնէիր անշուշտ, եթէ տեղեակ ըլլայիր այն նիւթերուն՝ որոնց վրայ կը գրէ: Դուն տեղեակ չես (բնաւ մեղք չէ. նախ որ Փարիզ չես, եւ յետոյ անկարելի է գիտնալ թէ՛ երաժշտութիւն, թէ՛ պար, թէ՛ քարէ դարու պատմութիւն, թէ՛ հին ճարտարապետութիւն): Անշուշտ ես ալ չեմ գիտեր այդ բոլորը (չե՛մ ալ ուզեր գիտնալ ծախելու համար. ես *touche-à-tout*** չեմ): *Բայց գիտեմ թէ Բալուեան ֆրանսական ո՛ր թերթերէն կ'ստնէ:* Արդ, բան մը կարելի է առնել եւ տալ, երբ մարսած ես կարդացածդ: Կամ թէ թարգմանել գիտես (առ նուազն): Բայց Բալուեան ոչ միայն չի հասկնար կարդացածը, այլ ֆրանսերէն չի գիտեր եւ կը թարգմանէ ահարկու սխալներով: Այդ սխալներուն վրայ գրեցի «Ապագայ»ի առաջին թիւին մէջ որ այսօր լոյս տեսաւ²⁸⁰: Յօդուածս նուիրուած է Valéry-ի *Le Cimetière marin*-ի թարգմանութեան²⁸¹ (կատարուած համայնագէտ Նարդունիէ) ուր տասնեակ մը սխալ գտայ: Անշուշտ Նարդունի Բալուեանի պէս չէ, բայց իր գիտցած ֆրանսերէնով չի կրնար Վալէրի թարգմանել առանց եղծանելու: Երբ հետը կը տեսնուէի, միշտ ես է որ ցոյց կու տայի իր սխալները (այն ատեն կ'ընդունէր ըսածս, հիմա պիտի չընդունի անշուշտ):

Ասկէ զատ տեսա՞ր, բայց տեսա՞ր Անդրէասեան, Ահարոնեանի²⁸² մասին գրուածը: Յամի Տեառն 1937-ին Ահարոնեան գովել ա՛յդքան լորձնաշուրթն եղանակաւ (քանի մը գիրք աւելի ծախելու նպատակաւ) զգուելի բան է: Ի՞նչ կ'ըսես, ինծի համար

* Հեռագրական ոճ:

** *Տառացիօրէն՝ ամէն բանի ձեռք դպցնող: Ամէն նիւթ շօշափող:*

*** *Փորձագրութիւն, գրուածք:*

դաւանանութիւն է: Կարդացի՞ր Ինտրայի վրայ գրուած Օշականի *essai-ն****, խելքի պտոյտ տուող այդ խառնակութիւնը: Jules Renard²⁸³ պիտի րւէր– «Ո՞ր փորէն ինկած է այս խիթը»: Օշական պնդութենէ բռնուած է– մտածումի, լեզուի, շարադրութեան (composition) պնդութիւն: Արե՛ւոյ սիրեմ, փորձի համար հետս կարդա՛յ սա նախադասութիւնը. «Տեսողութիւնը երբեմն անգայտ, շղարշէ պատրանք, երբեմն երկաթ, մարմար դիմակ մեր փառասիրութեանց, անյագորդ ախորժակներուն երբ կը թաղէ անթաղելին, այն ծիրանեփառ շքեղանքը, ամեհի կիրքերու գուպարածը, պատմութեան անզգած դիւանէն հագիւ գիջելով խլեակ մը անունի, այս երկրորդներէն, ինչո՞ւ շեղում մը կ'ընէ հանդէպ առաջիններուն, անոնցմով մեզի մատուցուած յուզումը, գեղեցկութիւնը արձակելով իր մոխիրներէն, մեր ջիւղերուն մշտընկալ վայելումին յանձնելու համար դարձեալ, ի՛նչ որ այդ անհուն հոգիներուն գերագոյն անապրումն էր եղած.»: Դրածը կէտ է, նախադասութիւնը չէ՛ լմնցած. դեռ կ'երթա՛ն: Մե՛ղք Օշականին: Կը ցաւիմ, քանի այս մարդը կարողութիւններ ունի:

Բայց կարճ կապեմ, վերջը պիտի չգայ: Սա չափը ըսեմ որ յօդուածիս մէջ թարգմանչական սխալներ ցոյց տալէ աւելի (կամ միաժամանակ) պէտք էր գրքին միջուկովն ալ զբաղէի: Բայց որովհետեւ տարեգրքին մէջ գրեթէ ամէն բան փտուկ թուեցաւ ինծի, նախընտրեցի լռել:

Դեռ ի՞նչ ըսեմ այս երկար նամակին մէջ: Ձեմ ուզեր քեզ աւելի ձանձրացնել, մանաւանդ որ զբաղած մարդ ես դուն եւ ատեն չունիս երկար էջեր կարդալու: Կը լսեմ թէ «ամերիկացիներդ» այս միջոցիս *Père Divine*-ով* զբաղած էք, իսկ մենք «ֆրանսացիներս» Մայիս 1-ը Ազգային Տօնի վերածեցինք: «Ձեր» դրկած *Cleenn Sohn*²⁸⁴ օղաչուէն գոհ չմնացինք. աւելի մեզի մեծ վախ պատճառեց: Գալով Սպանիոյ, կը շարունակենք օգնել կառավարականներուն, անոնց դրկելով պահեստի սպաներ (գրածս լուրջ է), ուրախ եմ որ դուք ալ օգներ էք, Մալոոյի²⁸⁵ միջոցաւ:

Ըսած եմ արդէն, կը կրկնեմ– անհունապէս երախտապարտ եմ դրկած դրամիդ համար: Կ'ըսես թէ դրամ ուզելու համար կը

* *Երկնային Հայր:*

կարմրիս դուն: Կ'երեւի ես ալ քեզի պէս եմ: Չեմ գիտեր ինչ ըսել եւ ինչպէս շնորհակալ ըլլալ քեզի այս բոլոր ըրածներուդ համար: Միայն գիտցիր որ առողջութիւնս *քէօն-թոփալ** կ'երթայ կոր. աւելի գէշցած չունի՝ այդ ալ բան մըն է: Դժբախտաբար վերքս միշտ բաց է, միշտ ցաւեր ունիմ սրունքներուս մէջ: Բայց օդերը լաւ եմ բարեբախտաբար եւ երբ քիչ մը դրամ ճարուի (կամ կողմնակցութիւն՝ ինչ որ նոյն բանն է) պիտի վերսկսինք *իւլթոս-վիոլէ*** եւ *էնֆրա-ռուժ**** ճառագայթներու կիրարկման, որպէսզի վերքը չորնայ: Ամէն պարագայի, յուսալից եմ որ հետզհետէ լաւագոյն լուրեր պիտի տամ քեզ, իմ մասիս: Դուն ալ նոյնը ըրէ. մի մոռնար խօսելու Աստղիկիդ վրայ (այդ անունով *cousine***** մը ունիմ Պոլիս): Բարեւ տիկինիդ որ անշուշտ զիս կը ճանչնայ, մի մոռնար նաեւ ողջոյններս հաղորդելու ընկերներուդ: Կը յիշե՞ս, Գլըճեանը²⁸⁶ կ'ըսէր ինծի Փարիզ– «Քիւրտի յամառութիւն ունիս»: Իրեն ըսէ որ Ծահնուրը անճանաչելի ըլլալու աստիճան փոխուած է, բայց իր յամառութիւնը մնացած է նոյնը. բնա՛ւ ականջ չեմ կախեր բժիշկներու ըսածին:

Քոյդ սիրով՝
Ծ. Ծահնուր

* *Կոյր-կաղ*:

* *Անդրմանիշակագոյն*:

* *Այսրկարմիր*

* *Զարմուհի*:

Փարիզ, 31 Յուլիս 1937

Սիրելի Անդրեասեան,

Վախոյ հիմնաւոր չէ: Նամակդ ո՛չ անկապակից էր եւ ոչ ալ վիրաւորական: Ընդհակառակը զայն կարդացի մեծ հաճոյքով, մէկէ աւելի անգամներ: Նոյնիսկ անոր մէկ հատուածը, այն որ կը պարունակէր խորհրդածութիւններ «Զուարթնոց»ի եւ Օշականի գրականութեան շուրջ, կարդացի մէկ երկու բարեկամներու: Եթէ ձեռքիս տակ գրական թերթ մը ունենայի, կը տպէի այդ հատուածները, քանի որ անհրաժեշտը ըսած էիր ամենայն պարզութեամբ եւ յստակօրէն:

Մեծ հաճոյքով կարդացի աղջնակիդ մասին գրածներդ: Ըսել է իսկական գեղուհի՞ր է: Բայց տնաշէն՝ քեզ ո՛վ ըսաւ թէ դուն տգեղ հայտրդի մըն ես: Անշուշտ քե՛զ պիտի նմանէր: Քեզ տգեղ նկատողը լսիրշ ստախօս մըն է, օրուան բառերը գործածելով՝ թօցկիստ պանտիդ մըն է, անարխիստ եւ պապական դաշնակ մըն է՝ իմբերիալիստական որոշ թեքումներ ունեցող²⁸⁷: Հասկցողին շատ բարեւ:

Եւ յետոյ, ինչո՞ր կը ցախս որ աղջնակդ փոխանակ Ուաշինկթընի պէս Փետր. 22-ին ծնելու՝ ծնած է 23-ին: Գետնին տա՛կը անցնի Ուաշինկթընը: Մեզ ի՞նչ կը հետաքրքրեն քաղաքագէտները: Ես ընդհակառակն ուրախ եմ որ աղջնակդ խզելով ամէն յարաբերութիւն քաղաքագէտներու հետ, ընտրեր է 23 Փետրուարը որ մեծ թուական մըն է գրականութեան մէջ: Գիտցիր ուրեմն, ո՛վ Անդրեասեան, որ Փետրուար 23-ի մըն է որ Théophile Gauthier²⁸⁸ գնաց գնել կարմիր gilet* մը, որպէսզի զայն կրէ Hernani-ի սուաջին ներկայացման, եւ կոռի, եւ մարտնչի, եւ պաշարի՝ յանուն Սրբազա՛ն Գրականութեան: Գիտցի՛ր ուրեմն, ո՛վ Անդրեասեան, որ Փետր. 23-ի մըն է որ Փարիզի մէջ առաջին եւ մեծ ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ՝ ի պատիւ Թուոկէնիւի:

Եւ աղջիկդ անուշ եւ քաղցր պիտի ըլլայ Թուոկէնիւի պէս: Այդ զմայլելի, այդ պաշտելի ոռւսին պէս (Ֆլոպէո-ի²⁸⁹ Le bon moscov-ը) պիտի ըլլայ վերջին ծայր հաւատարիմ իր բարեկա-

* *Բաճկոն*:

մութիւններուն, իր սէրերուն մէջ: (Կը յիշե՞ս թէ Թոուկէնիւ որքան հաւատարիմ մնաց իր սիրած կնոջ²⁹⁰: Բայց աղջիկդ պիտի ըլլայ նաեւ քիչ մը կոռուզան՝ նման Gauthier-ի: Բայց իր բարկութիւնները պիտի ըլլան կարճ, անվնաս եւ մակերեսային, ինչպէս կը վկայէ աստղագիտութիւնը: Ուրեմն՝ մի՛ վախճար: Բանաստեղծը կ'ըսէ արդէն կատակաբանելով.–

Février n'a que ving-huit jours
Il est trop tard pour les amours,
Va plutôt au son du tambour
Guerroyer – pensons y toujours!*

Տեղին է մէկ նիւթէն միւսը անցնիմ եւ խօսիմ եղբորդ մասին, որ guerroyer** կ'ընէ Սպանիա: Այս լուրը զիս ապշեցուց: Չեմ գիտեր ինչ ըսեմ: Թէեւ համակրութիւնս ամբողջութեամբ կ'երթայ կառավարականներուն, բայց եղբորդ ըրածը արդարանալի չի թուիր ինձ: Անհամբեր կը սպասեմ որ իր մասին լուրեր տաս: Բարեկամ լրագրողներ (անշուշտ ֆրանսացի) որոնք Սպանիայէն կը դառնան, կառավարականներուն վիճակը կը ներկայացնեն մութ գոյներով, բայց բոլորն ալ կասկածը ունին որ հիմնական փոփոխութիւններու նախօրեակին կը գտնուինք: Ֆրանսան իր վերջին խօսքը չէ ըսած դեռ: Ան եթէ ուզէ՝ շատ բան կրնայ ընել: Եւ արդէն իսկուհի սկսած է Qai d'Orsay-ը***: Մեզի կը մնայ սպասել եւ յուսալ:

Բաւական երկար խօսած էիր նաեւ քու մասիդ՝ յարաբերաբար Ռամկավարութեան: Ինչ որ կ'ըսես այս վերջնոյն վրայ, ճիշտ է եւ կատարեալ: Յայտնի է թէ նիւթը իրացուցեր ես, մարսեր ես: Եւ ես քեզ «ընկեր» պիտի կոչէի, ընկերային գետնի վրայ քու կողքիդ դրական գործունէութիւն ցոյց պիտի տայի, եթէ... մարդ ըլլայի: Բայց չե՞մ... ինէ խեղճ կայ: Բանաստեղծութիւն կ'ընեմ՝ եւ անկէ անդին չեմ անցնիր: Երբ նոյնիսկ կ'անցնիմ հոսանքէն քշուելով՝ անմիջապէս վերջը կը դառնամ

* Փետրուարը ունի 28 օր միայն

Ծատ է ուշ սէրերու համար,

Գնա թմբուկին թափինովը նախընտրաբար

Պատերազմիլ – այդ մասին մտածենք յար:

** Պատերազմիլ:

*** Արտաքին Գործոց Նախարարութիւն:

(ի՛նչ հրճուանքով) դէպի իմ մխիթարութիւնս՝ գրականութիւնը: Միայն հո՛ն է որ կարելի է քաղել «վերի արտին ցորենը»:

Ասիկա այսպէս է՝ ինծի համար: Անշուշտ քեզի դաս տալ չէ նպատակս եւ չեմ խորհիր քեզ շեղել քու ճամբէդ: Բայց որոշ է թէ ամէն մարդ ինք իր մէջ պիտի որոնէ եւ գտնէ իր «օրէնքը»: Քու «օրէնքդ» ոչ միայն չի հակասեր իմ «օրէնքիս», այլ նաեւ զայն կ'ամբողջացնէ: Ասիկա արդէն հրաշալի բան մըն է: Ուրեմն գնայ Գալիֆոռնիա²⁹¹:

Հասա՛ր Ֆրէզնօ: Ծա՛տ լաւ: Յաջողութիւն կը մաղթեմ սրտանց: Ինչ որ այդ մասին գրեց «Պայքար», կարդացի հաճոյքով: Ծրար մը գիրք զոր ինծի դրկած էիր, վրան կը կրէր նոր հասցէդ: Զայն կ'օգտագործեմ այս պահարանիս վրայ: Գիտես թէ մեծ հաճոյքով պիտի բանամ «Նոր Օր»դ, ուրեմն դրկէ անկէ՝ գոնէ պարբերաբար: Անուղղակիօրէն լուր առած կ'ըլլամ քեզմէ, պահք օրերը նամակի տեղ կը բռնէ: Merci գիրքերուն համար: Բայց ինչո՞ւ կը բաժնուիս թանկագին հատորներէդ: Խելքս չհասաւ այդ գործին: Դուն չե՞ս գիտեր, հեթանոս, որ Baude-laire-ի գծագրութիւնները մէյ մէկ հրաշալիքներ են: Ուրեմն ինչո՞ւ կը բաժնուիս անոնցմէ: Les Fleurs du mal-ի այդ տպագրութիւնը չունէի, եւ ինծի մեծ ցաւ էր: Այժմ մեծ է ուրախութիւնս: Թա՛ւ այսքան մեծ:

Կ'ուզեմ խօսիլ այստեղի գրական դէպքերուն մասին, բայց նշանակելի ոչինչ կայ: Կ'ըսէին թէ Օշական հոս պիտի ժամանէ այս օրերս: Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամները²⁹² ձեռնարկած են հրատարակել գր(ական) ժողովածու մը՝ նուիրուած նոր գրողներու: «Զուարթնոց»ը շուտով լոյս կը տեսնէ որպէս ամսագիր: Թերեւս տեսար այդ մասին գրածներս «Ապագայ»ի²⁹³ մէջ: Թէեւ չէի զբաղած տարեգրքին միջուկով այլ բաւականացած էի քերականական եւ այլ սխալներու մատնանշումով, ու նախատական կամ վիրաւորական ոչ մէկ բան գրած էի, բայց նորէն մեծ աղմուկ ելաւ: Նորէն յօդուածներ՝ երկրորդական թերթերու մէջ: Եւ Բալուեան երեսս չի նայիր աչլեւս: Աւելի մեծ է դժգոհութիւնը Նարդունիի որ կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով ստիպուեցաւ մարտել իրեն դէմ գրուած գրութիւն մը, քանի որ անկարող էր ցոյց տրուած սխալները ջրելու: «Ապագայ»ն սկսած է շատ փնտռուիլ հոս՝ իր նոր ուղիւթեանը պատճառաւ: Գեղամ Ֆէնէրճեան հոն կը կատարէ

սեւ աշխատանքը: Հրաշալի ընկեր է. «խափատար»* ենք: Երբեմն յօդուած կու տամ իրեն: Բայց առողջութիւնս շատ լաւ չէ. փոքրիկ յոգնութիւն մը՝ եւ իսկոյն անկողին կ'իյնամ: Երեւակայէ որ դեռ Exposition** չեմ գացած, քանի որ սրունքներուս վրայ վստահութիւն չունիմ: Քեզի լաւ լուր մը.– Բանաստեղծ Նիկողոս Սարաֆեանին²⁹⁴ կինը ազատ արձակուեցաւ, երէկ չէ առջի օր: Գիտես թէ ան եօթը ամիսէ ի վեր բանոն էր, սպաննած ըլլալուն համար դաշնակ հրէշ մը, Սեդրակ [...] որուն մասնագիտութիւնն էր որբուհի պղծել, անոնց փոխանցելով իր սիֆիլիսը*** եւ *սլէննորաժին*****

Առիթ ստեղծէ ինծի գրելու համար: Անհունօրէն երախտապարտ եմ դրկած դրամիդ համար, բայց կ'աղաչեմ, այլեւս մի' դրկեր: 20 տողարը հրաշք գործեց, Աստուա՛ծ վկայ: Բայց մեղք ես, ալ մի' դրկեր:

Ծառ սիրով քոյդ՝
Ծահնուր

* Համախոհ:

** Յուցահանդէս:

*** Ֆրանկախոս

**** Ջերմամիզութիւն:

(Բացիկ)

13 Հոկտեմբեր 1938

Սիրելիդ իմ Անդրեասեան,

Քեզմէ նամակ ստանալու պէս եղայ, երբ որ առի «Նոր Օր»երու երկու ծրարները: Ծատ ուրախ եմ որ քու յարատեւ աշխատութեանդ շնորհիւ յառաջդիմեց թերթդ, իր ծաւալը մեծցաւ, աւելի բովանդակալից եղաւ, եւ ես գոհունակութիւնս յայտնելու համար է որ կը գրեմ այս պտըլիկ երկտողը: Պրա՛վօ: Կը սեղմեմ ձեռքդ սիրով եւ կարօտով: Կը յուսամ որ դուն լաւ ես անձնապէս, իսկ քու աղջնակդ կը մեծցնէ իր հրեշտակի սպիտակ թեւերը: Ի՞նչ լուր Սպանիոյ եղբօրմէդ²⁹⁵: Դարձաւ ձեր մօտ ապահովաբար: Մենք հոս գիտցածիդ պէս ենք, նոյն աշխատութիւններով եւ մտահոգութիւններով գրաւուած: Սա ալ ըսեմ որ շաբաթը առնուազն երկու անգամ *Ապագային* կ'երթամ եւ հոն կը կարդամ «Նոր Օր»դ, այնպէս որ աւելորդ ծախք մի՛ ըներ եւ ինծի ալ անձնապէս մի՛ դրկեր: Ներող եղիր շատ նամակ գրած չըլլալուս համար, եւ վստահ թէ՛ քնաւ չեմ մոռցած քեզ:

Քոյդ շատ սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

Փարիզ, 11 Յունուար 1939

Սիրելի Անդրեասեան,

Նամակիդ պատճառած հաճոյքը անխառն պիտի ըլլար, եթէ այդ օրերուն մեծ դժբախտութիւնը ունեցած չըլլայի կորսնցնելու մայրս²⁹⁶: Հիմա այլեւս մարդ չունիմ, քանի որ չորս տարի առաջ կորսնցուցած էի հայրս եւ Թէոդիկը, որ մօրեղբայրս էր, ինչպէս գիտես: Տասնըփինգ տարուան կարօտ կար, քանի որ տասնըփինգ տարիներէ ի վեր չէի տեսած մայրս: Ողբերգութիւն:

Ձեռքս առաջ չ'երթար որ գրեմ քեզ, հակառակ որ այնքան գեղեցիկ էր նամակդ, եւ յետոյ՝ փորձեցի Ժիզմէճեան²⁹⁷ բարեկամիդ հարցումներուն պատասխան մը գտնել եւ աստե՛ն կորսնցուցի: Թէեւ 25 տոյարը քիչ է այդ տեսակ աշխատութեան մը համար, բայց եւ նուազո՛վն ալ կ'ընէի, այնքան որ շատ կարօտ եմ դրամի: Դժբախտաբար բարեկամդ անտեղեակ է հայ ժամանակակից պատմութեան, չի գիտեր նաեւ ուր կ'աւարտի գրադարանէ քաղուած տեղեկութիւնը, եւ ուր կը սկսի ստեղծագործական աշխատութիւնը: Ըրած է ա՛յն տեսակ հարցումներ, որոնց պատասխանը չի կրնար տալ գրադարանը, քանի որ ոչինչ հրատարակուած է այդ հարցերուն վրայ. ե՛ս է որ պէտք է տամ, կատարելով անձնական աշխատութիւն մը, որ այլեւս ստեղծագործութիւն կ'ըլլայ եւ կը կարօտի մեծ ճիգի: Խօսիմ օրինակով. Ժիզմէճեան կ'ուզէ գիտնալ «հայ գաղթականներու շուրջ եղած բանակցութիւններն ու նիւթական գործունէութեանց արդիւնքը»: Բայց ո՞ր գաղթականը. 1914-էն ի վեր մենք ունեցած ենք հարիւր տեսակ գաղթականութիւն, եւ ոչ մէկ տեսակը միւսին պէս լուծուած է (երբ լուծուա՞ծ է): Ծիշդ է թէ Լեւոն Բաշալեան մեծ դեր մը կատարած է գաղթականաց *օֆիսին* * մէջ եւ բաւական բան գիտէ, բայց չի՛ տար տեղեկութիւն մանաւանդ բոլորովին անծանօթ Ժիզմէճեանի համար: Ըսէ բարեկամիդ որ՝ Ազգ. Պատուիրակութիւնը տեղեկագիր չէ հրատարակած, թէ՛ քանի մը տեսակ պատուիրակութիւն կայ, բազմաթիւ անգամներ ան լուծուած է եւ վերակազմուած է, եղած է միացեալ, յետոյ ոչ: Ըսէ նաեւ որ Հայկական Լեգէոնը²⁹⁸ կազմուած է *քերականի* խօսակցութենէ մը վերջ (ընդ մէջ Պօղոս Նուպարի²⁹⁹ եւ Picot-ի³⁰⁰), որով նաեւ թուղթ-գիր չկայ մէջտեղը: Պետութիւնները մեզ

քնաւ գրաւոր խոստում չեն տուած: Կաթողիկոսը³⁰¹ 1912-ին է որ նշանակած է Ազգ. Պատուիրակութիւնը, իսկ 1914-ին՝ հեռագրով կրկրնած է նոյն բանը՝ Պօղոս Նուպարի: Եւ այլն:

Ամէն պարագայի, բարեկամդ կրնայ իր ուզածներուն մասին բաւական բան գտնել, եթէ պրպտէ հետեւեալ գիրքերը. 1- Mandelstam³⁰²- La S.N. devant le problème arménien. 2- L'Arménie et la question arménienne (Ահաբոնեանի պատուիրակութեան տուած տեղեկագիրը՝ 1922-ին հրատարակուած). 3- Ժորտանօֆի³⁰³ գիրքը կամաւորական շարժումներու մասին. 4- Ս. Վրացեանի³⁰⁴ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը», եւ այլն: Այս գիրքը կրնայ ստանալ Հրանդ Սամուէլ³⁰⁵ գրատունէն, ուր գացի մասնաւորաբար գիները առնելով ներփակելու այս նամակին մէջ:

Ուրախ եմ որ այդքան շատ սիրեր ես իմ վերջին ուսումնասիրութիւնս՝ «Վաւերաթողութիւնը»³⁰⁶: «Փորձեցի գտնել կէտ մը ուր տարակարծիք ըլլամ քեզի, բայց չյաջողեցայ» կ'ըսես: Իրաւ ալ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ այդ գրութիւնս, *ինչ որ ցաւալի է*: Մի՛ զարմանար ըսածիս. ցաւալի՛ է որ ան մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, որովհետեւ նախանձոտները, չարերը եւ տխմարները կրկին վրաս նետուեցան ցցելով իրենց ժանիքը: «Ազդակ»ի 7 յօդուածները³⁰⁷, ամբողջութեամբ կղկղանք, գրուած էին Վազգէն Ծուշանեանի կողմէ, որ զգուելի հրէշ մըն է եւ որ ամէն բան կ'ընէ կրկին Դաշնակցութեան մէջ մտնելու համար: Բայց ի՞նչ ըսել Զօպանեանի: Կարդա՛ «Անահիտ»ի քրոնիկը³⁰⁸: Հոս Ռամկավարները եւ *Ապագայն* մեծ իրարանցումի մէջ են եւ կ'ուզեն վտարել Զօպանեանը: Դժբախտաբար դուք շահ տեսնուիք, պէտք եղածին պէս ճանչնալու համար այդ թշուառական ծերուկը որ միշտ կը գործէ միմիայն իր անձնական շահերուն համար:

Կը յիշե՞ս Անդրէասեան, երբ առաջին անգամ գրիչը ձեռք առիր ինծի գրելու, ըսիր թէ զիս կը սիրես, բայց *կ'ատես* միաժամանակ, որովհետեւ ազգային կեանքի մէջ բացէ ի բաց դիրք չեմ բռներ: Ահա բռնած եմ: Եւ արժանացած՝ լուտանքներով որոնց ոչ իսկ մէկ հարիւրերորդը կարելի է ըսել Փարիզի բոգարածներուն: Արժանացած եմ լուտանքի՞³⁰⁹ նոյնիսկ քու կուսակցութեանդ պատկանող Զօպանեանէ մը:

Բայց անհոգ եղիր, այս բոլորը նախատեսած էի: Կը ցաւիմ, սակայն չեմ յուսալքուիր: Քոյդ՝

Ծառ շնորհակալ եմ Ֆրեօտի գրքին համար:

21 Մարտ 1946

Սիրելի Անդրեասեան,

Իրաւամբ ուրախանալի անակնկալ մը եղաւ նամակդ, որ ձեռքս հասաւ առանց յապաղումի: Դժբախտաբար հոն ոչինչ չէիր ըսած քու մասիդ եւ ես մեծապէս հետաքրքիր եմ գիտնալ թէ ինչպէ՞ս անցուցիր պատերազմի սեւ տարիները, եւ այժմ ի՞նչ կ'ընես:

Ուրախ եմ որ չես մոռցեր հին բարեկամդ որ կը մտածէ յաճախ քու մասիդ, թէեւ տրտմութեամբ, քանի որ դուրսի կեանքը լեղի համ մը կ'ստոնէ մշտնջենական արգելափակումի դատապարտեալ հիւանդներու համար:

Գիտես թէ պառկած կը մնամ 1939-էն ի վեր, եւ զիս կը նետեն մէկ հիւանդանոցէն միւսը, մէկ անկեղանոցէն միւս սանաթօռիոմը: Քաշեցի անիմանալի ցաւեր, մարդկային տառապանքի բաժակը ծծելով ցմրոր: Բայց մէկ քանի բարեկամներ միշտ հաւատարմօրէն օգնեցին ինձ — ոչ թէ Փարիզի մտաւորականները, այլ շատ համեստ Հայեր, զորս ճանչցայ հարաւարեմտեան Ֆրանսայի մէջ ուր կը գտնուիմ: Բժիշկները կը վկայեն թէ վիճակս անյոյս չէ, բայց երկար առեմ կայ որ ես կորսնցուցած եմ բժշկուելու ամէն յոյս: Արդէն այնքան շատ փոխուած եմ (հոգեպէս) որ «սարիլ» չեմ փափաքիր: Աւելորդ է ըսել թէ այլեւս ոչ կը կարդամ ոչ ալ գրականութեամբ կը զբաղիմ: Իրաւ է թէ ինձմէ լոյս տեսան տետրակներ բանաստեղծութեանց, բայց անոնք հին գրութիւններ էին, ֆրանսերէն, զորս կը ճանչնաս հաւանաբար, քանի որ բարեկամս Վ. Թէքէեան թարգմանովի տուած էր «Արեւ»ի մէջ³¹⁰:

Վերջին ժամանակներս Սուրիայէն գրաւերներ եւ արուեստաւերներ ինծի նիւթապէս օգնեցին, ինչ որ զիս թէ՛ զարմացուց եւ թէ յուզեց մեծապէս: Նազարեան³¹¹ եւ Վահէ-Վահեան գրեցին ինձ մեծ համակրանքով եւ խանդաղատանքով, բայց դժբախտաբար չեն ըմբռներ այս տաքսիրտ մարդիկը թէ ես «անցեալ» գրագէտ մըն եմ, եւ անկարող իրենց գոհացում տալու երբ անտիպ գրութիւններ կը խնդրեն ինձմէ:

Կը հարցնես թէ «ի՞նչ է ամէնէն արագ միջոցը դրամ դրկելու համար»: Կը խորհիմ որ չէք մը քաշելը բաւական է,

պայմանաւ որ չէքը իմ անունիս չըլլայ, քանի որ շատ դժուար է դրամական գանձում կատարել հոս, տրուած ըլլալով որ մեր սանաթօռիոմը կը գտնուի անապատային վայր մը, Ատլանտեանի ափին: Պէտք է չէքը դրկել հետեւեալ անունին եւ հասցէին:–

Mr. Garabed Iskandarian
Montaut-Betharram
Basses-Pyrénées (France)

Այս հայրենակիցը վերջին ծայր վատահելի մէկն է եւ իր հասցէն մնայուն է: Մինչդեռ իմ հասցէս մնայուն չէ: Ես միշտ յարաբերութեան մէջ եմ Իսկէնտէրեանի³¹² հետ, եւ ուր որ ալ ըլլամ, ան կու գայ զիս կը գտնայ: Կ'ըսես թէ կ'ուզես նաեւ ինծի դրկել առարկաներ: Արդարեւ ամէն բանի պէտք պիտի ունենայի եթէ ոտքի ըլլայի, բայց այնքան ատեն որ պատկած կը մնամ (մերկ՝ կիզիչ արեւին տակ) ոչ մէկ առարկայի կամ հագուստեղէնի պէտք չունիմ: Այնպէս որ, կ'աղաչեմ, ձայնրոյթ մի՛ առնէր ինծի ծրարներ դրկելու: Անկեղծ կ'ըսեմ թէ տեղը չկայ մեծ զոհողութիւններ ընելու: Եթէ պէտք ունենամ, վատահ եղիր որ անյապաղ կը գրեմ քեզ, առանց ատելորդ ձեւակերպութեանց, եւ կը խնդրեմ աջակցութիւնդ, քանզի կը ճանչնամ բարի սիրտդ, եւ փորձառութեամբ գիտեմ որ հազուագիւտ են քեզի պէս բարեկամներ:

Քոյդ սիրով՝
Ծահան Ծահնուր

Sana I.H.M.
Labenne-Océan

20 Մայիս 1946

Սիրելի Անդրանիկ Անդրեասեան,

Կարապետ Իսկէնտէրեան գնաց դրամատունէն գանձեց 100 տղարի առաքումդ, եւ ես կու գամ յայտնել խորին շնորհակալութիւնս թէ՛ քեզ եւ թէ քու ազնիւ բարեկամներուդ, որ ըրած էք այս զոհողութիւնը:

Քու գորգուրոտ եւ այնքա՛ն սրտաշարժ նամակդ, որ հարազատ ցոլացումն էր այն գեղեցիկ պատկերին զոր պահած եմ քեզմէ, զիս յուզեց մեծապէս: Ջայնդ աղուոր էր, նման քու յայտնած զգացումներուդ: Ափսոս որ իմ լսած ձայներս բոլորն ալ անդրջիրիմեան շեշտ մը ունին այժմ:

Վերջին ծայր խոովիչ բան մըն է սէր արծարծել հեռաւոր սրտերու մէջ, բայց չյաջողիլ ընել այնպէս, որ այդ սէրը ըլլայ միմիայն բերկրալի եւ սիտիարար: Իսկապէս կը ցաւիմ որ իմ ողբերգական կեանքս ձեզ բոլորիդ կը պատճառէ վիշտ, եւ նաեւ ընվզում–ընդվզում մը որ կու գայ մեր անկարողութենէն՝ ընդդէմ անիծեալ մանրէներու:

Սուրիահայ թերթերու մէջ կարդացի նկարագրութիւնը ինծի նուիրուած երեկոյթին³¹³, որ առեր է համազգային բնոյթ, եւ ունեցեր է շատ փայլուն յաջողութիւն: Զիս իսկապէս յուզեց նախկին տնօրէնիս, Ծահան Պէրպէրեանի ճառը, քանի որ ան կը կատարէր գերազանցապէս խոովիչ ներխուժում մը՝ մանկութեանս յիշատակներուն մէջ, կը վերակոչէր հեռաւոր Բիւզանդիոնը, կը վերակերտէր հին շէնքը Պէրպէրեան Վարժարանի, որ արեւմտահայ մտքին մեծագոյն հնոցներէն մէկը եղաւ, ուր իրարու յաջորդեցին իմ գերդաստանէս չորս հատ Քերէստէճեան (եւ նա՛եւ Թէոդիկ մօրեղբայրս), ա՛յն վարժարանը ուր անցուցի պատանեկութեանս լաւագոյն տարիները: Ծ. Պ. իմ մասիս խօսած էր այնպէս, ինչպէս ատենօք կը խօսէր Պետրոս Դուրեանի վրայ:

Բայց թողունք այս բոլորը որ անցեալ է: Անցեալին կը պատկանի նաեւ գրագէտ Ծահնուրը: Անհոգ եղիր, ես չեմ անոնցմէ որոնք հակամէտ են ողբ ու կոծ արձակելու կամ թէ նետուելու կրօնքին գիրքը: Ես միմիայն կը լռեմ՝ այս կարգի աղէտի մը դիմաց, որ գերմարդկային աղէտ մըն է: Այս դիրքը

նահանջ չի նշանակեր: Կը խորհիմ որ կարդացած ես իմ ֆրանսերէն մի քանի էջերս, որ լոյս տեսան պատերազմի նախօրեակին, եւ զորս Թէքէեան թարգմանեց «Արեւ»ի մէջ: Այդ էջերս հաստատումն են քիչ անդին ըսածիս:

Առողջութիւնս կը գտնուի յուսահատականօրէն մնայուն վիճակի մէջ: Վստահ եղիր որ դրամի պէտք չունիմ առ այժմ: Ծա'տ անկեղծ կ'ըսեմ: Եւ արդէն, ինչպէ՛ս կ'ուզես որ պէտք ունենամ, երբ մեծ ծախք չունիմ Assistance-ի* պատկանող այս sana-ին մէջ: Գալով բժշկական բացառիկ միջնորդութեանց (որոնք դրամ կը պահանջեն), այդ տեսակ բանի մը խօսքը չեն ըներ բնաւ բժիշկներս, որոնց պատուէրը միշտ նոյնն է- «Սպասենք: Կամաց կամաց կ'անցնի»: Ու ես կը սպասեմ տարիներէ ի վեր:

Կրկնելով շնորհակալութիւնս, ջերմապէս կը սեղմեմ ձեռքդ, իմ սիրելի բարեկամս:

Քոյդ անկեղծօրէն՝
Շահնուր Քերէսթեան

Վերջերս անակնկալը ունեցայ նամակ մը եւ ծրար մը ստանալու Ամերիկայի քուզէնէս, Վահագն Թէոդիկէ, ուրկէ լուր չունէի 1928-էն ի վեր:

* Պետական օգնութիւն:

(Բացիկ)

18 Դեկտեմբեր (1946?)

Սիրելի Անդրանիկ Անդրեասեան,

Կու գամ քեզ յայտնել իմ լաւագոյն մաղթանքներս նոր Տարուան առթիւ, ինչպէս նաեւ իմ շատ անկեղծ շնորհակալութիւնս այն եղբայրական գեղեցիկ նամակներուն համար զոր գրեցիր ինծի այս անցող տարւոյն ընթացքին, խօսքին միացնելով գործը, այսինքն նիւթական աջակցութիւնը: Սիրելի Անդրեասեան, ամբողջ սրտովս կը մաղթեմ որ երջանիկ ըլլաս, որքան որ կարելի է այս աշխարհին մէջ, եւ չտեսնաս բնաւ հիւանդութիւն: Եթէ ինձմէ շատ նամակ չես ստանար, միակ պատճառն այն է որ նոր բան մը չունիմ ըսելիք իմ վիճակիս վրայ, որ անյոյս ըլլալուն համար զիս բարոյալքած է խորապէս: Բայց սպասէ քիչ մ'ալ. յոյս կայ որ մօտերս վրաս փորձեն pénicelline-ը եւ քիչ մը նպաստաւորուիմ անկէ: Եթէ այո՛ քեզ կը տեղեկացնեմ անմիջապէս: Լսեցի քու առաքելութիւնդ դէպի Եգիպտոս եւ կարդացի գեղեցիկ գրութիւնդ «Անի»ի մէջ:

Սիրելի Անդրեասեան, կը շնորհատրեմ քեզ ու ձեռքդ կը սեղմեմ շատ սիրով:

Ծահան Ծահնուր

20 Մարտ 1947

Սիրելի Անդրանիկ Անդրեասեան,

Montaut-ի բարեկամս, Կարապետ Իսկէնտէրեան, ինձ կ'իմացնէ թէ ինձի համար Ամերիկայէն ստացած է չէք մը, որ տեղական դրամով բռնած է 11,628 ֆրանք: Թէեւ առաքողի անուն չի տար (ներողամիտ եղիր, գրեթէ անգրագէտ է ան, աքսորի մէջ մեծցած ըլլալով), բայց կասկած չունիմ որ դրամը դրկողը դուն ես, քանի որ քեզմէ զատ ոեւէ բարեկամ չունիմ Ամերիկայի մէջ:

Ի՞նչ բառերով քեզ յայտնեմ, անգամ մը ես, իմ անկեղծ եւ շատ խորունկ շնորհակալութիւնս: Քանի որ կը ճանչնամ սիրտդ, կը խորհիմ որ շնորհակալիքի խօսքերէ զատ, եւ անոնցմէ վեր կը գտնուին ուրիշ խօսքեր՝ որոնք աւելի ես քեզ հաճոյ թուելու շնորհն ունին: Կ'ակնարկեմ այն խօսքերուն, որոնք քեզ պիտի ծանուցանեն իմ առողջութեանս բարելաւումին բերկրալի լուրը: Արդարեւ քիչ մը լաւացած եմ, շնորհիւ pénicilline-ին զոր հաճեցան վերջապէս կիրարկել իմ վրաս: Այս աղքատ sana-ին մէջ ուր կը գտնուիմ, բնականաբար Տնօրէնութիւնը տրամադիր չէր այդ սուղ դեղը մեզ պարգեւելու, բայց մեր հիւծախտաւորներէն ոմանք ունին զօրաւոր «կոնակ», շնորհիւ այն կազմակերպութեանց որոնց կը պատկանին, ըլլալով նախկին ռազմիկ, գերի, եւ այլն. եւ անոնք կատարեցին դիմումագիրներ, որոնք ազդեցութիւն ունեցան: Ահա ատոր շնորհիւ ես ալ նպաստաւորուեցայ: Երկու հարիւրէ աւելի piqures* ստացայ եւ թարախահոսումը նուազեցաւ շատ զգալի չափով: Հիւանդի մը համար որ 8 տարիէ ի վեր ակողնոյ կը ծառայէ առանց բարելաւում տեսնելու, այս պզտիկ բարեփոխումն իսկ շատ մեծ բան է: Անշուշտ կատարեալ բժշկութիւն չուսալ ներելի չէ, իմ պարագայիս, բայց հաւատալ որ հրաշալի օր մը պիտի ըլլայ այն օրը, երբ պիտի ազատիմ «բանաւրման»ներէս** եւ բազմաթիւ վերքերէս, եթէ այս վերջինները չորնան շնորհիւ հրաշագործ sérum-ին***:

* Դեղի ներարկում:

* Վէրքի դարման, վիրապատում:

* Ծիւնկ:

Երէկ *Անհի* մէջ կարդացի քու զմայլելի հատուածդ, «Աքսորի ճամբուն վրայ»³¹⁴, գրուած այնքան զուսպ յուզումով: Ըսել թէ ի՛նչ կը զգամ երբ կը վերապրիմ անցեալի այդ անարկու օրերը, անելորդ բան է, դուն ինքդ կը զգաս: Միայն հոս ըսել կ'ուզեմ թէ գրիչդ անլի եւս գեղեցկացած է, ճոխացած է, տպատրութիւնը տալով ուժեղ եւ վեհ յառաջխաղացումի մը: Կը մաղթեմ որ լրագրութիւնը արգելք չըլլայ քու այս կարգի աշխատութիւններուդ, եւ մենք որ կը սիրենք քեզ, շուտով առիթը ունենանք կարդալու վէպդ, որ մեծ պակաս մը պիտի լրացնէ մեր գրականութեան մէջ:

Կրկնելով շնորհակալութիւններս եւ սպասելով քու բարի լուրերուդ, կը սեղմեմ ձեռքդ ջերմապէս:

Քոյդ անկեղծ սիրով՝
Շահնուր Քէրէսթեճեան

Sana du Haut-Lévéque
PESSAC (Gironde), France

12 Օգոստոս 1947

Սիրելի Անդրանիկ Անդրեասեան,

Երկար, ամօթալիօրէն երկար ժամանակամիջոց մը անցաւ սկսեալ այն օրէն երբ ձեռքս հասաւ քու 2 Ապրիլ թուակիրդ, եւ բնական է որ տողերս սկսիմ նախ հայցելով ներողամտութիւնդ: Բայց գիտես թէ «ուշ եկուր՝ անուշ եկուր» խօսք մը կայ, որ մասամբ կ'արդարացնէ իմ լռութիւնս, քանզի եթէ ասկէ առաջ գրած ըլլայի, «լեղի» պիտի գայի մօտդ, չարչրկուած ըլլալով նոր *crise*-ով մը, եւ կրկին տեղափոխութեան մը մտալլկումը ունենալով: Այժմ որ *crise*-ս անցած է եւ տեղափոխութիւնս վերջացած, հիմա «անուշ» կու գամ, թէեւ քիչ մը «ուշ»:

Դժբախտաբար ինծի անծանօթ է քու «Սպիտակ Արդարութիւն»³¹⁵ գիրքդ, ինչպէս անծանօթ է նոր հատորդ, «Կարմիր Ասպատակի Օրագրէն»³¹⁶, այնպէս որ անկարող եմ քեզ տալու իմ անվերապահ կարծիքս, բայց կը հաստատեմ ինչ որ գրեցի նախորդի, «Անի»ի շատ թանկագին հատուածին առթիւ՝ կոտ, հարուստ լեզու, զուսպ յուզում, իրական ջերմութիւն եւ նիւթը «ներսէն» ապրած ըլլալու ակնբախ իրականութիւն: Միակ վերապահութիւնը զոր կարելի է ընել, ան ալ սա է թէ, ինչպէս Թէքէեանի արձակին մէջ, քու մօտդ ալ քշիկ մը կ'երեւայ թափուած ճիգը՝ այսինքն ծանրութիւն մը: Բայց շատ հաւանական է որ սխալիմ: Արդարեւ հատուած մը յաճախ կը պատճառէ շփոթութիւն, նոյնիսկ Gide-ի նման առաջնակարգ քննադատի մը, որ Proust-ը³¹⁷ մէկ կողմ նետելու դժբախտութիւնն է ունեցած, հիմնուելով հատուածներու վրայ: Քեզի ծանօթ է անշուշտ մեծ օրինակը Zola-ի³¹⁸, որ թոհիքէ գուրկ ըլլալ կը թոհի, քանի որ կը յառաջանայ գետնի վրայ, ծանրածանր բեռ քաշող գոմէշի մը նման քրտնաթոր եւ յամրաքայլ, բայց որ միշտ կը յաջողի ընթերցողը հասցնել տեղ մը, որ մէկէն ի մէկ կը յայտնուի ըլլալ բարձունք: Այդ բարձունքին առջեւ պարզուած լայնատարած աշխարհը քեզի ծանօթ է, որով ծանօթ է նաեւ անապասելի եղանակաւ ստացուած թոհիքը, զոր նախագացնել չէր տար թանձր սկզբնաւորութիւն մը:

Գալով հիւանդութեան, գիտես թէ pénicelline-ը յաջողեցաւ չորցնել վերքերու մեծ մասը, բայց չպարգեւեց բժշկութիւն: Այժմ կը փորձեն քիչ մը ոտքի ելլալ, օրական տասը-քսան վայրկեան, առանց շատ յաջողութեան: Ասկէ զատ, Labenne-ի sana-ին թշուառական Տնօրէնութիւնը իր հաստատութենէն դուրս վտարեց բոլոր այր հիւանդները, այն պատճառաւ թէ այր հիւանդը նուազ շահաբեր է քան կինը: Այրերը տեղեակ ըլլալով օրէնքին իրենց պարգեւած իրաւունքներուն, եւ համախափուած կազմակերպութեանց մէջ, Տնօրէնութեան կը պարտադրեն ծախքեր՝ որոնք զգալապէս կը նուազեցնեն դրամատիրոջ շահը:

Այնպէս որ ես կը պատկանիմ նոյն consortium-ին* պատկանող ուրիշ sana-ի մը, որ հաստատուած է Bordeaux-էն³¹⁹ 7 քիլոմէթր դէպի հարաւ շոճիներու անտառի մը մէջ: Իմ դժնդակ տեղափոխութիւնս կատարուեցաւ Յուլիս 21-ին, շոգեկառքով եւ պատգարակով, շատ կիզիչ արեւի մը տակ: Այս նոր sana-ն ուր հիւրընկալուեցայ, նախորդէն երկու անգամ աւելի մեծ է ու կը նմանի հիւանդանոցի մը, իր արտակարգ եռուզերով, 400 հիւանդներով եւ աւելի քան 150 պաշտօնեաներով:

Անմիջապէս աւելցնեմ որ, իմ մասնաւոր պարագային մէջ, վնասը կարծուածին չափ մեծ չէ, եւ անպատեհութիւն չկայ որ գտնուիմ ոչ-ծովային sana-ի մը մէջ (Pessac կը գտնուի ծովէն 70 քիլոմէթր հեռու): Արդարեւ հիւանդութիւնս stabilisé** վիճակի մը մէջ կը գտնուի: Աւելի քան հինգ տարի ծովափը պատկելէ վերջ, վնաս չկայ որ ատեն մըն ալ բնակիմ ծովէն հեռու: Այնպէս որ, կ'աղաչեմ, մի՛ մտահոգուիր այդ մասին: Իրաւ է թէ այս նոր sana-ն ինծի կը թոյլ ահարկու եւ քստմնեցուցիչ — աւելի քան նախորդը — բայց անշուշտ պիտի վարժուիմ այս մթնոլորտին ալ, ժամանակի ընթացին:

Ապասելով քու բարի լուրերուդ, ջերմապէս կը սեղմեմ ձեռքդ, սիրելի Անդրէասեան: Գրէ ինձ, որքան որ միջոցդ կը ներէ: Քոյդ՝

Շահնուր Քերէսթեճեան

* Ընկերակցութիւն:

* Կայունացած:

ՍԷՆ-Ռաֆայել, 8 Յունիս 1963

Սիրելի Անդրանիկ Անդրեասեան,

Կրնաս ապահով ըլլալ թէ՛ ե՛ս ալ քեզ չեմ մոռցած, հակառակ մեր միակ եւ հեռաւոր հանդիպումին: Ինծի քաջածանօթ է քու մշտավառ ազգասիրութիւնդ, որ խոհական կերպով կ'արտացոլայ քու լրագրական էջերէդ եւ պատմութեան Կոմիտէի կրնամ ըսել պատուական Ա. Փոլատեանի³²⁰ համար: Երբ ան ան դուրս կ'ելլէ Բարեգործականի ի վերջոյ սահմանափակ հարցերէն, եւ երբ խմբագրականներուն կու տայ աւելի համազգային բնոյթ, եւ զինքը կը կարդամ իրական հաճոյքով:

Գուրգէն Մահարիէ մամակ մը ստացայ անցեալ տարի, որ կը ծանուցանէր թէ ինք անձնապէս կ'աշխատի որ Հայպետհրատը ինձմէ հատոր մը լոյս ընծայէ: Արդարեւ գիրքը լոյս տեսաւ, բայց յապաւումներով եւ շատ անխնամ (տպագրական արտադրող սխալներով): Չկարծես թէ կը թերագնահատեմ կատարուած աշխատութիւնը: Իմ հին գիրքերս զիս շատ չեն հետաքրքրեր, որքան գիտակից եմ անոնց անկատար եւ քիչ մ'ալ միամիտ կողմերուն: Ինչ որ էական է եւ խրախուսիչ, ան ալ Երեսանի ցոյց տուած շահագրգռութիւնն է՝ հանդէպ Սփիւռքի:

Մեծապէս փափաքելի է որ Երեսան շարունակէ յառաջանալ ա՛յս ուղղութեամբ, հետզհետէ լոյս ընծայելով արեւմտահայ ներկայ արժէքները, սկսելով ծերունի Համաստեղէ: Գրեցի այս բաները համակրելի եւ ազնի Մահարիի, միաժամանակ իրեն ղրկելով բազմաթիւ հազուագիտ մատեաններ, որոնք Թէոդիկէն մնացած էին մօտս, եւ անխուսափելի կորստեան դատապարտուած: Կարծեմ պէտք չունիմ ըսելու թէ, ես ո՛չ գրադարան ունիմ, եւ ոչ ալ կրնամ ունենալ:

Բաղդատմամբ ահագոյ ու քստմնելի անցեալին, որ տեսցըսան տարի (1939-1959), առողջութիւնս գոհացուցիչ է: Ինծի տրամադրուած է սենեակ մը, ուր կ'ապրիմ աշալուրջ հիւանդապահութիւնի մը հսկողութեան տակ: Գրականութիւն չեմ ըներ, բայց կը կարդամ: Ընթերցանութիւնը կը մնայ իմ մխիթարութիւնս:

Ձերմ բարեւներով կը մնամ քոյ՛ճ
Ծահան Ծահնուր

15 Յուլիս 1963

Սիրելի Ա. Անդրեասեան,

Զգալուն նամակդ շատ բան կ'ըսէր, ինչպէս շատ բան կ'ըսէր բերքը քու երկերուդ, այնքան բազմապիսի որքան բարձրորակ: Պարզ նամակ մը պիտի չկրնայ պարփակել իմ բոլոր տպաւորութիւններս: Եթէ դեռ մնացած են, բարեբախտաբար, մատի վրայ հաշուող գրիչներ, որոնք քաջատեղեակ են մեր պատմութեան երէկին եւ այսօրին, որոնք տէրն են ճոխ բառամթերքի եւ կը հետեւին ազգային բանաւոր ուղեգիծի, ահա դուն այդ հազուագիտներէն մէկն ես: Գալով ոճիդ, զայն կը սիրեմ երբ պարզ է, ինչպէս էր նամակդ, այնքան մեկին, յստակ, կենդանի: Նուազ համամիտ եմ «Մեսրոպ Մաշտոցի Աւանդ»ի³²¹ ոճին: Չեմ ճանչնար գրագէտ մը որ պատկանի prolétariat-ին*: Ան որ գրիչ կը շարժէ, ան կ'ըլլայ aristocrate**, այս որակումը իրեն հաճելի թոյի կամ ոչ: Եւ aristocratie-ն ինք ի՞ր մէջ կը կրէ իր շպարն ու bijoux-ները***: Եւ ոչ թէ դուրսը: Սիրելի Անդրեասեան, խո՛յս տուր պճնափայլ եւ խոշոր ածականներէ եւ երկարաձիգ նախադասութիւններէ, միաժամանակ ներողամիտ ըլլալով իմ այս դիտողութեանս համար, որ շատ անկեղծ ըլլալու ինքնարդարացումը ունի:

Բնական է որ Հայաստանի ներկայ վերելքը, մեր բոլորին մէջ ամրապնդէ լաւագոյն վաղորդայնի մը հաւատքը: Եթէ ամբողջական չէ իմ երջանկութիւնս, եւ չի՛ կրնար ալ ըլլալ, պատճառը Սփիւքի մշտատեւ ծիրումն է: «Մենք ինչո՞ւ այսպէս ըլլայինք», ահա հարցում մը որ զիս պիտի լլկէ կեանքիս մինչեւ վերջին շունչը:

Ուշադրութեամբ կարդացի այն պաշտպանողականը, որով դուն կ'արդարացնես «Հայ Յեղափոխութիւնը», իր ամբողջութեանը մէջ: Նիւթը ա՛յնքան բարդ է որ, պիտի բաւականանամ մէջբերումով մը, հիմնական կէտի մը վրայ: Դուն կը գրես (Խոհեր, էջ 252) եւ ես իմ կողմէ կը փակագծեմ՝ «Ծափում»

* Աշխատատրութիւն, բանտրութիւն:

** Ազնուական:

*** Գոհարներ:

եանի³²², Սպենդիարեանի³²³ եւ Միասնիկեանի³²⁴ համոզումն էր, թէ այնքան ատեն որ Ռուս (Թուրք) բնիկ ժողովուրդը ինք կը հեծէր ու կը տառապէր Ցարական (Սուլթանական) բռնակալութեան տակ՝ ռուսական (Օսմանեան) լայնածաւալ կայսրութեան հպատակ ազգերն ու ցեղերը ո՛չ կրնային արդարութիւն յուսալ, ոչ ալ ազատութիւն երազել: Անոնք կը հաւատային թէ Հայոց ազգ. ազատութիւնը կ'իրականանար երբ խորտակուէր ցարերու (սուլթաններու) իշխանութիւնը»: Պարզ խօսքով, դուն կը ջատագովես Ռուսահայ սպասողականը (attentisme) բայց ո՛չ Թրքահայ սպասողականը: Ինչո՞ւ երկու չափ, երկու կշիռ:

Մենք ալ ունէինք Ծահումեաններ, որոնք կը խրատէին սպասողական քաղաքականութիւն: Օրմանեան, իբրեւ քաղաքագետ, Միասնիկեան մը կ'արժէր, անկասկած խեղճ Եղիա Տէմիրճիպաշեանը, այդ mystique-ը*, բաւական պայծառատես էր երբ կ'երթար մինչեւ Genève, ըսելու «Մի՛ շարժի՞ք, տղաք»: Հայ պօլշէվիկը չշարժեցաւ: Լա՛ւ ըրաւ: Բայց իր ռուսահայ եղբայրները (Նազարբէկէն³²⁵ մինչեւ Ահարոնեան) չգիտցան համբերել: Կը կարծե՞ս որ այս վերջիններուն պայթեցուցած լեղափոխութիւնը ըլլայ արդարանալի: Ես կը խորհիմ երեսանի մարդոց պէս, որոնք չեն արդարացուցած զայն:

Միտքս, սիրելի Անդրէասեան, վէճ յարուցանել չէ, ոչ ալ քեզի դաս տալ: Երբե՛ք: Ես կը հաւատամ որ մենք զոհն ենք երիցս անիծեալ *դիպուածի* մը- Անգլիացին չյաջողեցաւ ճեղքել Տարտանգը. ի՛նչ կ'ըսես, յաջողած էր եւ *չէր գիտեր*: Մեր ազգային սխալները եթէ ըլլային *հարիւր անգամ* աւելի մեծ, մենք դարձեալ խուսափած պիտի ըլլայինք թէ՛ կոտորածէ, թէ՛ Ալեքսանտրապօլէ եւ թէ Սփիւռքէ: Կոտորածը սկսաւ Տարտանգէլէն վերջ, երբ Թուրքը ինքզինք զգաց անխոցելի:

Այս խնդիրները որքա՛ն ծեծած ենք, Թէքէեանի հետ, անվերջ գիշերներ: Իրմէ պահած եմ անջնջելի յիշատակ մը: Իբրեւ մարդ, իբրեւ ազգ. գործիչ եւ հրապարակագիր, լաւագոյնն է զոր ճանչցած ըլլամ մեր մտաւորական կեանքին մէջ: Հաճոյքով կարդացի այն սիրազեղ էջերը, զորս յատկացուցած ես ազնիւ Թէքէեանի:

* Խորհրդապաշտ, միաթիկ:

** Իմաստակ:

Գալով Յակոբ Վարդապետ՝ Օշականի, ան բառական *pédant*** էր, շաղակրատ տեսակետին: Զօպանեանի վրայ իր ունեցած առաւելութիւնը սա՛ է թէ, ազգ վարելու չէր ելած, ինչպէս կ'ընէր *Անահիտի* անգիտակից *Պաշխպօզութը*:

Դժբախտաբար բնա՛ւ ի վիճակի չեմ ճամբորդելու դէպի Հայաստան: Ոչ իսկ մօտակայ վայրեր: Ինծի կը պակսի ֆիզիքական անհրաժեշտ տոկոսնութիւնը: Հազար ու մէկ զգուշութիւններով է որ կրնամ ապրիլ այս ծերանոցին մէջ, որուն տնօրէնութիւնը ազնիւ վերաբերում ունի ինծի հանդէպ: Ամէն ինչ հոս բացատրել հնար չէ: Գրեցի այն՝ ինչ որ կարելի էր գրել Մահարիի, որ կրկնած էր հրաւերը:

Քիչ օր առաջ, ձեր երկիրը մեզի ըրաւ աղուոր անականկալ մը: Dikson պատերազմանաւը, ՄՍ Վեցերորդ. Նաւատորմիղէն, եկաւ խարիսխ նետել մեր զմայլելի ծովախորշին մէջ: Նաւուն հրամանատարը (*Capitaine de frégate*) կը կոչուէր Աճէմեան, Boston-էն: Կը խօսէր հայերէն: Իր այցելութիւնը մեր ծերանոցին ստեղծեց իրական ոգեւորութիւն, այն պատճառաւ որ, Էրզրում-ցիի այս լաճը պահած էր իր ազգութիւնը:

Ահա վերջացուցի: Յաջորդ. նամակս՝ կաղանդին, եթէ ողջութիւն ըլլայ:

Սիրով կը սեղմեմ ձեռքդ՝
Ծահան Ծահնուր

Զեմ գիտեր թէ դուն կը սիրե՛ս Emily Dickinson³²⁶ եւ Robert Frost³²⁷: Ես շատ կը սիրեմ այս բանաստեղծները:

2 Յունուար 1966

Սիրելի Ա. Անդրեասեան,

Երկտողդ հրճուեցուց զիս: Բնաւ չեմ մոռցած քեզ, եւ հե-
ռուէն կը հետեւիմ քու ապերախտ այլեւ նուիրական աշխա-
տութիւններուդ: Ֆրնս. երեք գիրքերը ինծի ծանօթ էին վաղուց:
Գալով մնացեալ երկուքին, անոնց անսպասելի յայտնութիւնը
ինծի պատճառեց սիրտի սեղմում: Որքա՛ն պիտի ուզէի իր
բնագիրին մէջ կարդալ հանճարեղ Emily-ն: Ափսո՛ւ, մտերիմ
չեմ անգլերէն լեզուին: Ունիմ մէկ փոքր մասը միայն իր նամակ-
ներուն եւ քերթուածներուն (թարգմանիչներ՝ Pierre Leyris, Alain
Bosquet, Cl. Berger եւ P. Zweig): Frost-էն ոչինչ ունիմ ֆրանսե-
րէնով: Բայց լաւ կը ճանչնամ այն համբաւատոր ութնեակը – *The
Pasture*^{327ա} – որ հատորին իբրեւ յառաջաբան կը ծառայէ:

Անկեղծ շնորհակալութեանս կը միացնեմ սրտագին մաղ-
թանքներ Նոր Տարուան:

Քոյդ սիրով՝
Ծափան Ծափնուր

Saint-Raphaël, 22 Մայիս 1970

Սիրելի Անդրանիկ,

«Պաշար»-էն լսած էի թէ քեզ դրօշակի տակ կանչած են կրկին, երթալ պաշտպանելու համար առաջին գիծը Լոս Անճելըսի լքեալ ճակատին: Երբ դասալիք կ'ըլլայ նոր սերունդը, արդարանալի պատճառներով թէ ոչ, ուրիշ որո՞ւ կրնային զենք վստահիլ, եթէ ոչ այն նուիրեալ եւ փորձառու մարտիկին որ դուն ես:

Կացութիւնը նոյնքան ողբալի է ֆրանսահայ մամուլին համար, նոյնքան՝ եթէ ոչ աւելի: Փարիզի Համալսարանական Ուստանին Հայ Տունը ամէն տարի կը լեցուի թոշակաւոր ուսանողներով, որոնք կը մեկնին՝ ոսկետառ վկայականները գրպանած: Ու՛ր կը մեկնին: 1925-35 տարիներուն, մենք որ հասարակ գործաւորներ էինք, սիրով կը շրջապատէինք մեր մամուլը, եւ այն՝ ինչ որ կար մամուլին ետին:

Ձերմապէս կը շնորհաւորեմ քեզ *Նոր Օրի* գրութեանդ համար, ուր կ'արտայայտուիս իբրեւ մէկը որ գրականութիւնը կը զգայ եւ կ'ապրի ներսէն: Ատկէ՝ գրութեանդ գերակայութիւնը լրագրողներու արտադրութեան վրայ:

Դուն պարզապէս հարթած էիր Վ. Դաւթեանը, հանդարտ ինքնավստահութեամբ³²⁸: Հարց է գիտնալ թէ՛ պիտի գիտնա՞յ քեզ հասկնալ, ան որ այնքան քիչ բան կը հասկնայ: Իր Բ. նամակին մէջ անգամ մը եւս մատի փաթեօց կ'ընէ իմ «կովկասեան բարբառ» ասութիւնը:

Ան չի գիտեր թէ 1963-ին ջատագոված եմ (*Կարմիր Տետրակներու* մէջ) այն աշխատութիւնը որ կը տարուի, Հայաստանի մէջ, ի նպաստ արեւելահայերէնի բարելաման, ինչպէս ինքզինքիս իրաւունք տուած եմ քննադատելու, 1935-ին, երբ պէտք էր քննադատել: Չի գիտեր թէ չափաւոր Վահան Թէքէեան *գնշու լեզու*³²⁹ կոչած է արեւելահայերէնը, առանց որ մէկը համարձակի զայն կոչել ազգութեան եւ աշխատեալ:

Դժբախտութիւնը հոն է որ մեր բարեկամներն իսկ, գաղթաշխարհի մէջ կ'անգիտանան որոշ իրողութիւններ: Եթէ *Պաշար* եւ *Զարթօնք* գիտակ ըլլային, պիտի չաճապարէին արտատպել անորակելի «Բաց Նամակ»ը, որուն հեղինակը, Վ.Դ.,

պիտի ստիպուէր հերքել շուտով եւ ամօթաբար:

Որքան որ ալ դառն ըլլան այս իրողութիւնները, անոնք ոչինչով չեն կրնար փոխել իմ դիրքս, որ պատահականութիւններու հետ կապուած չէ: Ինչպէս անցեալին մէջ, այսօր եւս կը մնամ չափաւոր մամուլի կողքին եւ ինչպէս նաեւ՝ Խորհրդային Հայաստանի:

Գալով Արփիկ Միսաքեանի, ան օգտագործեց Հոգեգալստեան Տօնը Sain-Raphaël գալու համար առ ի խորհրդակցութիւն: Հետը բերած էր Վահան Թէքէեանի Ամբողջական երկը: Անհրաժեշտ կը նկատէ պատշաճօրէն նշել մեր անգուգական Թէքէեանի մահուան 25-ամեակը: Դժբախտաբար չկայ մէկը որ կրնայ հանգամանօրէն արտայայտուիլ: Եթէ ես անձնապէս չկարենամ բացը գոցել, պիտի ջանամ առնուազն օգնել Ափիկին իմ թելադրութիւններով, մասնաւորաբար քերթուածներու ընտրութեան մէջ:

Քոյր՝

Եղբայրական զգացումներով

Ծահան Ծահնուր

ՍԷՆ-ՌԱՖԱԷԼ, 1 Յուլիս 1970

Սիրելի Անդրանիկ,

Ուրախացայ քու ձայնդ առնելով: Ան կը մատնէր ցաւագին շեշտ մը թէւ, բայց կը մտածեմ քու աննկուն կորովիդ եւ վերածաղկող խանդավառութեանդ: Գիտեմ թէ ներկայի տաժանքիդ եւ յուսախափութեանդ պիտի յաղթես, ինչպէս ըրիր երբ մեր կեանքը աւելի մթամած էր եւ աւելի անյոյս: Կը ցաւիմ սրտանց, բայց չեմ զարմանար որ Հայ ուսանողներ կ'անտեսեն քեզ եւ քու թերթդ, երբ դուն անկարելին ըրած ես իրենց կրթաթոշակ ճարելով: Հոս եւս գործի հասութեաբեր ասպարէզ կը նետուին թոշակաւոր համալսարանականները, անմիջապէս որ գրպանեցին թանկագին մագաղաթներ: Ազգը կրնայ սպասել եւ թերթը լոյս տեսնել արտատպումով:

Փամանակին տեսած էի «Նաչիրի»ի (5 Ապրիլ) յօդուածին կցուած ծանօթութիւնը, մի ոմն Մարգար Յակոբեանի³³⁰ կողմէ շարադրուած, բայց մոռցած էի զայն, ինչպէս մոռցած եմ մման ափեղցփեղութիւններ, միշտ չարախինդ հաճոյքով հիւրընկալուած դաշնակ (նախկին թէ նոր) խմբագիրներու կողմէ: Անոնց մէկ վերջին օրինակը պիտի տեսնես *Բագինի*³³¹ մէջ, որուն խմբագիրն³³² է Բաբգէն Փափագեան, Պիոռոյի անդամ: Ան պիտի գործածէր տարբեր լեզու եթէ իրեն մերժած չըլլայի իմ աշխատակցութիւնս: Մեր գրական կարծիքները կը հիմնուին գձուձ հաշիւներու եւ անձնական նկատումներու վրայ:

Գալով Ծառուկեանի, ան լաւ դաս մը առաւ Հայաստան կատարած իր վերջին այցելութենէն. Մոսկուայէն Երեւան գալ շտապէր է ոռս ոստիկան մը (police d'état) գինք խուզարկելու համար որպէս ձեռագիրի մաքսանենգ: Զինքը մատնողն եղած է հայրենի գրագէտ մը: Խուզարկութիւնը կատարուած է նուատացուցիչ պայմաններու տակ: Զինքը մերկացուցած են: Ներկայ հայ գրագէտները չճանչնալ ձեւացուցեր են «Նաչիրի»ի խմբագիրը եւ չեն կատարած ոչ մէկ միջամտութիւն:

Իրականին մէջ Ծառուկեան չէր կատարեր մագսանենգութիւն, քանի որ կը գործէր հայրենի գրողներու գիտակցութեամբ եւ հաւանութեամբ: Բայց դրժած էր գոհացում տալ անոնց դրած պայմանին, այն է՝ վերադարձնել Մահարիի անտիպները:

Լաւ է որ այս տեսակ «արկած»ներ յիշեցնեն անոնց՝ որ կը մոռնան, թէ մեր երկիրը ունի խորհրդային վարչակարգ:

Քեզի պէս, ե՛ս ալ համակրած եմ Մարօ Մարգարեանին, որ անգամ մը այցելեց ինծի: Առջեւս է *Հայրենիքի Ջայնը* (17 Յունիս) ուր զրուցելով ամերիկահայութեան մասին, սապէս կ'արտայայտուի. «Ամենից շատ բախտն ունեցայ տարբեր քաղաքներում հանդիպելու Անդրանիկ Անդրէասեանին, որն ինձ հիացրեց իր թարմ ու հետաքրքիր մածոդութեամբ ու գրական հարցերի շատ առողջ եւ ազնիւ վերլուծումներով»:

Դժբախտաբար Մարօ Մարգարեան եւ իր նմանները կը հպատակին, հարկադրաբար, վերէն արձակուած կարգախօսի: Իրենցմէ ոչ մէկը ինծի չգրեց պարզ «ստացանք» մը, երբ իրենց դրկեցի գրքոյկս: Միայն Գ. Էմին գրեց մեծապէս համակրելի տողեր, բայց ան ալ լռեց շուտով: Այսինքն՝ խոհեմութեամբ:

Թէ ինչո՞ւ չեն գրեր, այդ կէտը առնչածա՞յին կը մնայ ինծի: Ոչ մէկ ատեն չեմ արտայայտուած ընդդէմ Խորհրդային Հայաստանի: Ես ոչ Կ. Ջարեան եմ եւ ոչ ալ Շուշանեան, որոնց անցեալ գրութիւնները կատաղի թշնամանքներ են երկրի հանդէպ: Անցեալի մէջ ինչպէս ներկայիս՝ կը մնան հայաստանասէր:

Հանդիպեցայ ութսունամեայ Յ. Ծ. Սիրունիի, Արփիկ Միսաքեանի մօտ: Աշխոյժ ծերունին ըսաւ ինծի. «Սիրելի Շահնուր, բոլորովին անկախ Հայաստան մը չի կրնար ապրիլ ոչ իսկ 24 ժամ: Սա խօսքս քանդակէ տեղ մը»:

Ես երբեք չեմ մտածած այլ կերպ: Խորհրդային ըլլայ թէ այլ՝ Ռուս պետութեան հովանաւորութիւնը մեր ապահովութեան միակ երաշխիքն է:

Կատարելապէս կը բաժնեմ քու կարծիքդ, երբ տգիտութեան զոհը կը համարեն հայրենի դատախազները: Ինքնահաւան տգէտը կ'ըլլայ նաեւ ծիծաղելի: Երեսակայէ որ կատաղօրէն փրփրեցան, այն պատճառաւ որ 35 տարի առաջ գրեր եմ «Կովկասեան բարբառ»: Չեն գիտեր թէ Թէքէեանի պէս չափաւոր իմացականութիւն մը գրած է, արեւելահայերէնի մասին՝ *գնչուի լեզու*, եւ ոչ ոքի մտքէն չէ անցած զինքը կոչել, ինչպէս զիս կոչեց «Հայրենիքի Ջայն»ը, այլասերած եւ ուրացող: Թէքէեան որ կը սիրէր իր մայրենի լեզուն, հարուածած է կովկասեան բարբառը խստօրէն բայց օր մը վերջ կրնայ, եւ ըսած է,

պաշտպանել զայն, պարզապէս Հայ ըլլալուն համար: Այս տարրական բաները պէտք է գիտնայ մէկը որ գրականութեամբ կը զբաղի: Բոլոր Վահագն Դաւթեանները ողորմելի գրիչներ են, ես այս գիտեմ:

Ժամ է որ վերջ դնեմ գրութեանս, մաղթելով որ կրկին զիրար տեսնելու եւ ողջագործուելու առիթը ունենանք:

Քոյդ՝ եղբայրական սիրով՝

Ծահան Ծահնուր

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Գուրգեն Մահարիի գրած առաջին նամակը կը կրէ 6 Մարտ 1962 թուականը: Կարճ նամակ մըն է, որ կը վերջանայ սա բառերով. «Ներիր, որ նամակս գրեցի հազար տարուայ ծանօթի մտերմութեամբ, ուրիշ կերպ չէի կարող գրել ես մեծաքանքար եւ սիրելի Ծահան Ծահնուրին»: Մահարի կ'ըսէ նաեւ՝ «մի գրողի, որի անունը լսեցի առաջին անգամ 1930-ականների սկիզբներին Եղիշէ Չարենցից... Նա տուեց ինձ կարդալու «Նահանջը առանց երգի»ն, յանձնարարելով այն որպէս «ամենի, սքանչելի գործ»:

2. Գուրգեն Մահարի, *Մեր Գրական Թերթը* – «Գրական Թերթ», 23 Փետրուար 1962 (թիւ 8): Իսկ նոյն թերթի 30 Մարտի թիւին մէջ Մահարի ստորագրած է նաեւ *Գրական հանգուցներ* խորագրով գրութիւն մը, ուր կ'արծարծէ Սփիւքափայ գրողներու հետ կապերու հարցերը, գրելով «... իրենց հայեացքները հաւատով դէպի Մայր Հայրենիք յանդիման Ծահնուրը, Ծառուկեանը, Կոստան Չարեանը...»:

3. Ծահնուրէն ստորագրուած երկու գրութիւններ լոյս տեսած են «Յառաջ»ի մէջ, 1960 թուականին: Գրութիւններէն մէկը գրուած է իր բարեկամ՝ Յակոբ Տէր-Յակոբեանի (տե՛ս. նօթ 112) մահուան առթիւ (*Յառաջ*, 21 Սեպտեմբեր 1960 եւ *Սիրտ Սրտի*, Մատենաշար «Յառաջ», 1995, էջ 233): Իսկ երկրորդ գրութիւնը, խորագրեալ՝ «Եղբայր եղբօր թշնամի» (*Յառաջ*, 22 Հոկտեմբեր 1960, նոյնպէս տեղ գտած՝ վերոնշեալ հատորին մէջ) առընչակից է Ալլանդիոյ ազատագրական կոիւնքերուն: Ֆիլմաշարիի հանրածանօթ գրող եւ երգիծաբան *Անրի Ժանսոն* (Henri Jeanson 1900– 1970) դատի կանչուած էր, բուն կերպով քննադատած ըլլալով գաղթատէր Ֆրանսայի իշխանութիւններուն քաղաքականութիւնը: Ծահնուր վեր կ'առնէ երկրի մը – աշխարհի – գրողներուն դերը եւ կոշտմը նման ազգային-քաղաքական տագնապներու ընթացքին:

4. Գ. Մահարի, *Երիտասարդութեան սեմին*, Հայպետհրատ 1956, 667 էջ:

5. Պետք է անցնել չորսուկես տարի, գրել 25 մամակ, եւ պատահել գրական եղելություն մը – «Այրուած Այգեստաններ»ու հրատարակությունը – որպէսզի Ծահնուրի «տաշուած» գրիչը առնէր եզակի դէմքի «ուղղություն»:

6- *Աքրահամ Ալիքեան*. Լիբանանահայ բանաստեղծ, որ մաս կազմած է 1946-1947 հայրենադարձ կարավաններուն: Առաջին բանաստեղծութեան հատորը՝ *Հորիզոն* լոյս տեսած է Պէյրութի մէջ: Վերջինը՝ *Ծորի՛թը, Նորէ՛ն*՝ նոյնպէս Լիբանան: Ապրած է Մոսկուա: Ֆրանսերէնէ թարգմանած է նաեւ Ծահնուր-Լիւպէնի գործերէն:

7. Armen Lubin, *Transfert Nocturne*, Gallimard, 1955, récits: Արձակ, 205 էջ:

8. «Մաշտոցեան տօներու» նախաձեռնությունը եկած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա-ի կողմէ, որ Հոկտեմբեր 1961-ի կոնդակով մը կոչ քրած էր 1962 թուականը նուիրել Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600-ամեակին: Ափսոքի զանազան հայկական կեդրոններու մէջ, ինչպէս Հայաստանի մէջ իշխանություններուն մասնակցութեամբ, շքեղ հանդիսություններով նշուեցաւ Հայ գիրերու գիտարարին տարեդարձը: Այս առթիւ բանախօսելու համար Պէյրութ հրաւիրուած բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկեան իր միջին-արեւելեան տպաւորությունները հրատարակեց հատորով մը- *Քարավանները դեռ քայլում են* (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1964, 532 էջ):

9. 1913-ն Պոլսոյ մէջ բացառիկ հանդիսություններով տօնախմբուեցան Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1550-ամեակը եւ հայ տպագրութեան 400-ամեակը, պոլսահայութեան պարգեւելով ազգային գերհպարտութեան եւ արբեցումի օրեր: Սիւմնանթօ գրած էր իր *Գիտին Փառքը*, որ կ'արտասանուէր այդ առթիւ: Սակայն նման շուայլ ցուցադրություն պիտի ծառայէր նաեւ անհանգստություն պատճառելու եւ նախանձր գրգռելու իշխանաւորներուն: – «Այդ երանելի օրերուն՝ Պոլսոյ տօնակատարութեաց մէկուն առթիւ, Թալաաթ Պէյ խօսք առնելով կ'ըսէ. 'Դուք հայերդ շատ յառաջ գացեր էք եւ թուրքերը շատ ետ մնացեր են, աստե՛նն է որ դուք մի քիչ կանգ առնէք, որպէսզի թուրքերը ձեզի հասնին'» (տե՛ս. Վահրամ Կէօքճեան, *Հայկական Կիլիկիոյ Ազատագրական Պայքարը*, Պոսթըն, 1979, 190 էջ, էջ 74): Թալաաթ արդէն կ'որոճար հայերը վերջնական ձեւով «կանգ առնել» տալու միջոցները:

10. Թէոդիկ (Թէոդորոս Լաբճինճեան, 1873-1928). պոլսահայ գրող, բանասէր: Պատրաստած գործերը.- *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան*, *Պոլսոյ Հայեւկարը*, եւայլն: 1907 թուականին կը սկսի հրատարակել մեծարժէք – եւ ցարդ եզակի – «Ամէնուն Տարեցոյցը» տարե-

գիրքը, հեղինակին իսկ դատումով՝ «հայուն պզտիկ Հանրագիտարանը»: 1915-ին դադարե մը ետք, 1920-ին կը հրատարակէ միացեալ հատոր մը: Հրատարակութիւնը կը վերսկսի 1921-ին մինչեւ իր մահը: Հրատարակուած է ընդհանուր 19 հատոր: Ծահնուր պիտի հրճուէր եւ իր մօրեքօրը արդար գնահատանք նկատէր, եթէ իր կենդանութեան տեսնէր անոր նուիրուած հրատարակութիւնը Հայաստանի մէջ, - Մ. Լ. Ադանալեան, *Թէոդիկի «Ամէնուն տարեցոյցը»* (1907-1929), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981, 240 էջ:

11. *Արտակ Դարբինեան* (Վան 1878-1950 Փարիզ). ուսմկավար ականաւոր գործիչ, խմբագիր, հեղինակ: Թիֆլիսի մէջ խմբագրած է *Վան-Տոսպ* թերթը, հեղինակ՝ *Հայ ազատագրական շարժման օրերէն - Յուշեր 1890-էն 1940* եւ *Վասպուրական նահանգը ներկայումս* գործերուն:

12. *Ապագայ*, շաբաթաթերթ, Արեւմտեան Եւրոպայի շրջանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ, ուր Ծահնուր հրատարակած է իր ամէնէն խնդրայարոյց եւ հրաշքոտ գրութիւններէն շատերը, - *Ազատն Կոմիտաս, Վէպին Շուրջ, Աւուր Հացի Կարօտ, Վերջին Խօսքս Չափազանցութիւն է, Դժուարին Թարգմանութեան մը Առթիւ, Զապէլ Եսայեան կը Գրէ, Արդար Գնդակահարութիւն մը Երեւանի մէջ, Վաւերաթողթը, Դրախտ Կորուսեալ, Ընդմիջումներ*: Այս վերջինը, ինչպէս կարճ պատկեր մը՝ *Ահագանգ* վերնագիրով (*Յառաջ*, 22 Յունիս 1974) մաս չեն կազմած Ծահնուրի մամուլի մէջ ցրուած գործերուն յետ մահու հրատարակութեան (*Սիրտ Սրտի*, Մատենաշար «Յառաջ», 1995): *Ապագայ* Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ որպէս քաղաքական եւ հասարակական թերթ՝ 1920-1940, 1946-1949: Սկիզբը՝ շաբաթաթերթ, ապա՝ եօթեայ, երկօրեայ, օրաթերթ, ու կրկին՝ շաբաթաթերթ: Խմբագիրները եղած են Յովհաննէս Պօղոսեան, Հայկ Պէրպէրեան, Յովսէփ Գույումճեան, Արտակ Դարբինեան, Ա. Թերզիպաշեան, Հրաչ Երուանդ, Ա. Ծիւնպիշեան, Լեւոն Թիթիւնճեան, Գեղամ Ֆէնէրճեան, Նուպար Պէրպէրեան (նոր շրջան): 1951-1954 լոյս կը տեսնէ *Այսօր-Ապագայ* օրաթերթերը, խմբագիր՝ Յովհաննէս Պօղոսեան:

13. *Աղասի Դարբինեան*, որդին՝ Արտակ Դարբինեանի (Վան 1906-1987 Փարիզ). ունեցած է ընկերային-հասարակական գործօն կեանք Ֆրանսայի Հայ Երիտասարդութեան Կազմակերպութեան (ձախակողմեան) շրջանակներուն մէջ:

14. Եղիշէ Զարեանց (Սողոմոնեան - Կարս 1897-1937), *Երկիր Նայիրի*, վէպ, Երեւան, Պետհրատ, 1926, 223 էջ: Գործը կ'արտայայտէ զեղում մը հանդէպ Նայիրեան երկրին մտապատկերին: Ան նաեւ երգիծանք մըն

է, թիրախ ունենալով ազգային շարժման մակարդոցները:

15. *Թութանխամօնի Դամբարան* – Թութանխամօն Փարաունը նուազ քան քսանամեայ է երբ կը մեռնի, իշխելէ ետք ինը տարի, Քրիստոսէ 14 դար առաջ (1354–1346): Դարեր անշատ մնացած իր դամբարանը կը յայտնաբերէ անգլիացի հնախոյզ Հատլըրտ Գարթըր, 1922–ին: Դամբարանին թանկագին գանձերը այժմ կը ցուցադրուին Գահիրէի թանգարանին մէջ:

16. Մահարի երկու անգամ կ'աքսորուի Սիպերիա– Կը ձերբակալուի 1936–ին եւ կ'աքսորուի 1937–1947: Երեսն վերադարձէն նուազ քան տարի մը ետք երկրորդ աքսոր՝ 1948–1954:

17. Ֆրանսական գաղթատիրութեան դէմ Ալճերիոյ արիւնալի ազատագրական պայքարը կը սկսի 1954–ին: Ֆրանսա ի վերջոյ տեղի կու տայ ալճերիական մարտնչող ուժերուն առջեւ: Ալճերիա իր անկախութիւնը կը հռչակէ 1962ին երբ Զօր. տը Կոլ իշխանութեան կը վերադառնայ:

18. *Արշակունիի Թէոդիկ (Ծէգվէճեան* – Պոլիս 1875–1922 Լեզրն, Զուիիցերիա). գրագիտուի, հեղինակ, որ իր օժանդակութիւնը բերած է նաեւ իր ամուսինին «Ամէնուն Տարեցոյց»ներուն հրատարակութեան գործին:

19. Կիլիկիոյ հայութեան ջարդերը կը սկսին 1909–ի Մարտի վերջին օրերը, որ կը զուգադիպէր Զատիկին: Թուրք խուժանը, համազգեստաւոր բանակայիններու ձեռնտութիւններով, կը յարձակի Հայոց վրայ: Կը մոխրանան տասնեակներով մեկուսացած գիւղեր: Տեղի կ'ունենայ Ատանայի ջարդը: Հայութիւնը, որ տարի մը առաջ ապրած էր համիտեան Սահմանադրութեան «ազատութեան» գինովութիւնը, կը մնայ շշմած: Զապէլ Եսայեան – որ այդ առթիւ Ատանա կ'ողարկուի պատուիրակութեան մը հետ – 1911–ին կը հրատարակէ *Աւերակներու մէջ* իր վէպը, զոր կարելի է նկատել որպէս պատմական վկայութիւն մը նուիրուած կիլիկեան աղէտին:

20. *Աւետիս Թէրզիպաշեան* (Վան 1873–1947 Փարիզ): Ռամկավար հասարակական գործիչ, խմբագիր, հեղինակ: 1908ի Հիւրրիէթի հռչակումէն ետք եղած է Վանի քաղաքապետ: Փարիզի մէջ խմբագրած է *Ապագայ* պաշտօնաթերթը: 1921–1922ին հիմնադիրներէն է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Իր գործերէն են՝ *Աթոսի հարիւր եւ մէկ պատմութեանքներ*, *Երկու տարի Ատիս–Ապապայի մէջ* հատորները: Ունի յուշագրական հատորներ– *Անդրանիկ*, եւ այլն:

21. *Վահրամ Կաքաւեան* (Վան 1903–1973 Փարիզ)․ արձակագիր։ Կաքաւեան ուշադրութիւն գրաւած է իր առաջին հայերէն վէպով (*Պողպատէ սերմեր*, 1929)։ Հրատարակած է *Յոլք* հանդէսը, եւ մաս կազմած համայնավար կուսակցութեան։ Լոյս չեն տեսներ իր կողմէ յայտարարուած ալլ հատորներ, որոնց ճակատագիրը նաեւ կը մնայ անորոշ։ Ծարունակած է գրել ֆրանսերէն, *Վիկտոր Կարտոն* (Victor Gardon) գրչանունով, սակայն հայկական նիւթով, որուն կորիզը կը կազմէ իր ծննդավայր Վանը եւ հայկական ողիսականը– *Le Vert soleil de la vie* (1959), *Le Chevalier à l'émeraude* (1961), *l'Apocalypse écarlate* (1970), որուն շքեղ կողքը գծած է Գառգու։ Բանասէր Աւետիս Եսփունճեան (Եգիպտահայ, Աստորալիա գաղթած) հայերէնի թարգմանած է Կարտոնի երկու գիրքերը․ *Կեանքի կանաչ արեւը*, եւ *Զմրուխտակիր ասպետը*, երկուքն ալ որպէս թերթօն լոյս տեսած՝ «Արեւ» (Գահիրէ) եւ «Զարթոնք» (Պէյրութ) օրաթերթներուն մէջ, 1964-ին։

22. Անուան շփոթ մը կայ, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք ըլլա պովկարացի *Գրիգոր*, որուն մեծարեալ յուլարկատրութեան Ծահնուր նուիրած է իր «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ»ուն վերջին էջը․”Անոնք [յուլարկատր վանեցիները] *անելի Խայէ էին քան թէ Հայ։ Ամբակտու եւ չարքաշ տղամարդիկ, յատկանշական դիմագիծերով, չես գիտեր ո՞ր Վարագայ լեռնէն իջած, անոնք կը յառաջանային գունդ ի գունդ։ Կը հասնէին նորեր, միշտ նորեր։ Աստուած իմ, կ’ըսէի ես ինձի, ուրեմն այսքան շատ վանեցի՞” կայ Պոլսոյ մէջ։ Այո կար, որովհետեւ կար հերոս մը անմոռանալի։ Ծիշդ է թէ Վանը կորսուած էր դաւադրաբար, բայց անոնք գոնէ օր մը սպրած էին ազատութեան գինովութիւնը, անոնք կարճ ժամանակ մը գոնէ բարձր պահած էին ազազուն բոցը անկախութեան, որուն կը ձգտէին Արմենական շարժումէն ի վեր»*

23. *Ոստանիկ* (*Յովհաննիսեան*, Վան 1896–1954 Թեհրան)․ բանաստեղծ։ 1923–1934 ապրած է Փարիզ (որու ընթացքին Ծահնուրի յանձնած է Մահարիի դրկած պահարանը), ապա՝ Թեհրան։

24. Տարտանէլի Նեղուցին կոիւները կը յատկանշուին ֆրանքօ–անգլիական ուժերուն դժբախտ պարտութեամբ, որուն գինը այնքան սուղ պիտի վճարէր հայութիւնը։ Փետրուար 1915–ին, գերմանական եւ թրքական ուժերը յաջող արշաւանք մը կը կազմակերպեն Սուէզի Զրանցքին շրջանը, խորապէս մտահոգելով Անգլիան։ Զրչիլի ծրագիրն է գրաւել Կ. Պոլիսը եւ անկէ ձեռք երկարել Ռուսիոյ։ Սակայն ֆրանքօ–անգլիական ծովային ուժերու ցամաքահանումը անշարժացումի կը դատապարտուի թրքական ուժերու դիմադրութեան պատճառով։ Միւս կողմէ Պալքանեան պատերազմին ստացած ուղղութիւնը կը ստիպէ որ միացեալ ուժերը քաշուին Տարտանէլէն, նոյն տարուան Դեկտեմբերին։

25. Վերադարձուած «Նամակը» – 30 Նոյեմբեր 1931 թուակիր – կը վե-

րաքերի 1931-ին բանաստեղծ Ոստանիկի միջոցով Ծաֆնուրի յանձնումածին, ուր ներփակ գտնուած է ոտանաւոր մը– չափածոյ պարսաւագիր: Տարիներ ետք Մահարիի խնդրանքով իրեն վերադարձուած ոտանաւորը, հեղինակը անծանօթ, չի գտնուիր Մահարիի արխիւին մէջ: Հաւանաբար փճացուած է: Թերեւս Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան արխիւներուն մէջ կարելի ըլլայ գտնել մոյշներ մամօրինակ յանգաւոր կամ արձակ պարսաւագրերէ, ուր թիրախ դարձած գրողները (նեոարեւալ Ծաֆնուր, որպէս «Փարիզի պոետ») ներէն մէկը...) որակուած ըլլան «Պոլտուինի գործակալ»: Նման պիտակումով կոչուած էին մասնաւորաբար դաշնակցականները: Սթենլի Պոլտուին (Stenley Baldwin, 1867-1947) բրիտանացի պետական մարդ մըն է, որ երեք անգամ վարած է Անգլիոյ վարչապետական պաշտօնը:

26. Ս. Գրքին մէջ ստուգելի չէ Ծաֆնուրի մէջբերումը՝ «Զի ակն հայելին է հոգւոյն»: Աստուածաշունչին մէջ կարելի է կարդալ անոր մօտ պատկեր մը.– «Ծրագ մարմնոյ ակն է» (*Ղուկաս* 11, 34):

27. Գորգէն Մահարի, *Լուրթեան Զայնը*, Հայպետհրատ, 1962, 575 էջ:

28. Գորգէն Մահարի, *Սեւ մարդը*, Հայպետհրատ, 1964, 35 էջ:

29. Օրուման պոլսահայ մամուլին մէջ լոյս տեսած մահագո մը կը գումէր մահը Ծաֆնուրի քրոջ՝ Հերմինէ Լիմոնճեանի (Քերէսթեճեան), պատահած 3 Յուլիս 1962-ին, եւ թաղուած Պաղլարպաշըի գերեզմանը: Ծաֆնուր ունէր մէկ քոյր, իրմէ մէկ տարեկան տարեց:

Ծաֆնուրի Արխիւին մէջ (Արփիկ Միսաքեանի մօտ, Փարիզ) կը գտուին շատ ցանցաւ ընտանեկան նամակներ: Իր հարազատներէն ստացած նամակներուն ճակատագիրը, ինչպէս ամէն մտերիմ թուղթ, անհանգստացուցած է Ծաֆնուրը առաջին օրէն, երբ կը գտնուէր հեռաւոր բուժարաններու մէջ: Կանխելու համար անելի քան անհաճոյ կարելիութիւն մը, Պիտաո քաղաքի Լէ զ'Անպրէօն բուժարանէն կը գրէ իր բարեկամ Գեղամ Ֆէնէրճեանին.– «Եթէ ըլլայ որ ես չվերադառնամ, ոչնչացուր այն ամէն բաները որոնք անձնական հանգամանք ունին, եւ որոնք կը գտնուին սնտուկներու մէջ: Պէտք չէ որ օտարի ձեռք իյնան ընտանեկան նամակներ, մտերիմ թուղթեր» (13 Մայիս 1941): Ծաֆնուր կը վերապրի եւ անձնական թուղթերու «ոչնչացում»ի կամ խիստ զտումի աշխատանքը ինք կը կատարէ: Գրական անտիպները արդէն ամբողջովին փճացուցած էր 1936-ին եւ 1939-ին, իր առողջական «ահագանգ»ներէն ետք, եւ երբ պատերազմի հետեւանքով կը հեռանար Փարիզէն: Իր արարքին մասին պիտի գրէր.–«Յաւի՛լ: Բայց կարելի

բա՛ն է, որ երբ մարդ կը գտնուի այն վիճակին մէջ ուր ես եմ, չ՛գգայ անասելի թեթեւութիւն մը: Զերբազատում, ո՛րֆ, ինչ աղուոր ազատութիւն... («Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», էջ 131):

Ստորեւ՝ այն չորս նամակները գորս Ծահնոր ստացած է իր քրոջմէն, մօրմէն եւ հօրմէն: Քրոջը՝ Հերմինէին նամակը, որ գրուած է «Նահանջ»ին հրատարակման առթիւ, լոյս տեսած է «Յատաջ»ի (13 Նոյեմբեր 1974) մէջ, միւսները անտիպ են: Կը պահուին ծնողներուն նամակներուն բնագրային հարազատութիւնը, բացի – ծայրագոյն պարագային – կէտադրութիւններէն, աւելի հակնալի ըլլալու միտումով:

5 Հոկտեմբեր 1929, Սկիւտար

Սիրելի Ծահնոր

Երէկ ցերեկին դեռ ճաշի վրայ էինք երբ դուրը զարնուեցաւ շատ ուժով. (բօստաճին) էր մեզի ուրախացնելու եկած էր կրկին, այն բարի բօստաճին որ Մայրօն շատ կը սիրէ զայն իր անուշիկ չօճուճէն լուր բերելուն համար: Բայց այս անգամ ուշացած էր գալու. ամէն օր աչքերնիս դուռն էր մնացեր, գիտէ՞ս Ծահն վերջին անգամ դրկած քարթոյ 24 Օգոստոս թուակիր, իսկ հիմա 24 Սեպտեմբերը կ'անցնէր եւ անա մեր մտահոգութիւնն ալ կ'աւելնար:

Ինչ որ է ստացանք լուր մը, բայց ոչ նամակ այլ բաքէթ մը կոկիկ մեր Ծահնորէն. ալ ո՞վ ճաշին կը մօտենար որ. պատառ մը բան չէինք կրնար ուտել այլեւս: Անմիջապէս սենեակ գացինք. քու ձեռքովդ կապած բարակ չուանը հիմա ես կը բանայի զայն փափկօրէն, տեսայ թէ գիրք մըն էր մէջինը որ կարծես դէմքիս կը խնդար, խօսիլ կ'ուզէր հետերնիս. արդէն իսկ հասկցանք թէ դուռն ես գրեր երբ կարդացինք նախ կափարիչին վրայ Ծահն Ծահնոր ստորագրութիւնը. ալ սկսայ թերթերը շուտով շուտով դարձունել ուրախութենէս եւ յուզումէս չկարենալ համբերելով, կ'ուզէի շուտ մը լափել զայն. իրարու ձեռքէն կը քաշէինք յուզումնիս չկարենալ զսպելով, լացինք կարօտիդ համար, լացինք այս գիրքովդ անուշիկ մօրեղբարդ յիշեցնելուդ համար, լացինք նաեւ Պր. Իսպիրեանի այդ մեծ հոգածութեանը համար: Գիրքիդ համար մանաւանդ շատ լացաւ Մայրօն, եւ քանի անգամներ համբուրեց զայն դառն կարօտով բայց այս վերջինը անշուշտ ուրախութեան լացի փոխուած էր արդէն, քանի որ ասանկ գեղեցիկ գիրք մըն էիր հրապարակ հանած քու պզտիկ տարիքիդ մէջ, իմին կօկկօ Ծահն ինչպէ՞ս չմտածել միշտ քու վրայ, կարօտիդ համար չի լալ, եւ քեզ համար չաղօթել միշտ միշտ, կարելի՞ է միթէ, մեր ամէնուս պզտիկ անբաղդատելի Ծահն որ ճիշդ մօրեղբին յաջորդը եղար, անշուշտ աւելի

բարձր ինչպէս որ կ'ըսեն արդէն շատեր: Նոյն գիշերն իսկ սկսայ կարդալ մեծ հետաքրքրութեամբ. երեքս ալ ուրախ գուարթ կը հետեւեինք գիրքիդ ընթերցումին: Մայրիկը իր խոշոր անկիւնը նստած ուշադրութեամբ կը հետեւէր ամէն մէկ տողին, Հայրիկն ալ նոյնպէս: Միշոց մը, երբ չկրցայ կարդալ այլեւս, անոնց նայեցայ որ ինձի պէս արցունքը ինքնաբերաբար կը հոսէր աչքերնուն: Այո, ըսինք իրարու, իր կեանքն է որ գրած է, ճամբողութիւնը ամէն ինչ: Այլեւս Մայրոյին քունը չէր գար բնաւ հակառակ ժամանակը անցած ըլլալուն. ճամբողութեանդ նկարագրութիւնը շատ ազդած էր իր վրայ, այնքան գեղեցիկ ազդու էր գրած որ Հայրիկը անգամ անոր չդիմացաւ:

Այդ գիշեր մինչեւ 1 նստանք ինչ որ բացառիկ բան մըն էր. եւ այսպէս քանի մը գիշեր յաջորդաբար, այնքան հետաքրքրաշարժ էր որ ձեռքէս ձգել չէի ուզեր: Թէեւ տէքսթը գրուած բայց միեւնոյն ատեն շատ բարձր գրիչ մըն էր շարժեր. ով գիտէ որքան եւ յոգներ, տքներ գիշերները քունդ զոհելով, քանի որ ուրիշ աշխատութիւն ալ ունիս միեւնոյն ատեն: Ծիտակը շատ մեծ բան է ըրածդ Ծահս, մեծ յառաջդիմութիւն եւ ունեցեր, ինչ որ կը յուսացուէր արդէն. շնորհատրելի է այս գիրքդ մանաւանդ, ինչալլա՜ն աղօթող ենք որ մեծ սպառում ունենայ ան, ինչ որ յուսալի է այսքան գեղեցիկ վէպի մը համար. յաջողութիւն կը մաղթեմ գործիդ, եւ քեզի ալ մեծ կարողութիւն:

Քիչ առաջ Գորգէնին քուզէնը եկաւ մեզի, Վիքթորը կը ճանչնաս անշուշտ, որ հիմա Բերա Կեդրոնական վարժարանը կը պաշտօնավարէ Քէշիշեանին մօտ, քանի որ ան նոյն դպրոցն է. այս վերջինը ըսեր է Վիքթորին թէ Ծահնուրը Փարիզի («Յառաջ») թերթին մէջ թերթօն սկսած է կարդալ Ազդարար խմբագրատունէն ուզելով. հիմա որ տեսաւ մեր մօտ գիրքդ ուզեց ունենալ, «եթէ հոս սկսած է ծախսիլ վաղն իսկ կ'ստնեն» կ'ըսէ. Ծատ ուրախացաւ, «աֆերիմ Ծահնուր, սիրով բարեւներս հաղորդեցէք իրեն եթէ նամակ գրէք» կ'ըսէ:

Արդէն մեզի ալ այս բարի լուրը տուողը Քէշիշեանն էր ասկէ քանի մը ամիս առաջ, երբ Սկիւտար եկած էր, մեզի ալ հանդիպեցաւ ուշ ատեն եւ իր բարի սրտովը քու մասիդ շատ աղէկ խօսեցաւ, եւ աղուոր լուրեր տուաւ ըսելով որ «Յառաջ» թերթին մէջ Ծահնուրը սկսած է թերթօն մը տալ, որ վերջը գիրքի ձեւով պիտի հրատարակուի. Ազդարարի խմբագրատունը միշտ երթալուն հոն է տեսեր. հիմա կ'ըսէ «Ծահնուրը մեզմէ շատ աւելի բարձր է, պիտի տեսնէք թէ շատ աղէկ պիտի ըլլայ ան». այսքան մը մեզի իմացուցած էր Քէշիշեանը, բայց չկարծես որ ամէնքը այս տղուն պէս ուրախացող կ'ըլլան, նախանձներ ալ կան անշուշտ որ բնաւ չեն քաշեր:

Քեռկինս Պերճուհին, Նուարդը 12 օր է որ գացած են ալ. մեր ընդունելութենէն շատ գոհ մնալով այնքան պնդեցին որ ձմեռն ալ յաճախ իրենց երթանք, քանի որ մեծ դիրութիւն պիտի ունենանք Գատըգիւղի հետ. թուանուէի գիծի շինութիւնը սկսաւ Պաղլար Պաշիէն մինչեւ Հայտար Փաշայի շոգեկաւքի գիծին մօտ պիտի բանի, տեսնենք ե՞րբ կը լմննայ:

Արշոյենք դեռ վաղը գիւղէն պիտի իջնան, կ'երեւի շատ են ախորժեր որ գալ չեն ուզեր կոր:

Մենք աղէկ ենք, ծուռ շիտակ կը դառնանք կոր, բայց գոնէ հիւանդ չենք. գործերն ալ շատ անհամ է, դեռ չկայի պէս ինչ որ չ'ախորժիր Մայրիկը այդ բանէն:

Նախորդ նամակս ստացած ես անշուշտ, այն նամակս երբ քեռկինս մեր տունն էին դեռ, թուականը չեմ յիշեր. հիմա կը սպասենք քու երկար նամակիդ որ պիտի չուշանայ անշուշտ:

Կարօտով կը համբուրենք քեզ, միշտ աւելի շատ:

Հերմինէ

Մասնաւոր բարեւներ, համբոյրներ Գատըգիւղցիներէն, բոլորէն ալ:

(Անթուակիր – պէտք է ըլլայ 1930-ի սկիզբը, ինչպէս երկրորդ նամակին թուականը):

Անուշիկ փաշա մանչս,

Պոլսէն մեկնած օրդ ինծի բան մը խոստացար, կը յիշե՞ս: Քարափէն ըսի թէ առանց քեզի չեմ կրնար ըլլալ: Քու խօսքդ սա եղաւ. «առջին պայմանս է այդ»: Ի՞նչ ըսեմ Աստըծոյ որ երկու կողմով ալ մէկ յաջողութիւն մը չունեցանք, որպէսզի այդ պայմանը իրագործուէր: Այսօր 7-րդ տարին թեւակոխեցինք, եւ դեռ բան մը եղած չունի: Երբեմն թռչուն ըլլալ մօտոյ թռչիլ կու գայ. խենթութիւն չէ՞ մտածածս: Այս բոլորը կարօտն է որ կը մղէ: Երբեմն մտքէս կ'անցնի թէ քեզ բնաւ չը՞ պիտի տեսնեմ արդեօք: Այն ատեն խելքիս գալը բան մը չէ: Քեզ պէս անմեծ զաւակ մը հասցընել եւ չի տեսնել երեսդ, որքան դժուար է ինծի համար: Եթէ զիս տեսնես ծերացած պիտի գտնես, ամէն օր անընդատ աշխատութիւնը զիս ընկճելով: Հիմայ կ'ուզեմ քանի մը ամիս դադար ընել որպէսզի քիչ մը կազդորուիմ ֆիզիքապէս յոգնած ըլլալուս: Ձէի ուզեր երբեք այս տեսակ բաներ գրել քեզ, որհետեւ սիրտդ կարդացած եմ, գիտեմ թէ ամբողջովին զիս կը նմանիս եւ միշտ ինծի կը մտածես: Ինչալլահ, անուշիկ մանչս, մեր փափաքն ալ կ'իրագործուի ուշ կամ կանուխ: Միշտ սպասած ենք լաւ, գեղեցիկ

օրերու: Ուզեցի այս անգամ ես ալ քանի մը տող բան գրել քեզ, քիչ մը խօսիլ իմին չոճօխիս հետ: Աստուած միշտ ձեռքէդ բռնէ եւ յաջողութիւն տայ գործիդ: Քեզ շատ կարօտով կը համբուրեմ:

Թագուհի

14 Փետրուար 1930, Սկիւտար

Մեծ յուզումով կարդացի ինծի ուղղեալ գրած նամակդ եւ շատ ալ ուրախացայ: Զարմագումս մեծ եղաւ իմ հօրս Յոյն ըլլալը իմացած ըլլալուդ համար. չէի ուզեր այդ տեսակ խօսքեր բերանս առնել, բայց քու պարզ հետաքրքրութեանդ համար կ'ուզեմ գոհացում տալ:

Զինուորական դերձակ, անունը Մօսկօ, իր հայրը քերքերացի: Ինք բաւական ժամանակ մեծ դերձակութիւն ընելէ վերջ, ծերութեանը Երլտըզի (կայսերական պալատ, Ծ.Խ.) գործատեղին մախաստար (Զգեստներ ձեւող, «մկրաստող») էր շնորհիւ իրեն ծանօթ բարձր անձնատրութեանց, քանի որ մեծ տաղանդ ունէր այդ գործին մէջ, այսինքն մախասթարութեան: Ինք ծնած է Գուգլյունեուք (Պոլսոյ մէկ շրջանը, Սկիւտարի կից): Ահա, այդքան, անուշիկ մանչս: Կը յուսամ որ պէտք եղած գոհացումը տուի քեզ:

Իմ տկարութիւնս հասկնալ ուզեր էիր: Ոչ այնքան աղէկ, ոչ այնքան գէշ, դեռ քիչ թէ շատ աշխատող եմ, թէւ երբեմն մէջքիս ցաւը կը սաստկանայ ցուրտերէն աւելի ազդուելով: Բարեբախտաբար այս տարի ձմեռ գրեթէ չըրաւ. միշտ արեւ եւ չոր ամառուան պէս, ինչ որ գործիս կուգայ: Անցեալ օր քիչ մը ձիւնեց, այնքան միայն: Ամէ անգամ որ քեզմէ նամակ առնենք, տկարութիւնս բոլորովին կը մոռնամ ուրախութենէս: Միայն տխրութիւնս այն է, որ քեզի չեմ կրնար կոր վայելել:

Համբուրելով ճակտէդ շատ կարօտով,

Հայրիկդ՝

Զաքար Ք.

(Հետեւեալ նամակը գրուած է կտոր մը թուղթի վրայ, առանց թուականի: Զեռագիրը հարազատ գիրն է իր հօր, մինչ նախորդ երկու նամակները – Ծափնուրի հօր եւ մօր – կը պատկերեն նոյն գեղագրութիւնը: Ընդհանրական երեւոյթ էր որ կիսագրագէտ կամ անգրագէտ անձերու խօսքերը գրի առնէր գրոց-բրոց մը):

Անուշիկ Ծափնուրս,

Պէմուրազ (փափաքը չիրականացած: Ծ.Խ.) հայրիկս զիս մոռցեր է, կ'ըսէիր. կարելի՞ է քեզ մոռնալ, որ ամբողջ համերնիս էիր: Մեր քաջառողջութեան համար գիշեր ցերեկ կ'աղօթենք:

Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ: Հերմիճեն (Ծափնուրի քրոջը անունին հետևող 5 բառերը անընթեռնելի են, բացի աչքեր բառեն):

Զ.Ք.

30. Արեւելեան Մամուլ. Ազգային գրական եւ քաղաքական պարբերություն, հրատարակուած Զմիռնիա 1871-1922, ընդմիջումներով, որպէս ամսագիր, կիսամսեայ, շաբաթաթերթ, օրաթերթ: Հիմնադիր խմբագիր՝ Մատթէոս Մամուրեան: Թերթը եղած է մեր մամուլի պատմութեան կարեւոր հրատարակություններէն:

31. Անահիտ, «Հանդէս Մտածման եւ Արուեստի», խմբագիր Ա. Զօւպանեան: Լոյս տեսած է երեք շրջաններով, Փարիզ, Ֆրանսա- 1898-1911, 1929-1940 եւ 1946-1949:

32. Արշակ Զօպանեան. (Պոլիս 1872-1954 Փարիզ). բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր՝ «Անահիտ» գրական հանդէսին, ռամկավար հասարակական գործիչ եւ նուիրեալ մը՝ Հայկական Դատի պաշտպանութեան: Իր գործերը. *Թրթռումներ, Թուղթի փառքը, Մութ խաւեր: Ֆրանսերէն հեղինակած եւ կամ թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ- Chants populaires arméniens, Les trouvères arméniens, La Roseraie d'Arménie:*

33. Էտուար Մանէ (Edouard Manet, 1832-1883). Ֆրանսացի նկարիչ: Բնապաշտութեան եւ Տպաւորապաշտութեան մէկ մեծ վարպետը:

34. Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հրատարակութիւն ՀՍՍՌ Գիտութեան Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինսթիթուտ, Ա. հատոր, Երեւան 1962, 557 էջ: Կը բովանդակէ 18-րդ դարէն մինչեւ 19-րդ դարու կիսու գրականութիւնը - *Յովսէփ Էմին* (1726-1809), որ գրած է անգլերէն, *Գաբրիէլ Պատկանեան* 1802-1889), *Խաչատուր Աբովեան* (1809-1848), եւ այլն:

35. Նշան Ժիվելեկեան (Ժիվանեան, ծածկանուն՝ Հորոյ. Պոլիս 1851-1933): Հրապարակագիր, ունի բանասիրական աշխատասիրութիւններ, եղած է Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան պաշտօնատար: Իր գործը. *Առձեռն Բառարան Պատմական, Աշխարհագրական եւ Դիցաբանական Յատուկ Անուանց, Յաւելեալ Հայկական Յատուկ Անունք*, Կ. Պոլիս, 1879:

36. Մամուրեան, Մատթէոս (Զմիռնիա 1830-1901). Գրող, խմբագիր, բանասէր, հասարակական գործիչ, մանկավարժ, թարգմանիչ: Եղած է ազատական գաղափարներու տէր եւ պաշտպան: Իր գործերէն են՝ *Սեւ Լեռին Մարդը* (վէպ), *Անգլիական Նամականի* (յօդուածներ), եւ այլն:

Հրատարակած է *Արեւելեան Մամուլ* թերթը (տե՛ս. նօթ 30):

37. *Ապտըլ Համիտ Բ.* (1842–1918). Օսմանեան Կայսր, ծանօթ որպէս ջարդարար Կարմիր Սուլթան: Գահ կը բարձրանայ 1876–ին եւ կը հռչակէ Սահմանադրութիւնը, իբրեւ կողմնակից բարենորոգումներու: 1978–ին կը ստորագրուի բարենորոգումներու Սան Սթէֆանոյի պայմանագիրը, սակայն եւ նոյն տարին կը լուծէ խորհրդարանը եւ կը հաստատէ միահեծան իշխանութիւն: Կ'արգիլէ «Հայաստան» բառին գործածութիւնը, այլ բառերու շարքին: Ինքն է դահնապետը 300,000 հայերու ջարդին: Գահընկէց կ'ըլլայ 1909–ին Երիտասարդ Թուրքերու յեղաշրջման շարժումին հետեւանքով: Իր օրով Օսմանեան Կայսրութիւնը կը կորսնցնէ գաղութներ– Կիպրոս եւ Եգիպտոս՝ Անգլիոյ, Կարս, Արտահան եւ Պաթում՝ Ռուսիոյ:

38. *Գրիգոր Զօհրապ* (Պոլիս 1861–1915). արձակագիր, խմբագիր, իրաւաբան, Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ, Մեծ Եղևնի գոհ: Իրապաշտ սերունդի ներկայացուցիչներէն՝ Զօհրապ անուանուած է «նորավէպի իշխան»: Իր պատմուածքներու հատորները. *Լուռ Ցաւեր, Խղճմտանքի Ձայներ, Կեանքը ինչպէս որ է*, վիպակը՝ *Անհետացած սերունդ մը*:

39. *Երուանդ Օտեան* (1869–1926). արձակագիր, երգիծագիր, թատերագիր: Օտեան եւ Յակոբ Պարոնեան կը հանդիսանան գագաթը հայ երգիծական գրականութեան: Իր գործերը. *Ընկեր Փանջունի, Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս, Հայ Տիասրորան, Վերնաստունէն*, եւ այլն:

40. *Ինտրա* (*Տիրան Զրաքեան*, Պոլիս 1875–1921): Արձակագիր եւ բանաստեղծ, արեւմտահայ գրականութեան մեծագոյն դէմքերէն մէկը, որ հանճարային փայլատակում մը կը նկատուի: Իր գործը կը ներկայանայ որպէս ինքնասուզում որոշ խորհրդապաշտութեամբ: Գործերը՝ *Ներաշխարհ* (արձակ), *Նոճաստան* (քերթուածներ):

41. *Հայ Մտաւորականներու Հաւաքական Դամբարանը* կը գտնուի Փարիզէն հեռու՝ Պանէէօ: Հոն թաղուած մտաւորականներու եւ արուեստագէտներու շարքին կը գտնուին՝ Լեւոն Փաշալեան, Էտկար Ծաֆին, Արամ Անտոնեան, Ծաֆան Պերպէրեան, Օննիկ Պերպէրեան, Մկրտիչ Երիցանց, Մաննիկ Պերպէրեան, Հրանտ Թորոսեան, Հրանտ Բալուեան, Զարեհ Մութաֆեան, Աւետիս Մեսումեանց, Պետրոս Զարոյեան, Արա Պարթեւեան, Անդրանիկ Ծառուկեան, եւ ուրիշներ:

42. *14 Յուլիս* (1879). Ֆրանսական Ազգային Օրը, երբ ծագած Մեծ Յեղափոխութեան թաւալքին մէջ Փարիզի բնակիչները առաջին անգամ կ'ըմբոստանան եւ կը գրաւեն Պապիի (Bastille) կեդրոնական

բանոր: Ֆրանսական Առաջին Հանրապետությունը, սակայն, պաշտոնապես կը հռչակուի 22 Սեպտեմբեր 1792-ին:

43. *Էրնէսթ Եունկըր* (Ernest Jünger, 1895–1998): Գերմանացի ամենէն ինքնադրոշմ արձակագիրներէն մէկը, սիրահար արկածախնդրութեանց, եւ որուն ամենէն շատ կը պատշաճի Նիցշէի ծանուցանած «վտանգաւոր կեանք»ը: Իր գիրքերը — *Coeur aventureux* (*Das abenteuerliche Herz*), *Le Bouqueteau 125* (*Das Wäldchen 125*), *L'instant dangereux* (*Der gefährliche Augenblick*), եւ ուրիշներ:

44. *Բերսապէ Գրիգորեան*. Արտասահմանի հետ Մշակութային եւ Բարեկամութեան կապի Հայկական Ընկերութեան նախագահուհի:

45. *Անվերնագիր*. Մահարիի 24 Յուլիս 1963 թուակիր նամակը բաւական տրտմաթաթախ, աւելին՝ յոռետես շեշտ մը ունի, հակառակ կենդանի մնալու նպատակին— «Ինծի կը մնայ լարել ուժերս, կարգի բերել ինձ եւ նախքան մեծ նիւնջը, կերպով մը Փարիզ ընկնել, Սուրբ Ռաֆայէլ բարձրանալ եւ համբուրել քեզ եղբայրօրէն, ջերմօրէն... Այդ հեռանկարով դեռ արժէ ապրել»: Իր յոռետեսութիւնը նույնիսկ կը շեշտուի հոն՝ ուր գոնէ կը սպասուէր վարդագոյն շողի մը, քանի հարցը կը վերաբերի իր սիրելի մանչուկին.— «Սեպտեմբերին փոքրիկ Գուրգէնիկը դպրոց պիտի մտնէ: Թող մտնէ: Հայրը ինչ տեսաւ, թող որդին ալ տեսնէ... Վանեցիներ ասում են՝ կալէն ինչ տեսանք, խզուզ քեզ բարի... կալը ցորենի կալն է, խզուզը՝ տակ մնացածը, տականքը:— Այսինքն՝ կալից ի՞նչ տեսանք, որ տականքից ի՞նչ տեսնենք...»: Իսկ 16 տողնոց *Անվերնագիր* խորագրով բանաստեղծութիւնը գիշերային զարհուրելի մղձաւանջի մը ապրումը կը փոխանցէ—

Յուրտ գիշեր է, սառնամանիք, ձիւն է պատել աշխարհը,
Արթուն եմ եւ իմ փակ խցում, երազ տեսայ երեւի,—
Ուշ գիշերով ինչ—որ մէկը ծեծում է իմ տան դուռը.
Ո՛ր է ծեծում, ո՞ւմ էք ուզում...— Ջիւնահողմ է ամեհի:
Ո՛ր մտածեց կէս գիշերով գալ ու դռները թակել:
Բա՛ց... դուռը բա՛ց,— լսում եմ եւ ծանօթ մի ձայն հեռաւոր:
Բութն է ոռնում անտանելի, արշաւում է անարգել:
—Բա՛ց, սառեցի,— ո՛ր է կանչում տագնապահար ու մոլոր:
Այդ իմ մայրն է եկած հեռուից, ոտաբոքիկ, ահալի
Տիեզերքի ճամբաներով.— գտե՛լ է ինձ այս մթնում.
Զարկում եմ եւ իմ զնդանում ու փնտրում եմ բանալին,
Ու չեմ կարող դուռը բանալ, ու բանալին չեմ գտնում:
Ու ողջ գիշեր տառապում է տագնապահար իմ հոգին,
Մայրս է ծեծում իմ փակ դուռը, հողմն է լալիս ու խնդում,

*Բուքն է ոռնում մթին քակում որպէս գազան անօթի,
–Բա՛ց, դուռը բա՛ց, ցրտից մեռայ...– ու բանալին չեմ գտնում:*

Ուշագրաւ է որ Մահարի, իր այս խոովիչ բանաստեղծութեան աւարտին, Ծափնորի կը գրէ եզրափակիչ տող մը, որ յղում մըն է Ծափնորի *Աւագ Ուրբաթի* ծանօթ եւ այլապէս խոովիչ վերջին տողին.– «Ասանկ բաներ, Մարտիկ Աղա»: Ծափնորի տողն է անոր նոյնիմաստ թրքերէնը՝ *Իշտէ պէօլլէ* (ահա այսպէս), *Մարտիկ Աղա*:

46. *Անդրանիկ Անդրէասեան*, (2մըշկածագ 1909–1996 Ա.Մ.Ն.). Վիպագիր, հասարակական գործիչ, ոամկավար պաշտօնաթերթերու խմբագիր: Ա. Անդրէասեան խմբագրած է (1963–1968) նաեւ Պաշար Եռամսեան («Հանդէս Գրականութեան եւ Արուեստներու»): Իր գործերէն են՝ *Սպիտակ Արդարութիւն*, *Կարմիր Ասպատակի Օրագրէն*, *Երկար Գիշերին Մէջէն*, եւ այլն:

46ա. Պաշար, «Եռամսեայ Հանդէս Գրականութեան եւ Արուեստներու», Պոսթըն, (1963–1968), խմբագիր Անդրանիկ Անդրէասեան:

47. *Վահան Թէքէեան*, (Պոլիս Գահիրէ). Բանաստեղծ, ոամկավար խմբագիր, ազգային–հասարակական գործիչ: Անոր ազդեցութիւնը մեծ եղած է յետագայ սերունդներու երիտասարդ բանաստեղծներուն վրայ: Իր գործերը.– *Հոգեր*, *Կէս Գիշերէն մինչեւ Արշալոյս*, *Սէր*, *Հայերգութիւն*, *Տաղարան*:

48. *Բառնասեան* (Parnassien). Այսպէս կոչուեցան այն բանաստեղծները, որոնք հակազդեցին վիպապաշտական քնարերգութեան: 1986–էն սկսեալ, Բառնասեանները իրենց գործերը կը հրատարակեն *Le Parnasse contemporain* («Ժամանակակից Բառնաս») ժողովածոյին մէջ: Այդ գրական դպրոցին գլխաւորն է *Լըգոնդ տը Լիլ* (Leconte de Lisle, 1818–1894): Անոր համաձայն՝ բանաստեղծը քրմութիւն մըն է որ կ'ընէ ամբոխի ժխորէն հեռու, եւ կը նպատակադրէ մատչելու կատարելութեան իտէալի մը, գեղեցկութեան, կերպրկալ ներդաշնակութեան եւ կարգ ու կանոնի: Դպրոցին կը միանան Sully Prudhomme (1839–1907), François Coppée (1842–1908), José Maria de Heredia (1842–190), Anatole France (1844–1924), եւ ուրիշներ, որոնց կարգին անլի ուշ՝ Baudelaire, Mallarmé, Verlaine: Սակայն այս վերջինները կը հեռանան հիմնական տարակարծութեամբ: Բառնասեան շարժումը կը տարբաւորուի, տեղի տալով նաեւ նորաստեղծ խորհրդապաշտ շարժումին: Բառնասեանները յոգնեցուցած էին բանաստեղծութեան իրենց կիրարկումով– աղէքսանդրեան (երկոտասնոտ) ոտանաւորի չափազանցութիւն եւ միօրինակութիւն, ածականներու առատութիւն, որոնք կ'ուզեն

շատ բան ըսել առանց որեւէ բան ըսելու, կանոնապաշտ նմանաձայնութեամբ:

49. *Ստեֆան Մալլարմէ* (Stéphane Mallarmé, 1842–1898). Ֆրանսացի բանաստեղծ: Խորհրդա(նշա)պաշտութեան (symbolisme) նախաձեռնողներէն: Ըստ իր հայեցողութեան, բանաստեղծութիւնը պէտք է շրջապատուի խորհուրդով (mystère)– ան խորհուրդն իսկ է, ինչպէս ամէն սրբազան բան, հասարակութեան հասկցողութենէն վեր: («Օ՛ր բանաստեղծներ, դուք գոռոզ էիք, եղէք աւելի, եղէք արհամարհու»– Մալլարմէ): Այս մեկնակէտով իր բանաստեղծութիւնը –լեզուական համաձայնութեան անտեսում, երկրորդական տպաւորութիւններու զեղչում – կը հասցնէ անիմացութեան, անըմբռնելիութեան ոլորտին: Խորհրդապաշտութիւնը կը պահանջէ լեզուի իսկական գիտութիւն, միւս կողմէ կը քանդէ բանաստեղծութեան աւանդական ձեւերը եւ կէտադրութեան կանոնները: Կը դաւանի, թէ միայն երազով է որ կարելի է մատչիլ գեղեցկութեան, անէութեան: Գերիվեր կարեւորութիւն ունի բանաստեղծութեան երաժշտականութիւնը, Փոլ Վերլէնի բառերով՝ «տողերու նոր շարայարում մը, որուն մէջ իմաստը զոհուած մնար երաժշտութեան»: Այսուհանդերձ, խորհրդապաշտութեան –որ հակազդեցութիւն մըն էր Բառնասեան մարմարային գեղագիտական սկզբունքներուն – մասին չկայ համահասարակ երկրով ընդունուած վարկած: Բանաստեղծներն իսկ զայն բանաձեւած են համաձայն իրենց ներհայեցողութեան, որպէս արուեստ մը որ հասկցուելէ առաջ կը զգացուի: Խորհրդապաշտութեան հակեցան, աւելի կամ նուազ չափով, կարճ թէ երկար ժամանակով, Պոտլէր, Ռեմպո, Փոլ Վալէրի, Ռօտէնպախ, Էմիլ Վերհարն, Անրի տը Ռենէի, Ժիլ Լաֆորկ, Փոլ Վերլէն, եւ ուրիշներ: Մալլարմէի գործերէն են՝ *Hérodiade*, *L'Après-midi d'un faune*:

50. *Շարլ Դոտլէր* (Charles Baudelaire – 1821–1867). Ֆրանսացի մեծահամբաւ բանաստեղծ, գրագէտ: Բարձրութիւն մը, գագաթ մը՝ ուրկէ կարելի է դիտել իրեն յաջորդող բանաստեղծները եւ բանաստեղծական հոսանքները: Ինք մնացած է բոլոր հակասութեանց մարդը: «Նուազական անսահման»ն է ինք: Իրմով նորոգուած են բանաստեղծական ձեւը եւ նիւթերուն իմաստը: Կը մեկնի արտաքին նիւթէ մը հասնելու համար իրեն, իր ներդիմին: Պոտլէր մեծ հիացող մը եղած է ամերիկացի գրագէտ Էտկար Ալէն Բօ-ի (Edgar Allan Poe, 1809–1849), որուն գործերուն ուսումնասիրութեան եւ թարգմանութեան յատկացուցած է իր քառորդ դարու ստեղծագործական կեանքին մէկ կարեւոր մասը: Եղած է նաեւ արուեստի ակնառու քննադատ: Իր գործերը. *Les Fleurs du Mal* (որուն «լկտիութեան» համար դատարանը զինք դատապարտած է), *Les Paradis artificiels*, եւ այլն:

51. *Ալէքսանտր Պլոք* (Block , Alexender Alexandrowich - 1880-1921) . ոուս բանաստեղծ եւ թատերագիր: Իր գործերը կրած են ժամանակի հետ իր իսկ փոփոխությունը – ումանդիկ եւ խորհրդապաշտ բանաստեղծություններ (*Բանաստեղծություններ չքնաղ տիկնոջ մասին*), ընկերային շարժումներու արձագանգող եւ լաւագոյն ապագայի յոյսերով ստեղծագործություններ (*Ազատասէր խոհեր*), ի հակադրութիւն դաժան ներկայի: Պլոք կը նկատուի յատկանշական դէմքերէն մէկը քսաներորդ դարու ուս բանաստեղծութեան, որուն վրայ իր ազդեցությունը ունեցած է:

52. *Ծարուղյան, Ալբերտ* (ուղղագրությունը հարազատ՝ բնագրին). Գրականագէտ: Իր ուսումնասիրությունները նուիրուած են մասնատրաբար արեւմտահայ գրականութեան դէմքերուն – *Պետրոս Դուրեան, Միսաք Մեծարենց, Սրբուհի Տիսար*:

52ա. *Սրբուհի Տիսասի* (*Վահանեան*, 1842–1901). գրագիտուհի, որուն գործերը նուիրուած են հայութեան մէջ կիներու ազատագրման – Այր մարդոց հետ իրաւունքներու հաւասարութիւն, աշխատանքի ազատութիւն, կիներու զարգացում, եւ այլն: Իր գործերը. *Մայտա, Սիրանոյշ, Արաքսիա կամ վարժուհին*:

53. Ծահան Ծահնուր, *Երկեր*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, 324 էջ, կազմեց Ս. Ալաջաջեան, բառարանը կազմեց՝ Վ. Դաքեսեան: Հատորը կը բովանդակէ, բացի «Նահանջ»էն, չորս պատմուածք «Յարալէզներու Դաւաճանությունը» գիրքէն, եւ «Լիւքսէմպուրկի Պահապանները» գրությունը:

54. *Ալէքսանտր Հարությունյան* (ուղղագրությունը հաւատարիմ բնագիրին). ժամանակակից երաժշտահան, հեղինակ բազմասեռ գործերու – Քոչերթօ, համանուագ, երաժշտախաղ, եւ այլն: Իր ստեղծագործությունները. *Սայաթ Նովա* (օբերա), *Պոէմ՝ Զոհաբթ Ֆանթազիա*, եւ այլն:

55. *Բաբաջանյան* (ուղղագրությունը հաւատարիմ բնագիրին): Առնօ Բաբաջանեան. տաղանդաւոր երաժշտահան եւ դաշնակահար, արդիական զգացողութեամբ եւ նորարարութեամբ: Հեղինակ՝ սոնադներու, քոնչերթօներու, շարժանակարի եւ թատերական երաժշտութեան, նաեւ՝ շատ ժողովրդական երգերու – *Պոլիֆոնիկ Սոնաթ, Հերոսական բալլադ, Վեց պատկեր*, եւ այլն:

56. Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հրատարակություն ՀՍՍՌ Գիտութեան Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտ, Հատոր Երկրորդ, Երեւան 1962, 557 էջ: Ներկայացուած են 19-րդ դարու 60-ական թուականներու մշակույթի դէմքերը – *Միքա-*

յէլ Նալբանտեան, Ռափայէլ Պատկանեան, Սմբատ Ծաֆազիզ, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Պետրոս Դուրեան եւ «Այլ Բանաստեղծներ» ու «Այլ Արձակագիրներ»:

57. քարթ բօթալ: Մէկը կը պատկերէ Սէն-Ռաֆայէլի ծովափը, ըսելու համար՝ «Մեր փոքրիկ քաղաքին ծովափը այսպէս գունագեղ է եւ արեւաշատ: Քանի մը օրէ ի վեր սկսած է նուազիլ տիրող բազմութիւնը, որ կը բարձրանայ, ամառուան եղանակին, մինչեւ 150 հազարի, եւ մասամբ կ'ապրի վրանաքաղաքներու մէջ»: Երկրորդը կը պատկերէ Հայկական Տան մէկ լուսանկարը, երբ ան «Մեծ Պանդոկը» – Le Grand Hotel – կ'անուանուէր. «Ահաւասիկ հին լուսանկար մը Saint-Raphaël-ի Հայկական ծերանոցէն, որ կը կոչուի Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւն, եւ ունի հարիւր պատուպարեալ, կէսը Հայ, կէսը Ռուս (սպիտակ): Ծէնքը նախկին պանդոկ մըն է, այժմ բաւական հնամաշ: Ռուսերը ճշմարիտ մուծիկներ են, անգրագէտ, կրօնամոլ բայց տոկուն: Հայերը խլեակներ են»: Իսկ երրորդը՝ «Սէն Ռաֆայէլի ծովափնեայ մասը, իր համեստ նաւահանգիստով: Փարոսէն անդին կը սկսի երրորդ գիւղաքաղաք մը Ֆրէժիւս, որ հիմնուած է Յուլիոս Կեսարի կողմանէ: Հոն տակաւին կ'երեւան հռովմէացիներէն կառուցուած կրկէսը, թատրոնը, եւայլն»: Ֆրէժիւսի հիւանդանոցին մէջ է որ Ծահնուր մեռաւ, 20 Օգոստոս 1974-ին, 71 տարեկանին: Յուլարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Փարիզ, եւ Արփիկ Միսաքեանի նախաձեռնութեամբ մարմինը ամփոփուեցաւ Père la Chaise, Ծաւարշ Միսաքեանի դամբարանը:

58. Համո Սահյան (բնագիրը՝ արեղեանական ուղղագրութիւն: 1914–1993). բանաստեղծ: Իր գործերէն են՝ Մայրամուտից առաջ, Քարափների երգը, Տոմի կանչը, եւ այլն: Թարգմանած է բազմաթիւ գործեր ազերի, ուքրանացի, ռուս եւ այլ գրողներէ:

59. Հայպետհրատ, 1959, 272 էջ: Գործը վերհրատարակուած է Պէյրութի եւ Թէհրանի մէջ:

60. Ծահնուր ամբողջ էջ մը տրամադրած է այդ եղելութեան իր Անէնուն Թէոդիկը յուշագրական էջերուն (էջ 85) մէջ, որ նախապէս լոյս տեսած էր «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ» խորագիրով: Ծահնուր կ'ըսէ թէ այդ օր – այն ատեն երեխայ – տրված էր հայերէն նոր բառ մը՝ նարոս (Բաց Տոմարը, Մատենաշար «Յառաջ», 1971, 190 էջ):

61. Համբարձում Քէլէկեան (Քէլիքեան, Հաճըն 1900–1983 ԱՄՆ). Ամերիկահայ անուանի ոսկրաբոյժ. Մօտ եղած է գրականութեան, իր կողմէ գրելով գրական–վերլուծական յօդուածներ, մասնաւորաբար Ա. Ծառուկեանի Նայիրի շաբաթաթերթին (Պէյրութ) մէջ:

62. *Վազգէն Շուշանեան* (Բոստոն 1902–1941 Ֆրանսա). Յետ-Եղեռնի ֆրանսահայ տաղանդաւոր արձակագիր: Իր գործերէն են՝ *Սիրոյ եւ Արկածի Տղաքը*, *Ամրան Գիշերներ*, *Օրերը Գեղցիկ չեն*, *Սիրոյ եւ Մեղքի պատեզներ*, *Դառն Հացը*, եւ այլն:

63. Սիմոն Վրացեան, (*Գրուզինեան* – Մեծ Սալա, Ռուստովի մարզ 1882–1969 Պէյրութ), Դաշնակցական ղեկավար, խմբագրած է պարբերաբերթեր, եղած Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան վարչապետ (Նոյեմբեր 1920): Հեղինակ՝ *Հայաստանի Հանրապետութիւն* հատորին (Փարիզ, 1928, Հրատ. Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կ. Կ.–ի, 546 էջ: Երկրորդ տպագրութիւնը՝ «վերանայուած, լրացուած, սրբագրուած», 1958, Պէյրութ, 684 էջ):

64. Սիմոն Վրացեան, **Կեանքի ուղիներով, Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ**, Գ. հատոր, Պէյրութ, 275 էջ: Տե՛ս. էջ 218:

65. Ս. Վրացեան իր գնահատանքը յայտնած է նաեւ ուղղակի Ծափնորին: 1951–ին Պոստոնէն գրած նամակով մը ան կը ներկայացնէ, իր գնահատանքին կողքին, Ծափնորին օգնութիւն ընձեռելու առաջարկ, նաեւ՝ յաջողութեան մաղթանքներ, որ ֆրանսերէն իր ստեղծագործութիւններուն մէջ ալ «Նահանջ»ին հեղինակը գտնէ նոյն յաջողութիւնը ինչ որ հայերէնին մէջ (*Ծափնորի արխիւ*, Արփիկ Միսաքեանի մօտ, Փարիզ): Յատկանշական է դաշնակցական տիտղոսաւոր ղեկավարի մը կողմէ Ծափնորի հանդէպ ցոյց տրուած այս անվերապահ գնահատանքը ու հոգատար կեցուածքը, որ զինք կ'անջատէ իր կուսակցութեան շատ մը գրիչներէն: Քաղաքական եւ մտաւորական հասուն մարդո՞ւ կեցուածք: Վրացեան–Ծափնոր կապը սկսած է 30–ական թուականներուն սկիզբը, Փարիզ, ուր Վրացեան կը հրատարակէր իր «Վէմ» (1933–1938) պարբերագիրքը, թէւ Ծափնոր չէ աշխատակցած անոր:

66. Ծափնոր Եղիա Տէմիրճիպաշեանի նուիրած է առանձին գրութիւն մը. *Մտերիմ Օրագիր* («Կրակը Կողքիս», Մատենաշար «Յառաջ», 1973, Փարիզ, էջ 107):

67. Côte d'Azur – Ֆրանսայի միջերկրականեան ափ, Թուլոն քաղաքէն մինչեւ Մանթօն, ուրկէ անդին կը սկսի իտալական Côte d'Azur-ը: Ֆրանսական ծովափի երկայնքին փոռած են Սէն–Ռաֆայէլ, Քանն, Նիս: Իր կլիման եւ զբօսաշրջիկութեան առաւելութիւնները շրջանը կը դարձնեն արձակուրդի ամենէն գրաւիչ եւ խճողեալ վայրերէն մէկը:

68. *Ենովք Արմէն* (1883–1968 Մարսէյլ). խմբագիր, գրող, թարգ-

մանիչ՝ Թուրքիոյ մօտ Ամերիկեան դեսպան Հէնրի Մորկընթաուի Մեծ Եղեռնի *Յուշերուն* (Ambassador's Morgenthau's Story, 1918):

69. *Օննիկ Հրաշ (Գոշունեան)*. այս «վաճառականը» Ծաֆնուրի դասընկերը եղած է Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանին մէջ, սակայն Ծաֆնուր զինք կը յիշէ միայն տեսակցութենէն օրեր ետք – (Օննիկ Հրաշ, *Ծաֆնաւ Ծաֆնուրի հետ*, «Սփիւռք» 5 Հոկտեմբեր 1963):

70. *Տասնմէկեաններ*. Ապրիլ 11-ը՝ Նոր Տոմարով Ապրիլ 24-ն է: Այդ գիշեր ձերբակալուած Պոլսոյ հայ մտաւորականներու փաղանգը:

71. *Բիզանդ Բէշեան* (Պոլիս 1859–1927). Հրապարակագիր, խմբագիր, հիմնած է *Բիզանդիոն* «քաղաքական, գրական եւ գիտական օրաթերթ»ը (1896–1918): Հեղինակած է արժէքաւոր գործ մը – *Ազգային Հիւանդանոցի պատմութիւնը*:

72. *Միքայէլ Ծամտանճեան* (Պոլիս 1874–1926). խմբագիր, թարգմանիչ, հրապարակագիր:

73. *Տըթ. Վահրամ Թորգոմեան* (Պոլիս 1857–1942 Փարիզ). Բանասէր: Եղած է Պոլսոյ Կայսերական Բժշկական Ընկերակցութեան փոխնախագահ:

74. Օննիկ Հրաշ, օգտուելով իր նախկին դասընկերի հանգամանքէն, ինքզինքին տուած է արտայայտութեան կարգ մը անհամոյ ազատութիւններ, ինչ որ անհամագտացուցած պէտք է ըլլայ Ծաֆնուրը, դատելով իր կտրուկ եւ չոր պատասխաններէն: Օննիկ Հրաշի «դիտողութիւն»ներէն մէկը կը վերաբերի, օրինակ, անոր ֆրանսերէն գրչանունին – 2ի սիրեր *Արմէն Լիսպէնը*, «պէտք է պահէր *Ծաֆնաւ Ծաֆնուրը*»...: Ծաֆնուրի պատասխանները կը թուին ըլլալ չոր եւ կտրուկ, մասնատրաբար իր այն հարցումներուն, որոնք կը վերաբերին Հայաստան երթալու կամ հայրենի գրողներու գործերուն – «Իմ տեղս չէ Հայաստանը», եւ այլն:

75. Ծաֆնուրի «Գրականութենէն անդին եւ բարձր» գրութիւնը տիտղոս կը փոխէ երբ մաս կը կազմէ հատորի մը, դառնալու համար *Գրականութենէն անդին եւ այլոր* («Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ», Հրատարակութիւն «Ծիրակ» ամսագրի, Պէյրութ, 1967):

76. *Armand Robin* (*Արման Ռոպէն*, 1912–1961). ֆրանսացի բանաստեղծ, քննադատ, լրագրող, լեզուագէտ եւ առաջնակարգ թարգմանիչ միջազգային գրական գործերու. կ'ուզէր որ իր թարգմանութիւնները նկատուին իր ստեղծագործութիւնները («բանաստեղծութիւնները անթարգմանելի ըլլալով, պէտք է զանոնք վերստեղծել ուրիշ լեզուով

մը»): Պրակներով հրատարակած է իր քերթուածները– *Ma Vie Sans Moi, Les Poèmes Indésirables, Le Cycle Séverin*:

77. *Կոկոլ, Նիկոլայ (1809–1852)*. ռուս բանաստեղծ, գրագէտ, կատակերգակ: Վառ երեսակայութեան տէր հանճարեղ միտք մը, որ ճշմարտութիւնը քաղած է առաւելաբար իր անգիտակիցէն: Իր սուր հեզգնանքին առարկայ դարձուցած է մարդիկը– անհոգի խամաճիկներ: Իր գործերը մեծ ազդեցութիւն ունեցած են, ներշնչելով կամ նիւթ հալթայթելով մեծ գրողներու– Տոստոյեւսքի, Թուրկենեւ, Չեխով եւ ուրիշներ: Իր գործերէն են՝ *Վերաքննիչը* (կատակերգութիւն), *Մեռած Հոգիներ, Փետերպուրկեան պատմութեան քերթներ*, եւ այլն:

78. *Լերմոնթով, Միխայիլ (1814–1841)*. ռուս բանաստեղծ եւ արձակագիր: Կը մեռնի 27 տարեկանին մենամարտի մը հետեւանքով, նման Պուշկինի, որուն մահուան առթիւ գրած ուժգին բանաստեղծութիւնը – *Բանաստեղծին մահը* – այնքան կ'անհամազատացնէ Ջարը եւ ազնուականութիւնը, որ երիտասարդ զինուորականը կը ղրկուի Կովկասեան ճակատ: Լերմոնթովի լեզուն կը բնորոշուի երաժշտականութեամբ, իրապաշտութեամբ եւ ճշգրտութեամբ: Իր գործերէն է *Մեր ժամանակի հերոսը* (հոգեբանական վէպ), որ Թուլսթոյի կարծիքով պէտք է նկատել որպէս «արձակ գրականութեան մեկնակէտ»:

79. *Եսէնին, Սերկէյ (1895–1925)*. ռուս բանաստեղծ, հիմնադիրներէն ռուսական «պատկերապաշտութեան» (imagisme - հետեւողութեամբ՝ նոյն շրջանին Արեւմուտքի մէջ կիրարկուող imagisme-ին), ո՞ր բանաստեղծութեան արժանիքը կը նկատէր ինքնանպատակ պատկերը: Եսէնին եղած է խորապէս ըմբոստ հոգի մը, իր յոյսը դնելով յեղափոխութեան վրայ, ու փառեղբաժ՝ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը: Իր մէկ քերթուածով արտայայտած է նաեւ երազը գեղջկական դրախտի մը ուր մարդիկ, անասուններ եւ բոյսեր պիտի ապրէին իրարու հետ հաշտուած: Նման հոգի մը պիտի ունենար իր անխուսափելի յուսախաբութիւնները: Իր կեանքին վերջ կը դնէ անձնասպանութեամբ:

80. *Փաստերնաք, Պորիս (1890–1960)*. ռուս բանաստեղծ, արձակագիր, արժանացած՝ Նոպէլեան Մրցանակին (1958): Իր ստեղծագործութիւնները կը զատորոշուին ընդհանրապէս խորհրդային իր ժամանակակիցներէն իրենց ինքնուրոյնութեամբ, հեռու՝ պաշտօնական քարոզչական միտումներէ: Իր գործերը՝ *Վաղ գնացքներով, Վսեմ հիւանդութիւն*, եւ այլն: Իր հանրածանօթ վէպն է *Տոքթոր Ժիվակո*:

81. *Յ. Ծ. Սիրունի (Յակոբ Ծողլեան, Ատափազար 1890–1973 Պուրբէշ, Ռումանիա)*. բանաստեղծ, գրականագէտ, հայագէտ–արեւելագէտ,

խմբագիր: Դանիել Վարդուժանի հետ հրատարակած է «Նաաաարդ» տարեգիրքը: Գրած է նաև ումաներէն: Իր գործերը *Դէպի տաճարն հրաշքին* (բանաստեղծութիւններ), *Հայ մշակոյթի պատմութեան ժամանակագրութիւն* (ումաներէն), *Հայաստանը ըստ թորք աշխարհագիրներու*, *Հայերի ժամանակագրական պատմութիւն*, եւ այլն:

82. *Միսաք Մեծարենց* (Մեծատորեան, Ակնի Բիկկեան գիւղ 1886–1908 Պոլիս): Հայ բանաստեղծութեան նրբագգած դէմքը՝ հանդէպ բնութեան, գոյնին, բոյրին– երաժշտութեան: Հայ քերթողութեան եզակի դէմքերէն: Իր հատորները. *Ծիածան*, *Նոր Տաղեր*:

83. Ենովք Արմէն մեր գրական քննադատութեան պատմութեան մէջ կը ճանչցուի իբրեւ անոր մէկ ձախորդ դէմքը, երբ ինք – եւ նաև «Մասիս»ի խմբագիր Տիգրան Զեօկիւրեան (1984–1915, Մեծ Եղեռնի զոհ) – Պոլսոյ «Մասիս»ին (9 Յունիս 1907) մէջ կը խժքծեն Մեծարենցը, իր պատկերները նկատելով «մոլար կապկոյթին», «անիմաստ սէմպոլիզմ»: Մեծարենց անոնց իրենց կու տայ շքեղ պատասխան մը, «Քննադատութիւն» խորագրով:

84. *Շարլ տը Կոլ* (*Charles de Gaulle* – 1890–1970): Զօրավար տը Կոլ նկատուած է Ֆրանսայի դիմադրական պայքարի ոգին ընդդէմ գերմանական գրաւումին, իր 18 Յունիս 1940–ի համբաւաւոր կոչով, Լոնտոնի ռատիոկայանէն: Ֆրանսայի ազատագրումէն ետք ան ստանձնած է երկրին վարչապետութիւնը եւ շրջան մը ետք՝ նախագահութիւնը, որմէ հրաժարած է 1968–ին: Պետական տիրական դէմք մըն է, տէր՝ զօրաւոր եւ որոշապէս անձնապատաս անձնաւորութեան մը: Նկատուած է «Հանրապետական միապետ» մը: Տը Կոլ իր դրոշմը դրած է Ֆրանսայի –եւ նոյնիսկ միջազգային– քաղաքական կեանքին վրայ, իր շրջանին ինչպէս նաև իր մահէն ետք, շնորհիւ իր ձգած քաղաքական ժառանգութեան եւ 1958–ին ստեղծած կուսակցական համախմբումին,– «Միութիւն՝ Նոր Հանրապետութեան համար»,– որուն հետեւորդները ներկայիս կը ճանչցուին որպէս *Կոլիսթենք*: Տը Կոլ նաև գրած է քաղաքական–գիտութեան նիւթերու շուրջ, ստեղծելով վարդապետութիւն մը. իր գլուխ–գործոցը կը նկատուի *le Fil de l'épée* հատորը, ուր իրարու զօդուած են քաղաքականութիւն եւ ռազմավարութիւն:

85. *Ժանսէնիթ* կ'որակուի խիստ առաքինութեանց տէր անհատ մը: *Յանսէնիթիւնը* (Jansénisme) վարդապետութիւնն Հոլանտացի աստուածաբան եւ եպիսկոպոս Յանսէնիուսի (Jansénius 1585–1638): Իր տարածումը գտած է մասնաւորաբար 17րդ–18րդ դարերուն: Վարդապետութեան աղբիւր կը նկատուի Լատին մեծագոյն եկեղեցական հայ–

րերէն Ս. Օգոստինոսի (354–430) ուսուցումը Ծնորհքի ամենակարողութեան, Ազատ կամեցողութեան, Նախասահմանութեան, Մարդուն թշուառութեան եւ անկումին մասին: Յանսէնութիւնը իր ջերմ ջատագովները ունեցած է Ֆրանսաչի մէջ, որոնց կարգին՝ Բանճարեղ գիտարար, փիլիսոփայ եւ գրող *Բասքալը* (Blaise Pascal 1623–1662), Բասուն կեանքին կրօնական դարձած: Յանսէնութիւնը մանաւանդ ունեցած է իր բարձրաստիճան հալածողները, որոնցմէ Լուիթիկոս (Լուի) ԺԴ. Թագաւորը, Յիսուսականները եւ նաեւ՝ Ս. Պապը, որ ամէն ձեւով պայքարած է այս «անուղղափառութեան» դէմ, վախճալով Եկեղեցւոյ նոր բաժանումէ մը բողոքականութենէն ետք: Կրօնական սուր պայքարը շարունակուած է իր աւարտը գտած է հալածանքովը եւ ցրտումովը յանսէնականներուն: 20րդ դարու կիսուն միայն մէկ յանսէնական փոքրիկ եկեղեցի մնացած էր Հոլանտաչի մէջ:

86. *Վօլթէր* (Voltaire, բուն անունով՝ François-Marie Arouet, 1694–1778). Ֆրանսացի գրագէտ: Իր ընդարձակ գործը կ'ընդգրկէ բազմաթիւ սեռեր– ողբերգութիւն, պատմութիւն, վէպ, քննադատութիւն, քննրեբգութիւն, դիւցազներգութիւն, եւ մանաւանդ՝ փիլիսոփայութիւն, ոճով մը՝ ուր ֆրանսերէնը գտած է իր ամենահարազատ եւ բիրեղեայ արտայայտութիւնը: Ունեցած է գրական եւ ընկերային մեծ ազդեցութիւն: Խորապէս մարդկային՝ պայքարած է կրօնական անհամադրօրժողութեան դէմ: Իր գործերէն են՝ *Zaïre* (ողբերգութիւն), *Le Siècle de Louis XIV* (պատմութիւն), *Candide* (վիպակ), *Le Temple du goût* (քննադատութիւն), եւ այլն: Նոյնքան եւ աւելի ծանօթ են փիլիսոփայութեան վերաբերեալ գործերը.– *Lettres philosophiques, Dictionnaire philosophique*:

87. *Սարգիս Մէլիքսէթեան* (Գանձակ 1899–1980 Երեւան). Թատերագէտ, գրող: Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի տնօրէն (1963–1980): Իր գործերը. *Թատերական ակնարկներ*, *Ուրուագիծ սովետահայ թատրոնի պատմութեան*, *Կեանք եւ քեմ*, եւ այլն:

88. *Գորֆու*. Յունական կղզի, որ ծառայեց որպէս հայ որբերու մէկ հաւաքավայրը: Այդ մասին Վահան Թէքէեան նշանաւոր բանաստեղծութիւն մը գրած է 1923–ին, *Գորֆու Որբերու խորագիրով*:

89. *Հիրրիէթ* (Ազատութիւն). Օսմանեան Կայսրութեան Սահմանադրութեան հռչակումը 1908–ին: Աւելի ճիշդը՝ Սուլթան Համիտ Բ. (1842–1918) պարտադրաբար կը վերահաստատէր 1876–ի Սահմանադրութիւնը, ներում կը շնորհէր բանտարկեալներուն եւ «ազատութիւն»՝ ժողովուրդին: Բոլորը – Թուրք, Հայ, Հրեայ, մահմետական, քրիստոնէայ – «կ'եղբայրանային» ընդհանուր ցնծութեան մէջ: Նշանա–

բանն էր «Ազատություն, Հաւասարություն, Արդարություն եւ Եղբայրություն»: *Կարմիր Սուլթանը* գահընկէց կ'ըլլար 1909-ին: «Հիւրրիէթ»ի պատրանքը շուտով պիտի չքանար սարսափելի իրականութեան առջեւ:

90. *Սուլթան Մեհմետ Ե.*: Եղբայրը Սուլթան Համիտ Բ.-ին, որ իշխեց 1909էն 1918, դաշտը բաց ձգելով Երիտթուրքերու (Միություն եւ Յառաջդիմություն կուսակցություն) ցեղասպանական ջարդերուն առջեւ:

91. *Ժան-Փոլ Սարթրը* (Jean-Paul Sartre, 1905–1980) ֆրանսացի վիպասան, թատերագիր, քննադատ, հրապարակագիր եւ փիլիսոփայ: Նկատուած է իբրեւ «Գոյութենապաշտութեան պապը»: Եղած է յանձնառու գրող, մասնատրաբար 1954էն ետք, երբ կ'ըսէ թէ «ամէն գրություն քաղաքական է»: Իր գործերէն են՝ *La Nausée, Le Diable et le Bon Dieu, L'Etre et le Néant* (անաստուածեան գոյութենապաշտութեան իր գրուածքը), *Les Mains sales, Huis clos*, եւ այլն:

92. Ստեփան Ալաճաճեան իբրեւ թարգման ընկերակցած է Ժան-Փոլ Սարթրի Հայաստան տուած անոր այցելութեան ընթացքին: Այդ առթիւ՝ Ալաճաճեանի գրի առած խորհրդածությունները տեղ գտած են իր յուշագրական հատորին մէջ (*Վաթսունականք*, Լոս Անջելըս, 2002, 207 էջ: Տե՛ս. էջ 16–23):

93. *Les Mots (Բառերը)*. Ժան-Փոլ Սարթր 1964-ին կը ստանայ Գրականութեան Նոպէլեան Մրցանակը զոր կը մերժէ, եւ կը հրատարակէ *Բառերը* ինքնակենսագրական գործը: Իր այս գիրքով՝ առաջին անգամ ըլլալով իր վրայ կը կիրարկէ, ինչ որ ինք կը կոչէր, «գոյութենական հոգեվերլուծում» (psychanalyse existentielle): Վերոյիշեալ գործին մէջ իր անձին ազատութիւնը ի գործ կը դրոյի ընտանեկան կացութեան մը դէմ, որ զինք կը շրջափակէր քաղքենի միջավայրով:

94. Գուրգէն Մահարի, *Մնայուն Յաղթանակներ եւ Ժամանակաւոր Պարտութիւններ*– Գրական Թերթ», 24 Յունուար 1964 (թիւ 4): Սեւակի *Մարդը ափի մէջ* երկին մասին Մահարի իր գրությունը կ'եզրակացնէ. «... Պարոյր Սեւակի այս գիրքը մնայուն յաղթանակների եւ ժամանակաւոր պարտութիւնների ու նահանջների մի ռազմաբեմ է, մի գիրք որի պարտութիւնները ուսանելի դաս պետք է լինեն ինչպէս իրեն՝ բանաստեղծի, այնպէս էլ բանաստեղծութեան մորակոչների համար»:

Ամէն Նոր Տարին՝ Մահարի «Ընկերական շարժ» խորագրի ներքեւ հանդէս եկած է «Գրական թերթ»ի կամ «Ավանգարդ»ի սիւնակներէն, մտքեր ձեւակերպող քառեակներով: Օրինակ, «Ավանգարդ»ի 1 Յունուար 1955-ի թիւին մէջ Ս. Ալաճաճեանի բաժին ինկած է քառեակ մը, անոր *Անպաստում* խորագրեալ գործին վերաբերմամբ (Ստեփան Ալաճաճեան, *Վաթսունականք*, էջ 163).–

*«Անապատում» գիրքը ձեռքին
Գնաց Մոսկուա, համագումար,
Բայց ուզում եմք, որ պատկերի
Եւ մեր կեանքը ստեղծարար:*

95. *Թուլսթոյ, Լէոն (1828–1910)*. ռուս հռչակաւոր գրագէտ, հսկայ մը՝ որուն ազդեցութիւնը մեծ եղած է ռուսական եւ համաշխարհային գրականութեան վրայ: Ծագումով ազնուական՝ ան պաշտպանած է ընկերային արդարութիւնը: Յաւիտենական ճշմարտութեան հետամուտ միտք՝ ան եղած է տիեզերական սիրոյ հաւատացող մը, իբրեւ պարզ մոծիք: Իր գործը դիւցազներգական տեսիլք մըն է, որ արտայայտուած է ամէնուն հասկնալի ձեւով եւ լեզուով: Իր գործերը՝ *Աննա Բարենինա*, *Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն*, *Յարութիւն*, *Քրէյսէրեան Սոնաթ*, եւ այլն:

96. *Հրաշեայ Աճառեան (Պոլիս 1876–1953 Երեւան)*. մեծահամբաւ եւ բազմավաստակ լեզուաբան, բանասէր: Նկատուած է շարժուն հանրագիտարան մը: Աւարտած է իր ծննդավայրին Կեդրոնական Վարժարանը, բարձրագոյն կրթութիւնը ստացած՝ Սորպոնի համալսարանը, Փարիզ, Հայաստան հաստատուած՝ 1923–ին: Ունի շուրջ 200 գիտական աշխատութիւններ: Իր գործերը. *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի՝ համեմատութեամբ 562 լեզուների, Հայոց անձնանունների բառարան, Հայերէն արմատական բառարան*, եւ այլն:

97. *Լեոն Բաշալեան (Պոլիս 1883–1943 Փարիզ)*. Արեւմտահայ գրագէտ, հրապարակագիր, խմբագիր: Իրապաշտ սերունդի ներկայացուցիչներէն: Փարիզի մէջ վարած է խմբագրութիւնը *Le Foyer* ամսագիրին: Յետ-մահու իրմէ հրատարակուած է հատոր մը՝ *Նորավէպեր եւ Պատմութեան*, Ներածութիւն Արշակ Զօպանեանի, Փարիզ, 272 էջ: Հրատարակութիւն Հ. Բ. Ը. Միութեան Մելգոնեան Մատենաշար:

98. *Պապը Ալիի ցոյցը*– Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարութեամբ՝ Պոլսոյ Պապը Ալիի կառավարական շէնքին առջեւ տեղի կ'ունենայ պատմական ցոյց մը, 30 Սեպտեմբեր 1895–ին, պահանջելու համար բարենորոգութեանց գործադրութիւնը, որ կը ձգձգուէր Սուլթան Համիտի կողմէ: Ծրագիրը ներկայացուած էր Բ. Դրան՝ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական դեսպաններուն կողմէ, 11 Մայիսին, Սասունի կոտորածէն ետք: Ցոյցը կառավարութեան կողմէ կը նկատուի ապստամբութիւն մը, եւ Հոկտեմբերին կը սկսի հայոց ջարդը հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, հայութենէն խլելով 300,000 զոհեր:

99. *Եղիա Տէմիրճիպաշեան*, Բառարան Ֆրանսերէնէ–Հայերէն, 1896,

Կ. Պոլիս: Բառարանին Բ. տպագրութեան (1930) առթիւ Հ.Ա. Մըսըր-լեան կը գրէ թէ աւելցուած են «նոր բառերու մթերք մը, հետեւութեամբ շատ ընդհանրացած ֆրանսական վերջին նման հրատարակութիւններու, անոնց տեղ բանալով Եղիայի կերտած նոր բառերու յապաւումով, զորս 40 տարիներէ ի վեր մեր գրականութիւնը չկրցաւ իրացնել, զլանալով իրաւամբ անոնց գոյութեան քաղաքացիական իրաւունքը....»: *Եղիա Տէմիրճիպաշեան* (Պոլիս, 1851-1908). բանաստեղծ, արձակագիր, խմբագիր, փիլիսոփայական տեսութիւններ հետամտող: Ունեցած է ջղաւիճ խախտուող դրութիւն մը եւ տառապած՝ հալածախտէ: Հեղինակ՝ *Փոլիսփայական Բառարանի*:

100. *Ալֆոնս տը Լամարթին* (Alphonse de Lamartine - 1790-1869): Ֆրանսացի վիպապաշտ բանաստեղծ, խոր եւ մեղմանոյշ թախծոտութեամբ: Ունեցած է նաեւ հանրային-քաղաքական կեանք: Մաս կազմած է Ազգային Ժողովին: Իր գործերէն՝ *Jocelyn, Chute d'un ange, Méditations poétiques*, եւ այլն:

101. *Ալֆրէտ տը Միսէ* (Alfred de Musset - 1810-1857): Ֆրանսացի բանաստեղծ եւ կատակերգութիւններու հեղինակ՝ *Confessions d'un enfant du siècle, Fantasio, On ne badine pas avec l'amour*, եւ այլն:

102. *Փոլ Վերլէն* (Paul Verlaine, 1844-1896): Ֆրանսացի բանաստեղծ, համբաւաւոր իր քերթուածներուն քնարականութեամբ եւ երաժշտականութեամբ: - *Fêtes galantes, Sagesse*, եւ այլն:

103. *Le Lac* (Լիճը): Ոմանք Պետրոս Դուրեանի *Լճակին* մէջ ցոլացումներ գտած են Լամարթինի վերոյիշեալ բանաստեղծութենէն, հաւանաբար անոր համար - անկախ նիւթէն - որ երկուքին լարերն ալ կը թրթռան խոր եւ քնքուշ մելամաղձոտութեամբ մը:

104. *Vallon*- Լամարթինի մէկ քերթուածը իր *Méditations* (*Մտախոհութիւններ*) հատորին մէջ: Բառը կը նշանակէ ձորակ, բովիտ: Այս պարագային ան կ'աղերսուի Յունական դիցաբանութեան «Հովիտ»ին, որ կը գտնուի Բառնաս Լերան երկու գլուխներուն միջեւ, ուր կը բնակին առասպելական Մուսաները:

105. *Մանուէլ Քէօսէեան*. գանատահայ բանաստեղծ եւ դաստիարակ: Հայաստան իր ուսանողութեան շրջանին բարեկամացած է Գուրգէն Մահարիի հետ:

106. *Պարոյր Սեւակ* (Չանախչի 1924-1971 Հայաստան) *Մարդը Ափի* մէջ, բանաստեղծութիւններ, Հայպետհրատ, 1963, էջ 336:

107. Պէյրութի Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան ուղղուած նա-

մակը լոյս տեսաւ *Նամականի Ա.*-ին մէջ, (էջ 127):

108. Armen Lubin, *Feux contre feux*, Paris, 1964, 60 էջ, բանաստեղծութիւններ եւ կարճ արձակ գրութիւն մը: Գրքոյն կ'արժանանայ Ֆրանսական Ակադեմիայի *Քարտին Ժոֆրուա-Ռընօ* Քերթողական մրցանակին: Ծափնոր նոյն խորագիրը տուած է 1968-ի իրմէ հրատարակուած ժողովածոյին, կազմուած՝ նախապէս լոյս տեսած չորս հատորներու գործերէն, որոնց շատերը վերամշակուած են թարգմանութեամբ: Armen Lubin, *Feux contre feux*, poèmes, Editions Grasset, 1968, 194 էջ:

109. *Կոհնիա*. լեհական նաւագանգիստ, Տանցիկի դիմաց:

110. Համաստեղ (Համբարձում Կելէնեան, Խարբերդ 1895–1966 Միացեալ Նահանգներ): *Անձրեւը* (1929) արձակագիրին երկրորդ հատորն է, առաջինը ըլլալով *Գիւղը* (1924): *Սպիտակ Զիւռը* (1952) կը բաղկանայ երկու ստուար հատորներէ:

111. *Մոնթանաս* (Monparnasse) - Բառնասի Լեո Հին Յունաստանի մէջ, 2459 մէթր բարձրութեամբ, նուիրուած Մուսաներու եւ Ապոլոնի, - լոյսի եւ արուեստներու աստուծոյ: Այդ բարձունքը կը նշանակէ նաեւ բանաստեղծներու ժամանակաւոր բնակութիւն): Փարիզի այդ թաղամասը - ինչպէս յարակից Լատինաց Թաղը եւ աւելի հեռու՝ Մոնմարթըրը - ճանչցուած է որպէս արուեստագէտներու բնակավայրը եւ աշխատատեղին, իսկ անոր սրճարաններն ու ճաշարանները՝ անոնց հաւաքավայրերը:

112. *Յակոբ Տէր-Յակոբեան* (Կեսարիա 1883–1960 Փարիզ). հրապարակագիր, տպարանատէր, աշխատակցած է հայ մամուլին: Կազմած է միասնաբար Ծաւարշ Միսաքեանի, Գեղամ Բարսեղեանի, Վահրամ Թաթուլի եւ Ահարոնի հետ «Նոր Սարսուռներու Բարեկամ» անունով խումբ մը: Ծափնոր Տէր Յակոբեանի նուիրած է «Նահանջը առանց երգի» վէպը: Հեղինակած է *Ուր խեցիներ ժողվեցի* եւ *Պարտիզակը խառնուիկ* հատորները:

112ա Victor Gardon (Վահրամ Կաքաւեան). Վահրամ Կաքաւեանի մասին «լսեցի բաներ որոնք շատ ալ նպաստաւոր չէին» ակնարկութիւնը քիչ մը տարածուն էր իր Փարիզի հայկական գրական եւ արուեստի որոշ շրջանակներու մէջ, եւ հետեւեալն էր անոր Ֆրանսական Բանակին Բ. Գրասեմեակին (լրաբաղութիւն) մաս կազմելու իրողութեան - կամ ենթադրութեան: Ինք լաւատեղեակ էր իր հանդէպ այդ կասկածոտ մթնոլորտին եւ կը մնար մնայուն ընդվզումի մէջ, որուն վերահասուն եղած է Գրիգոր Քէօսեան, ոչ թէ Փարիզի մէջ Կաքաւեանի հետ ունեցած երկու հանդիպումներու - մէկը «գլուխ-գլխի» եւ որուն համար

զինք զգուշացուցած են - ընթացքին, այլ Պէյրուֆ վերադարձին իր ստացած շարք մը նամակներէն, 1970-1972: Կաքաւեան Քէօսէեանի միջամտութիւնը խնդրած էր իր վեշին վէպին թարգմանութեան տպագրութեան հարցով եւ նաեւ՝ ուզած էր անպայման որ իր երկար եւ պատմերազարդ հարցացրոյցը Զօր. Զելլրիի հետ - որուն մասնաւոր կարեւորութիւն կու տար - հրատարակուէր լիբանանահայ թերթերուն մէջ Զօրավարին մահէն առաջ: Իր հետեւեալ մէկ կարճ այլ հեգնախառն շեշտով հայերէն նամակը, ուղղուած Գրիգոր Քէօսէեանի, կ'արտայայտէ որոշ ցասում եւ որոշ կասկածամտութիւն: . «*Յարգելի Տիար, Ձեմ գիտեր ինծի գրա՞ծ էք թէ ոչ: Եթէ յանկարծ մտադիր ըլլաք գրելու, հակառակ թրքական եւ գործակալ ու թուրքերէն ալ վատ հայկական խարդաւանանքներու, հաճեցէք գործածել հետեւեալ հասցէն- Monsieur G. Requier... Ծրարին վրայ չգրել V. Gardon: Տեղեակ չեմ նմանապէս թէ տեղւոյդ մամուլն իմ Apocalypseի մասին գրե՞ց թէ ոչ: Երախտապարտ պիտի ըլլայի եթէ հաղորդէիք թէ ի՞նչ գրեց: Իսկ հակառակ պարագային ինչո՞ւ այս լռութիւնը: Յարգանք ձերդ Victor Gardon*»: Իր մօտ կասկածամտութիւնը կրնար նաեւ հետեւանքը ըլլալ Գերմանիոյ դէմ իր դիմադրական եօթ տարիներու գաղտնի գործունէութեան, որու ընթացքին վարած է հրամանատարական պատասխանատու պաշօններ Victor Gardon ծածկանունով, որ յետագային իշխանութեան կողմէ օրինականացումով դարձած է իր գրչանունը:

Մուսոլինի (Benito Mussolini, 1883-1945): Հիմնադիր Իտալիոյ Ֆաշիստական կուսակցութեան (1919): Իշխանութեան կը տիրանայ 1922-ին: 1924-ին իր կուսակցութիւնը ընտրութիւնները կը շահի, իսկ տարի մը ետք կը հաստատէ բռնատիրական իշխանութիւն: Բ. Աշխարհամարտին կը դաշնակցի Գերմանիոյ: Իտալոյ ազատագրութեան կը մեռնի կախաղանի վրայ:

114. *Barbaresques* - Պէրպէրիստանի բնակիչ: Ժամանակին այդպէս կը կոչուէին Հիսիսային Ափրիկէի այն երկրները որոնք կը տարածուէին Եգիպտոսի Արեւմուտքը- Տրիպոլսոյ Իշխանապետութիւն, Թունուզ, Ալճերիա, Մարոք:

115. *Վիլհելմ Բ.* (1888-1918). թագաւոր Բրուսիոյ եւ կայսր Գերմանիոյ: 1914-ին Թուրքիոյ հետ իր դաշնակցութիւնը եւ հակահայ քաղաքականութիւնը աղէտաբեր եղաւ հայութեան, Գերմանիան դառնալով մեղսակից հայկական ցեղասպանութեան:

116. *Արշակ Ալպոյաճեան* (Պոլիս 1879-1962 Գահիրէ). պատմաբան, բանասէր: Հեղինակ բազմաթիւ գործերու, նուիրած՝ դէմքերու եւ

գրողներու– *Գրիգոր Զոհրասպ, Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան*, եւ այլն, ինչպէս նաեւ վայրերու– *Կեսարիա, Եգիպտոս*:

117. Ծով նետուող եւ լողացող «հարիւր հազարաւոր որբերու» դիցազ–նաշունչ պատմութիւնը կարելի է դասել «Նահանջ»ի հեղինակին գրա–կան մէկ քմայքին, որոշապէս գերիրապաշտ ձգտումով: Ստեղծագործ եւ զուարթախոհ արուեստագէտն է որ ուզած է իր գրիչին թելեր տալ...:

118. *Ռուբէն Որբերեան* (Մալաթիա 1873–1931 Փարիզ). բանաստեղծ: Ունի երեք քերթողագիրք– *Ծփանքներ, Յիշատակաց Ծաղիկներ, Ովասիս*, որ իր վերջին հատորն է:

119. *Գեղամ Ֆէնէրճեան*. (Պոլիս 1903–1983 Փարիզ). ֆրանսահայ գրադատ, խմբագիր: Մտերիմը Ծահան Ծահնուրի: Ֆէնէրճեանի երե–ւանեան արխիւը (եղիշէ Զարեմցի անուան թանգարան) կը պարունակէ 44 նամակներ Ծահնուրէն, որոնց մէկ մասը աղերս ունի 26 Օգոստոս 1931–էն սկսեալ Ծահնուրի առողջական վատթար վիճակին եւ հիւան–դանոցային կեանքի ահաւոր պայմաններուն, Բ. Աշխարհամարտի տա–րիներուն:

120. Մահարի իր «Բաց նամակը» («Գրական Թերթ», 10 Յուլիս 1964) գրած է Ստեփան Ալաջաջեանի *Առանց Հայրենիքի* (Երեւան, Հայ–պետհրատ, 1963) վիպակին հրատարակման առթիւ: Մահարի կը նշէ հեղինակին լեզուական կարգ մը թերութիւնները եւ արտայայտչական որոշ ձեւերը, որոնք սխալ կը նկատէ: Այդ առթիւ կը քննադատէ նաեւ գիրքին խմբագիր Սերոբ Սարգսեանը:

121. *Յակոբ Օշական* (*Քիւֆէճեան*, Պրուսա 1899–1948 Հալէպ). վի–պագիր, քննադատ, թատերագիր: Նկատուած է երեսոյթ մը հայ գրա–կանութեան մէջ իր բազմասեռ վաստակին ծանրութեամբ եւ ուրոյ–նութեամբ, մասնաւորաւ քննադատական կալուածին մէջ: Իր գործերէն են՝ *Խոնարհները, Ծակ պտուկը, Մնացորդաց, Հաճի Մուրատ* (վէպեր), *Երբ մեռնիլ գիտենք, Մինչեւ ո՞ր* (թատերախաղեր), *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան* (բազմահատոր), եւ այլն:

121ա, Ծահնուր իր մէկէ աւելի գրութիւններուն մէջ խնդրոյ առարկայ դարձուցած է Օշականը: Զայն անուանած է նաեւ «կեղծ խօճա» (տե՛ս *Վաւերաթողոյթ – «Ապագայ», Սեպտեմբեր 3–Հոկտեմբեր 1, 1938*:

122. *Հայկ Պէրպէրեան* (Պոլիս 1887–1978 Փարիզ). հայագէտ, բա–նասէր: Ա. Աշխարհամարտէն ետք Զաւէն Պատրիարք զինք Պոլիս կը դրկէ իբրեւ քարտուղար Պօղոս Նուպար Փաշայի գլխաւորած պատմի–րակութեան: Հիմնադիր – Emile Benveniste–ի հետ – Revue des Etudes

Arméniennes պարբերաթերթի նոր շրջանին, 1964-ին:

123. Տե՛ս. նօթ 108:

124. Հայր Արսէն Ղազկիւեան (Պարտիզակ 1870– 1932 Իտալիա). Մխիթարեան վարդապետ, բանասէր, մատենագէտ, թարգմանիչ դասական եւ իրեն ժամանակակից գործերու: Զերմեռանդ հսկիչ աշխարհաբարի, որուն պատճառով կը կոչուի «Պահապան հրեշտակ հայ լեզուի»: Հեղինակ՝ Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի եւ այլ աշխատասիրութիւններու:

125. Կոստան Զարեան (Ծամախ 1885–1969 Երեւան). բանաստեղծ, արձակագիր, գրականագէտ: Խմբագրած կամ հրատարակած է գրական հանդէսներ: Գրած է նաեւ իտալերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն: 1962-ին կը ներգաղթէ Խորհրդային Հայաստան: Իր գործերը. *Անցորդը եւ իր ժամբան, Բանկոտպը եւ մամուլի ոսկորները, Տատրագոմի հարսը, Նաւը Լեռան վրայ*, եւ այլն:

126. Կոստան Զարեան. *Նաւը Լեռան վրայ*, վէպ, Պոստոն, Տպարան «Հայրենիք», 1943, 549 էջ: Հայաստան հաստատուելէ ետք Զարեան կը վերամշակէ իր վէպը (*Նաւը Լեռան վրայ* (վէպ), Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, 544 էջ): Այս առթիւ Սփիւռքի գրական աշխարհը թատերաբեմ կը դառնայ սուր վիճարկութիւններու: Տեղի կու տայ նաեւ Սիմոն Սիմոնեան–Ծահմուր անհաճոյ միջադէպի մը, «Սփիւռք» շաբաթաթերթին մէջ: (Տե՛ս. *Նամականի Ա.*, էջեր՝ 56, 57, 58, 59, 60, 156, 157, 158, 159, 160, 161):

127. Փոլ Էլիւար (*Paul Eluard*, 1895–1952). ֆրանսացի գերիրապաշտ մեծանուն բանաստեղծ: Եղած է ազատութեան, եւ թերեւս ամէլի՝ սիրոյ երգիչը: Կեանքին հետ իր կապը կը պայմանաւորէ կնոջ հետ (ամուսնացած է երեք անգամ): Ինք հեղինակն է հռչակաւոր *Ազատութիւն* քերթուածին երբ մաս կը կազմէր ֆրանսական դիմադրական ընդշատակեայ պայքարին՝ ընդդէմ նացի Գերմանիոյ: Նկատուած է դիմադրականութեան բանաստեղծը: 1933-ին, բանաստեղծ Պրըքոնի հետ, կը դադրի համայնավար կուսակցութեան անդամակցութենէ, սակայն Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին կը վերամիանայ կուսակցութեան: Իր գործերը՝ *Capitale de la douleur*, *Poésie et Vérité*, *Poésie ininterrompue* (երկու հատոր), եւ այլն:

128. Լուի Արակոն (*Louis Aragon*, 1887–1982). Ֆրանսացի բանաստեղծ, վիպագիր, փորձագէտ: Տատայիզմէն կ'անցնի գերիրապաշտութեան, որ զինք կ'առաջնորդէ համայնավարութեան եւ իրապաշտութեան: Կեանքը կը բոլորէ որպէս յանձնառու գրող: Ինքն է հեղինակը

հանրաժանօթ «Կարմիր Ազդ» (*L’Affiche rouge*) բանաստեղծութեան, որ նուիրուած է Գերմանիոյ դէմ ֆրանսական դիմադրական շարժումի հերոսներէն՝ բանաստեղծ Միսաք Մանուշեանի (1906–1944, հեղինակը՝ *Իմ Երգը* բանաստեղծութեանց հատորին) եւ իր խումբին, գերմանացիներուն կողմէ հրացանազարկ՝ Բ. Աշխարհամարտի աւարտէն քիչ առաջ: Իր գործերը. *La Grande Gaité, Paysan de Paris* (բանաստեղծութիւններ), *Les Cloches de Bâle, la Mise à mort* (արձակ), եւ այլն:

129. Pau (Փօ). Ֆրանսայի հարաւ-արեւմտեան քաղաք, սահմանամերձ Սպանիոյ, ուր տեղւոյն բուժարանին մէջ դարմանուած է նաեւ Ծափնուր, ինչպէս Էլուար:

130. Եղուարդ Թօփճեան (Սումարլու 1911–1975 Երեւան). գրականագէտ, Հայաստանի Գրողներու Միութեան Վարչութեան Առաջին քարտուղար, ՀՍՍՀ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ (1967–1971): իր գործերը լոյս տեսած են երկու հատորով, Սովետական Գրող հրատարակչատունէն:

131. Սէրօ Խանզատեան (Գորիս 1915–1998 Երեւան). Արձակագիր: Իր գործերը՝ *Մխիթար Սպարապետ, Խօւէք, Հայաստանի Լեռներ*, եւ այլն:

132. Սիմոն Սիմոնեան. (Այնթապ 1914–1986 Պէյրութ). պատմաբան, գրող, հիմնադիր-խմբագիր՝ «Սփիւռք» շաբաթաթերթի: Տէր Պէյրութի «Սեւան» Հրատարակչատան: Իր գործերը.– *Լեռ եւ Ճակատագիր, Լեռնականներու Վերջալոյսը, Անժամանկորոյ*, եւ այլն:

133. Աղասի Խանճեան (Վան 1901–1936 Թիֆլիս). Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Ա. Քարտուղար: Բերիայի դաւադրութեամբ «անձնապահ» կ’ըլլայ Թիֆլիսի մէջ, ուր կանչուած էր ժողովի, 9 Յուլիս 1936–ին: Իր սպանութենէն ետք կը շղթայագերծուի Հայ գրողներու եւ մտաւորականներու աքսորը եւ անոնցմէ շատերուն մահը – Ակսէլ Բակունց, Զարենց, Զապէլ Եսայեան, Վահան Թոթովենց եւ ուրիշներ: Աքսորեալներուն մէջ կը գտնուի նաեւ Գուրգէն Մահարի:

134. Le Figaro – Ֆրանսական մեծագոյն աջակողմեան օրաթերթ: Հիմնուած է 1826–ին որպէս հիմնապէս գրական շաբաթաթերթ: 1866–ին կը դառնայ օրաթերթ:

135. Ժորժ Տիւհամէլ (*Georges Duhamel*, 1884–1966). ուսումով բժիշկ: Վիպագիր, բանաստեղծ: Իր հատորները՝ *Vie et aventures de Salavin, Chronique des Pasquier, Confession de minuit*: Տիւհամէլի այս վերջին գիրքին մասին Վազգէն Ծուշանեան նուիրած է գլուխ մը իր «Ամրան գիշերներ»ուն մէջ– Ժ. Տիւհամէլի աշքերուն եւ Ժիլ Ռընարի հեգնու–

թեան մասին:

136. *Զապել Եսայեան* (Պոլիս 1878–1943, մահուան վայրը անյայտ)․ Պոլսահայ գրագիտուհի, մեր մեծագույն կին վիպագիրը, իրապաշտ եւ նուրբ վերլուծողական միտք։ 1934–ին Ֆրանսայէն կը ներգաղթէ հայ–րենիք, Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան հրաւերով։ Զոհն է ստալինեան մաքրագործումներուն։ Իր գործերէն են՝ *Կեղծ հանճարներ*, *Աւերակներու մէջ*, *Սկիստարի վերջալոյսներ*, *Սիլիհտարի պարտէզները*, եւ այլն։

137. Հրանտ Թամրազեան. *Սիամանթօ*, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակութիւն, 1969, 260 էջ։

138. *Նաւասարդ*. Տարեգիրք՝ խմբագրութեամբը Դանիէլ Վարուժանի եւ Յակոբ Սիրունիի։ Իր շարունակութիւնը չունեցաւ մեծ Եղեռնին պատճառաւ, որու ընթացքին ոչնչացած է երկրորդ հատորին շարուածքը։ Պոլսոյ մէջ ծաղկած հայ գեղագիտական եւ իմացական մակարդակին շողշողուն մէկ արտայայտութիւնն է այս տարեգիրքը, որուն աշխատակցած են հայ ժամանակակից գրական եւ բանասիրական դէմքեր։ Տարեգիրքին մաս կազմած են նաեւ օտար դասական հեղինակներու գործերը։

139. Ծահնուր մէջքերումը կատարած է Բաշալեանի *Կաղանդը* («Նոր Կեանք», 1 Յունուար 1898) պատմուածքին երկու պարբերութիւններու ընտրովի նախադասութիւններէն, բայերու երրորդ դէմք ներկայ ժամանակը վերածելով առաջին դէմք գերակատար ժամանակի, ի հարկին շաղկապներու գործածութեամբ։ (Լեւոն Բաշալեան, *Նորավէպեր եւ Պատմուածքներ*, էջ 188 եւ 189)։

140. *Վալէնտինա Թէրէշքովա*, առաջին կին տիեզերագնաց օդաչուն է, որ կը կրէր նաեւ հանրային տիտղոսներ– Փոխ նախագահուհի Կանանց Սիջազգային Դեմոկրատական Միութեան, Սովետական Կանանց Կոմիտէի նախագահուհի։

141. *Անտրիան Նիքոլայեւ*։ Խորհրդային տիեզերանաւի օդաչու։ Տիեզերագնացութեան Սիջազգային կոմիտէի անդամ։ Ամուսնացած է Վալէնտինայի հետ կազմելով տիեզերագնացներու առաջին ամուլը։

142. *Պալանկա*. Լաթվիոյ մէջ ծովեզերեայ աւան, ուր հանգստանալու գացած էր Մահարի։

143. Մահարիի աքսորի կեանքին նուիրուած ծանօթ «պատմուածքներ»ը, որոնց կ'ակնարկուին, վիպակներ են լոյս տեսած՝ «Նայիրի» շաբաթաթերթի մէջ– *Ծաղկած Փշալարեր* (7 Նոյեմբեր 1971– 5 Մարտ

1972) եւ *Մշեցի Առաքելը եւ ուրիշներ* խորագիրներով (15 Յունուար-12 Փետրուար 1967): *Ծաղկած փշալարեր* վիպակը առաջին անգամ առանձին հատորով լոյս տեսաւ Պէյրութի մէջ (1986, 186 էջ, Ալթաբրէս), եւ ապա՝ Հայաստանի (Գուրգէն Մահարի, *Ծաղկած փշալարեր*, Սովետական Գրող Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1988, 192 էջ, յառաջաբան՝ Դաւիթ Գասպարեանի- «Ապրելու իրաւունքը»): Գիրքին վերջաւորութեան տեղ գտած են Մահարիի «Ինքնակենսագրութեան» էջեր:

144. Սիլվա Կապուտիկեան, *Քարավանները դեռ քայլում են*, «Հայաստան», 1964, 532 էջ: Ծահկնոր փաղաքշական պատկերով մը Կապուտիկեանին կ'ակնարկէ իբրեւ «Երեւանէն եկած կլորիկ կին մը»...

145. *Հարազատ Պատմութիւն Տարօնոյ*, հեղինակներ՝ Սարգիս եւ Միսաք Բղէեան, խմբագրեց՝ Աղան Տարօնցի, Հրատարակչութիւն Հայ Ազգային Հիմնադրամի, Գահիրէ, 1962, էջ Ժբ+676:

146. *Հրաշեայ Քոչար (Գաբրիէլեան, Ղումիլպուճաղ, Արեւմտեան Հայաստան 1910-1965 Երեւան)*. Արձակագիր, հրապարակագիր: Իր հատորները՝ *Մեծ տան զաւակները*, *Սպիտակ գիրքը*, եւ այլն:

147. *Նաչիրի Զարեան (Եղիազարեան, Վանի շրջան 1900-1969 Երեւան)*. Բեղուն բանաստեղծ, թատերագիր, վիպագիր, որուն անուան շուրջ առկախ մնացած է մթին կասկածը՝ թէ ան պատճառ եղած է Զարեանցի ձերբակալման, 1936-ին: Իր գործերը՝ *Հացաւան*, *Արա Գեղեցիկ*, *Սասնայ Դաւիթ*, եւ այլն:

148. Վիկտոր Հիւկո (Victor Hugo - 1802-1885): 19-րդ դարու ֆրանսացի մեծագոյն բանաստեղծներէն եւ վիպապաշտ արձակագիրներէն, որուն նաեւ հանրային-հասարակական գործունէութիւնը իր կշիռը ունեցաւ, մասնաւորաբար որպէս արդարութեան եւ ազատութեան խօսնակ: Վիկտոր Հիւկոյի *Les Châtiments (Պատիժները)* հատորին բանաստեղծութիւնները կ'երկնուին բանաստեղծին տարագրութեան, Դեկտեմբեր 2-ի (1851) պետական հարուածին հետեւանքով: Լուի Նափոլէօն (1808-1873) այդ միջոցով վերահաստատած էր կայսրութիւնը: Երկը խիստ երգիծանք մըն է, ուժգին պարսաւ մը՝ Երկրորդ Կայսրութեան դէմքերուն: Հիւկոյի գործերը.- *Les Misérables*, *Notre-Dame de Paris*, *Hernani* (թատրերգութիւն), *Contemplations*, եւ այլն:

149. Լուի Վէյլոյ (Louis Veuillot, 1813-1883). Ֆրանսացի Կաթոլիկ հրապարակագիր եւ հեղինակ: Մոնտանականութեան ծայրայեղ հաւատացեալ եւ պաշտպան: Մոնտանականութիւնը եկեղեցւոյ բոլոր վարդապետական ուսուցումներուն կը միացնէ հաւատքը՝ Հոգին Սուրբի

մնայուն միջամտութեան: Այս աղանդին հիմնադիրն է, 160–170 թուականներուն, *Մոնթանիս*, քրիստոնէադարձ փոխզացի քահանայ մը: 150. *Շարլ Մոնթալամպեր* (*Charles Montalembert* – 1810–1870). Ֆրանսացի հրապարակագիր եւ քաղաքական մարդ: Ազատական կաթոլիկութեան փայլուն պատշպան:

151. *Բրոսպէր Մերիմէ* (*Prosper Mérimée*) վիպասան: Իր զգացումներուն մէջ զուսպ, ոճով կոկիկ գրագէտ մը, որ առաջինը կ'ըլլայ իր թարգմանութիւններով ռուսական գրականութիւնը ծանօթացնելու Ֆրանսայի մէջ: Իր գործերը՝ *Carmen*, *Colomba* (վէպ), եւ այլն:

152. Ծահնուրի այս խօսքը, առաջին մտածումով, տարօրինակ կը հնչէ: Ծահնուր վատահաբար խուսափած պէտք է ըլլայ երկիցս Սիպերիա «զբօսապտոյտի ելած» գրագէտին մատնանշելու անոր քաջածանօթ օրինակ մը, հաւանաբար զայն չմատնելու համար նոր փափուկ դրութիւններու: Թէ արուեստագէտ Ծահնուր որքա՞ն հակաբռնապետական է, անհրաժեշտ կը դառնայ մէջքերում մը իր մէկ նամակէն, ուղղուած նկարչուհի Տիկ. Մատլէն Ֆոլէնի, որ իր ամուսինին՝ գրագէտ Ժան Ֆոլէնի հետ եղած է Ծահնուրի հոգածու բարեկամներէն, իր առողջական ամէնէն ճակատագրական շրջանին: Նամակը գրուած է 8 Դեկտեմբեր 1952–ին բանաստեղծ Փոլ Էլիարի մահուան առթիւ.– «Ինչո՞ւ կը գրէք թէ կու լաք Փոլ Էլիարի մահը (...) Տասը տարի է որ Էլիար մեռած է ինծի համար: Ան ունէր մեր ամբողջ գորովը եւ հիացումը, բայց ան մեզմէ շեղեցաւ (ինչ որ թիչ բան է), բայց ուրացաւ այն ամէն ինչը որ սրբազան պէտք է ըլլայ բանաստեղծի մը համար (ինչ որ թիչ բան չէ): Ինչպէ՞ս կրնաք լալ մարդու մը համար, որ կ'ըսէր Մոսկուայի Կարմիր Սուլթանին, մարդկային զգացումէ այնքան զուրկ այս անիծեալ Սթալինին. 'Սպաննեցէք տարեկան մէկ միլիոն մարդեր, եւ պիտի ունենաք իմ ամբողջ հաւանութիւնս, քանի որ ինծի կը խոստանաք հաւասար թիով մարդեր ազատել, անորոշ ապագային մէջ': Ազատել ինչէ՞: Ձեզի հարց կու տամ» (*Cahiers Bleus*, hiver 84-85, էջ 49): Միշտ նոյն անձին ուղղուած նամակի մը մէջ Ծահնուր կ'ըսէր նաեւ՝ «ես որ համայնավարութիւնը կ'ատեն» (Անդ, էջ 54): Նոյն բանը կրկնած է Գրիգոր Քէօսէեանի, ուշագրաւ երանգով մը. «Կ'ատեն համայնավարութիւնը... ո՛չ, տեսութեան մասին չէ որ կը խօսիմ: Զիս հետաքրքրողը անոր գործադրութիւնն է, իբր գրող» (տե՛ս. Գրիգոր Քօսէեան, Գիր եւ Գիծ, Հրատարակութիւն Մայրենի, Պոստոն, 1998, 521 էջ: էջ 81):

153. Հայկական Ծերանցը կամ Հանգստեան Տունը կը գտնուի Մոնտորանսի (*Montmorency*), Փարիզի մօտակայ քաղաքը: Հիմնուած է 1953–ին, եւ կը շարունակէ մատուցանել իր գնահատուած ծառայու-

թիւները հայ թէ ֆրանսացի ծերերու եւ անկարներու:

154. Ardèche. Ֆրանսայի հարաւ-արեւելեան նահանգ:

155. *Կարօ Փօլատեան* (Մարաշ, Կիլիկիա 1914-1986 Մարտէլլ, Ֆրանսա). ֆրանսահայ արձակագիր, հեղինակ վէպերու եւ «Զրոյցներ»-ու.- *Արեւելքի տղաքը, Կր հրաժարիմ հայութենէ, եւ ալլն:*

156. Գոհար Ազնաւորեան (1906-1983). բանասէր, տնօրէնութիւն Եղիշէ Զարեանի անուան Թանգարանի Գրական Բաժնին:

157. Պէտք է ըլլայ *Հայրենիքի* Զայն:

158. Գորգէն Մահարի, *Ծահան Ծահնուրի հետ*, «Հայրենիքի Զայն», 26 Դեկտեմբեր 1965:

159. Ծահնուր իր խստապահանջութիւնը արտայայտած է նաեւ պատկերով մը, ակնարկելով Ֆրանսա իր առաջին տարիներու զբաղումին ի խնդիր օրապահիկի, երբ լուսանակարչատան մը մէջ կը զբաղէր լուսանկարներու վերհպումով- «... *աւարտեցի յաջորդ հաւաքածոս, սակայն չեմ աճապարեր զայն Կալիմարին դրկելու, որովհետեւ միշտ ընելիք վերհպումներ կը գտնեմ: Վերայարդարող էի, վերայարդարող պիտի մնամ, ինքզինքէս միշտ դժգոհ եւ յաիտեճապէս անգոհունակ» (...j'ai terminé mon prochain recueil , mais je ne me presse pas de l'envoyer à Gallimard, parce que je trouve toujours des retouches à y faire. Retoucheur j'étais, retoucheur je resterai. Toujours mécontent de moi et éternellement insatisfait - Lettre à Madeleine Follain, 9 décembre 1948, "Cahiers Bleus", hiver 84-85, էջ 46):*

160. *Լեո Կամսար* (Արամ Տէր-Թովմասեան, Վան 1888-1965 Երեւան). երգիծաբան: 1915-ին մասնակցած է Վան-Ալգեստան ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: Իր գործերը. *Անվաւեր մեռելներ, Գրաբար մարդիկ, Միհաստրեանկ*, եւ ալլն:

161. *Արփիկ Միսաքեան*, տնօրէնութիւն եւ խմբագիր Փարիզի *Յառաջ* օրաթերթին: Իր շնորհիւ Ծահնուր կը վերսկսի առաջին անգամ գրել եւ աշխատակցիլ հայ մամուլին («Յառաջ», 26 Մայիս, 1957): Նոյնպէս «Յառաջ Մատենաշար»էն լոյս կը տեսնեն Ծահնուրի վերջին երեք հատորները,-- *Կրակը Կողքիս, Բաց Տոմարը, Սիրտ Սրտի* (յետ-մահու): Ծահնուր իր կտակով Արփիկ Միսաքեանը կը կարգէ իր լիազօր կտակակատարը:

162. *Ծաւարշ Միսաքեան* (Պոլիս 1884-1957 Փարիզ). Հրապարակա-

գիր, խմբագիր, դաշնակցական դեկավար: Վերապրող մը «11-եաններէն»: Հիմնադիր-խմբագիր Փարիզի *Յառաջ* օրաթերթին (1925): Հոն է որ «Նահանջ»ը առաջին անգամ լոյս կը տեսնէ որպէս թերթօն: Յետմահու իրմէ լոյս կ'ընծայուի իր գրութիւններէն հատոր մը. *Օրեր եւ Ժամեր*, «Յառաջ Մատենաշար, 1958, Փարիզ:

163. *Կը Խնդրուի... Խաչաձեւել*, - «Հայ Ժողովուրդի Ծննդեան 10000-ամեակի Տօնակատարութիւնը - Առաջին Օր - Հայոց երգիծաճճճնոտիկան Պատմութիւն», հեղինակ՝ Սիմոն Սիմոնեան, Տպ. Սեւան, 1965, Պէյրութ: Գրքին ստացման շրջանին Ծափնորի մէջ դէռ եւս թարմ էր Զարեանի «Նաւ»ուն յարուցած միջադէպին անախորժ զգացումը: (Ծափնոր-Սիմոնեան յարաբերութիւններուն եւ Կոստան Զարեանի «Նաւ»ին վերամշակման առթիւ ծագած միջադէպին մասին՝ տե՛ս. *Նամականի Ա.*, էջ 42, 48, 49, 58, 131, 133, 157, 'նօթ՝ 79):

164. *Զարեմ Որբունի (Էօքսիզեան, Օրտու 1902-1980 Փարիզ)*, *Եւ Եղև Մարդ*, Փարիզ, 1964: Ֆրանսահայ արձակագիրին նախկին գործերը- *Փորձը*, *Ասֆալթը*:

165. *Անտոնինա (Միխայիլովնա, ծնեալ 1934-ին)*. Մահարիի երկրորդ կինը, որուն հետ ամուսնացած է 1953-ին Սիպերիոյ մէջ: Անտոնինա կը բանտարկուի 21 տարեկանին Լիթվիոյ մայրաքաղաք Վիլնիուսի մէջ, երբ իրաւագիտութեան ուսանողուի է: Հինգ տարի ետք կ'աքսորուի Սիպերիա, ուր եւս կը մնայ նոյնքան ժամանակ: Մահարի-Անտոնինա զոյգը ունեցած է վաղամեռ աղջիկ մը եւ որդի մը՝ Գուրգէն Կրտսեր: Իսկ իր առաջին ամուսնութենէն, հայուհիի մը հետ, Մահարի ունեցած է մանչ զաւակ մը՝ Գրիգոր Աճեմեան, իրաւաբան: Աքսորի ընթացքին եւ անկէ ետք Անտոնինա եղած է ամբողջական նուիրում եւ համակ սէր՝ հիւանդկախ Մահարիին, իսկ անոր մահէն ետք անոր յիշատակը պահած է գրեթէ երկիւղածութեամբ: Ինք նաեւ եղած է գրող եւ հեղինակ՝ լիտվերէն հատորներու: *Իմ Ողիսականը* հատորը (Անթիլիաս, Լիբանան, 1994, 166 էջ) գրուած է 1970-1972 թուականներուն եւ ծանօթ պատճառներով չէ հրատարակուած, սակայն անկէ գլխաւոր մաս մը լոյս տեսած է «Նայիրի»ի մէջ՝ «Ճակատագրին ընդառաջ» խորագրով (*Նայիրի*, 11 Յունուար-15 Փետրուար 1970): Ու դէռ կը թուի թէ Լիբանանի մէջ հրատարակուած հատորը ամբողջական բնագիրը չի կազմեր, այլ անոր «համառօտ մէկ տարբերակը» (տե՛ս. Վարդան Մատթէոսեան, *Անտոնինա Մահարիի անվերջ ողիսականը*, «Յառաջ», 26 Փետրուար 2003):

Հեղինակը կը պատմէ իր կեանքը Լիտվիոյ մէջ, բանտային տարիները, Սիպերիա աքսորը, հոն «խոզարած հովիւ»ին՝ Մահարիին հետ

հանդիպումը 1952-ին, իրենց կապը, «ժամանակաւոր աքսորական»ի ահաւոր պայմանները եւ ապա «ցկեանս աքսորականի» կեանքը, եւ հռոսկ՝ ազատութիւնը, 1954-ին, Ստալինի եւ Բերիայ մահերէն ետք:

166. *Օրինեալ եւ դու ի կանայս* - Եղիսաբէթին մեկնութիւնը Մա-րիամին (*Ղուկաս*, Գլուխ Ա., 42):

167. Գուրգէն Մահարի. *Հնձաններ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1954, 512 էջ:

168. *Սիւնոսը* անունն է Մահարիի բանտապահին, Երեւանի մէջ արգելափակման օրերուն: (Տե՛ս. Գուրգէն Մահարի, *Երկերի ժողովածու հինգ հատորով*, հատոր 1, «Հայաստան», 1966, 431 էջ: «Ինքնակենսագրական»ը՝ էջ 5-19):

169. Մահարիի ինքնակենսագրութեան առաջին հատորը լոյս տեսած է տարիներ առաջ (*Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն* - Երեւան, Պետհրատ, 1930, 248 էջ): Ծարունակութիւնը, երկու հատոր, գրած է Սիպերիա իր աքսորի ընթացքին. *Երիտասարտութեան սեմին*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956, 667 էջ, եւ 1958, 731 էջ:

170. *Տրտմնջք*. Պետրոս Դուրեանի այս - ինչպէս կարգ մը այլ քերթուածներուն - անհարազատութիւնը միշտ վիճալարոյց եղած է այն օրէն իսկ, երբ 20-ամեայ բանաստեղծին գործերը առաջին անգամ հատորով լոյս տեսան իր մահուան տարին, 1892-ին, *Տաղք եւ Թատրերգութիւնք Պետրոս Դուրեան* խորագիրով, խմբագրութեամբ Սիմոն Ֆէլէկեանի, որ գործած էր աններելի մեղքը կատարելու «սրբագրութիւններ» տարաբախտ քերթողին ձեռագիրներուն վրայ: 1893-ին Դուրեանի գործերուն երկրորդ հրատարակութեան կը ձեռնարկէ Բարսեղ Ե. Էքսերճեան (աւելի ուշ՝ քահանայ), ներառելով Դուրեանի Նամականին, Դամբանականը եւ Տապանագիրը: Սակայն Էքսերճեանի հրտարակութիւնն ալ կը մնայ բնագրին անհարազատ՝ իր «սրբագրութիւններով», ու նաեւ պակասատր՝ իր բովանդակութեամբ (Համիտեան գրաքննութեան օրերուն կարելի չէր հրատարակել բանաստեղծին ազգային-հայրենասիրական քերթուածները): Անկէ ետք պարբերաբար միշտ արծաճարժուած է «Իսկիտարի Սոխակին» ձեռագիրներուն հարազատ եւ ամբողջական հրատարակութեան հարցը, Սփիւռքի ինչպէս Հայաստանի մէջ, ուր լոյս կը տեսնէ Վահրամ Թէրզիպաշեանի (Վան 1898-1964 Երեւան) մենագրութիւնը (*Պետրոս Դուրեան*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1959, 187 էջ): Դուրեանի քերթուածներուն բնագրային վերականգման լուրջ աշխատանք մը կը հրատարակուի Երուսաղէմի մէջ, խմբագրութեամբ Հայոց Պատրիար-

քարանի պաշտօնատերերը «Սիոն» ամսագրի խմբագիր Արայ Գալայ-ճեանի, որ իր ուղղումներուն մէջ նկատի կ'առնէ 19-րդ դարու առաջին երկու տասնամյակները եւ Դուրեանի քերթուածներուն զոյգ ձեռագիր տետրակները. (Պետրոս Դուրեան, *Տաղք*, Փորձ մը բնագրային վերականգնումի: Հրատարակեց Արայ Գալայճեան, 1967): Դուրեանի ձեռագիրներուն հաւաքումը կատարած է իր կրտսեր եղբայրը՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան (1860-1930), նոյնպէս բանաստեղծ եւ բանասէր, եւ զայն աւանդ թողած է վանքին իր վախճանումին, 1930-ին:

Ծափնորի ակնարկութիւնը կը վերաբերի «Ափիւք» շաբաթաթերթի մէջ երեւցած բանավիճային կարծիքներուն՝ «Տրտունջք» քերթուածին մէկ բառին կապակցութեամբ՝ Աստուած թէ աստղեր: Տե՛ս. «Ափիւք» 14 Յուլիս 1966, էջ 4-5, արտատպումներ «Գրական Թերթ»-էն՝ Վ. Պարտիզունի («Աստղեր»), Արամ Արման («Աստուած»): Սիմոն Սիմոնեան իր կողմէ կողմնակից է «Աստուած»ին: Գուրգէն Մահարի արդէն յայտնած էր իր կարծիքը՝ *Աստուած թէ Աստղեր* («Ափիւք», 7 Ապրիլ 1966, էջ 1-2, 11):

171. Ակնարկութիւնը կ'երթայ Սիմոն Սիմոնեանի, եւ կարօտ է լուսաբանութեան: Սիմոնեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած է Պետրոս Դուրեանի միակ անտիպ գործը՝ թատրերգութիւն մը՝ *Տարագիր ի Սիպերիա* («Ափիւք», 31 Դեկտեմբեր 1961, էջ 4-7): Սիմոնեան «ձեռագիրը» ստացած է Երուսաղէմի վանքէն: Աւելի քան տարի մը առաջ շաբաթաթերթը արդէն յայտարարած էր.՝ «Անսպասելի Յայտնութիւն մը. մեծարժէք Անտիպ թատերախաղ մը Պետրոս Դուրեանէն» (15 Օգոստոս 1959, էջ 1): Միւս կողմէ, Ծափնորի տեղեկութիւնը ճիշդ չէ Դուրեանի ձեռագիրներուն իսկութեան մասին: «Ակիւտարի սոխակ»ին քերթուածներուն ձեռագիրները կը գտնուին Երուսաղէմի գանձարանը, ուրկէ դուրս հանուած են միայն անոնց լուսապատճենները:

172. *Շաւարշ Նարդունի (Այվազեան, Արմաշ 1898-1968 Փարիզ)*. ֆրանսահայ արձակագիր: Ունի նաեւ բանասիրական, լեզուաբանական գրութիւններ: Մասնագիտութեամբ բժիշկ, զոր չէ կիրարկած որպէս ասպարէզ: Հրատարակած է *Հայ Բոյժ բժշկական-ժողովրդական ամսագիրը*, 1934-1967: Իր գործերը. *Հէքեաթներու ալպոմը*, *Մեղեդիներ*, *մեղեդիներ*, *Երուսաղէմ*, *Երուսաղէմ*, *Բաներ*, *բաներ*, *ի՛նչ բաներ*:

173. *Մարօ Մարգարեան (1915-1999)*. բանաստեղծուհի: Իր գործերը՝ *Լիրիկական Լուսաբաց*, *Զննալից յետոյ*, *Նուիրումներ*, եւ այլն:

174. Հայաստանի Գրողներու Ե. Համագումարը, որուն մասնակցելու հրաւիրուած էին նաեւ Սփիւռքահայ գրողներ, կը կայանայ Նոյեմբեր 1966-ին: Նկատի առնելով Յուրտ Պատերազմը, հրաւիրեալ գրողները ընտրուած են ըստ իրենց գաղափարական դիրքաւորումին:

175. *Անդրանիկ Ծառուկեան* (Կիրին 1913-1989 Փարիզ). Բանաստեղծ, արձակագիր, հիմնադիր խմբագիր՝ *Նայիրի* ամսաթերթին (Հալէպ), ապա՝ շաբաթաթերթին (*Պէյրութ*): Հեղինակած հատորներ՝ *Առագաստներ*, *Թողթ առ Երեւան* (բանաստեղծութիւն), *Մանկութիւն չունեցող մարդիկ* (պատմուածք), *Երազային Հալէպը* (լուսագրութիւն), *Սէրը Եղեռնի մէջ* (վէպ) եւ այլն: Ծառուկեանի սկզբնական մօտեցումը Ծափն Ծափնորի որպէս մեկնակէտ ունեցած է դաշնակցական շարքայինի կեցուածքը, որ աղերս չունի իր գնահատանքին հետ հանդէպ «Նահանջ»ի եւ «Յարալէզներու» արուեստագէտ հեղինակին:

176. Մահարի, *Նամակ Խմբագրութեան*, «Սփիւռք» շաբաթաթերթ, 27 Հոկտեմբեր 1966: (Այս «Նամակ-Ճշդում»ը սզբնապէս լոյս տեսած է *Հայրենիքի* *Ձայնի* մէջ, Սփիւռքահայ թերթերէն արտատպումի խնդրանքով): Ֆրանսահայ արձակագիր Կարօ Փօլատեան, իր «Զրոյցներ»ու շարքին երրորդ հատորին մէջ, լոյս տեսած Պէյրութ 1996-ին, Մահարիի կ'ընէ գլխաւոր վերագրում մը Եղիշէ Զարենցի մահուան պարագաներուն վերաբերեալ: Մահարի կը ճշդէ - դեռ անտեսելով Փօլատեանի «երկրորդական, երրորդական զանցումներ»ը, թէ ինք երբեք չէ ըսած, թէ «Զարենցը... գլուխը զարկած էր *սեմանթ* պատերուն, ջախջախած գանկը»:- «Ճիշդ չէ, ես այդպիսի բան չեմ ասել. յայտնի է, որ Զարենցը մահացաւ թոքերի բորբոքումից բանտային հիւանդանոցում (...) Կարիք չկայ ազատութիւն տալ սեփական երեսակայութեանը, պատմութիւնն ու ճշմարտութիւնը աղաւաղելու տխուր գնով»:

177. Մահարի չճամբորդեց կամ չարտօնուեցաւ երթալ Պէյրութ, 1966-1967ին, ինչպէս ան չճամբորդեց դէպի Ֆրանսա, ենթադրաբար նոյն արգելքներով:

178. *Երկիր Նայիրի*: Զարենցի բազմերես արուեստին մաս կը կազմէ նաեւ արձակը: *Երկիր Նայիրին* (1926, Պետհրատ), Զարենցի ծննդավայր Կարսի իրադարձութիւններն են Ա. Աշխարհամարտի սկիզբէն մինչեւ Կարսի աղէտալի գրաւումը թուրքերու կողմէ, 1919-ին: Գործը կ'արտայայտէ գեղում մը հանդէպ Երկիր Նայիրիի մտապաւտկերին: Ան նաեւ երգիծանք մըն է որպէս թիրախ ունենալով ազգային շարժման մակաբոյժները:

179. *Խոսքով Թիթիւնճեան*, (1894 Վան - 1982 Հայաստան). իրավագէտ: Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանին վարած է դա-

տախազի պաշտօն: Խմբագրած է (Արշակ Յովհաննիսեանի հետ) Լիբանանի առաջին դաշնակցական թերթը՝ *Փիւնիկ*, 1924-ին: 30-ական թուականներուն իբրեւ «ալլախոֆ» բաժնուած — հեռացուած — է Դաշնակցութենէն, իր համախոհներով, եւ պաշարած՝ Բիւրոյին դէմ (տե՛ս. *Մարտկոցական շարժում*, Նօթ 205):

Խ. Թիւթինճեանի գրութեան (*Այրուող Այգեստաններ*, Գորգէն Մահարի, «Նայիրի» շաբաթաթերթ, 4 Յունիս, 25 Յունիս եւ 2 Յուլիս 1967) առթիւ փակագիծ մը. Սփիւռքի վանեցի մտաւորականները եւ գրող-բրոցները — դէռ նկատի չառնելով դաշնակցական մամուլը — ընդհանրապէս շատ բոլորն հակազդեցութիւն ցոյց տուին «Այրուող Այգեստաններ»ու հրատարակութեան: Բնականաբար շեշտը դրուեցաւ վէպին քաղաքական-պատմական կողմին վրայ, մինչեւ իսկ՝ հոն պատկերուած բարքերուն եւ կենցաղին: Այս պարագային՝ «գայթակ-դութիւնը» բխեցաւ վարքութեան հայրենակցական պատուախնդրութե-նէն: Հեղինակը դատապարտեցին վանեցի կնոջ անվայել կամ ամօ-թալի արտայայտութիւններ վերագրելու մէջ: Վէպին կերպարներէն կնոջ մը իր նամակին մէջ գործածած սիրային համարձակ արտայայ-տութիւնը յատուկ նկատուեցաւ միայն «բոզ»երու, եւ հետեւաբար Մա-հարիի այդ նկարագրութիւնները կը նմանէին «պոռնկագրութիւն»ի:

Այդ դասու գրիչներուն կը պատկանի Խոսրով Թիւթինճեան, որ խորքին մէջ մեծ սքանչացող մըն է Մահարիի տաղանդին.— «*Այրուող Այգեստանները* սքանչելի եւ նմանը չունեցող համապատկեր մըն է, որուն մէջ խտացած է բովանդակ Վան-Վասպուրական աշխարհը» (հոն յիշատակուած է նաեւ յօդուածագրին հայրը՝ Սիմոն Թիւթին-ճեան): Այսուհանդերձ, «կուսակցական վաղեմի կրքերն ու թշնամա-կան ոգին արգելք եղած են յաջողութեամբ աւարտելու համայնա-քանդակը» եւ «խժբժանքի եւ հասարակ լուտանքներու ենթարկուած կուսակցականները բացառաբար դաշնակցական պետերն են— Արամ, Իշխան, Վոսմեան, Կոմս»: Խ. Թիւթինճեան կ'ուզէ ճշդել թէ Մա-հարիի հայրը՝ Գրիգոր Աճէմեան, որ արմենական էր, դիտմամբ չէ սպաննուած Մահարիի դաշնակցական քեռիին կողմէ, ինչպէս որ վկայուած է, այլ անոր «ատրճանակի պատահական արկածով»ը: Յօդուածագիրը, սակայն, իր իսկ դատումին կու տայ կուսակցական դրոշմ, երբ կը նսեմացնէ Վանի ինքնապաշտպանութեան զինուորական ղեկավարներէն Արմենակ Եկարեանի (արմենական, 1870-1925) արժէքը եւ դերը: Անոր մասին նախ կ'ըսէ. «Եկարեան անշուշտ փորձուած մարտիկ մըն էր, հրոսակային խմբական յարձակումներու վարժ ղեկավար», իսկ ապա՝ «ան համեստ մարտիկ մըն էր, գիտակից իր սահմանափակ կարողութիւններուն, իր պատկանած կուսակցութեան պէս, որ թէ՛ կռուողներուն եւ թէ՛ զենքի թիւով, մէկ չորրորդն էր Դաշ-

նակցութեան ուժին»: Կը մոռցուի թէ «այդ համեստ մարտիկը», որպէս մէկ տիրական անդամը Այգեւստանի ինքնապաշտպանութեան համար կազմուած եռանդամ զինուորական հրամանատարութեան, բախտորոշ դեր ունեցած է իր պաշտօնին մէջ, ապա՝ ռուսական բանակի վերջին անգամ Վան մուտքէն ետք՝ եղած է կազմակերպիչը եւ պատասխանատուն հայկական երկրապահ ուժերուն:

Նոյն շաբաթաթերթին մէջ կը լսուի, ասելի ուշ, վանեցիի այս անգամ դրական ձայն մը, որ կը պատկանի ֆրանսահայ ծանօթ դէմքի մը– **Կարպիս Զրբաշեան**. «Մահարին վէպ է գրում իրական կեանքից, ապրող, իրական մարդկանց մասին, իսկ ուրիշներ վէպի մէջ փնտրում են 'սրբեր': Ու երբ չեն գտնում, զայրանում են հեղինակին դէմ: Նրանք ուզում են ոսմանտիկական շրջանի երգերը այսօր եւս շարունակեն երգուել նոյն հմայքով – (Այրուող Այգեւստաններ, Այրուող Սրտեր)–26 Յունուար 1969):

Բոլոր պարագաներուն ալ, սփիւռքահայ որոշ շրջանակներու ժխտական հակազդեցութիւնը Մահարիի անձին եւ իր վէպին դէմ շատ մեղմ կը թուին ըլլալ, բաղդատմամբ Հայաստանի մէջ շղթայազերուած աստելավատ գրոհին, մասնատրաբար հոնտելի վանեցիներուն եւ գրողներու շրջանակին կողմէ: Գրողներու Միութեան Քարտուղարութիւնը նաեւ հարկ պիտի նկատէ հրապարակել դիտողութիւն մը, վէպին «պատմական կամայական մեկնաբանութիւններու» եւ այլ կէտերու վերաբերեալ («Գրական Թերթ» 19 Մայիս 1968):

180. Ծահնորի գրութիւնը նախ լոյս կը տեսնէ Պէյրութի Թէքէեան Մշակութային Միութեան հրատարակած «Ծիրակ» ամսագիրին մէջ (Մայիս 1967 (ԺԱ. տարի), էջ 179–207), ապա առանձին հատորով.– Ծահան Ծահնոր, *Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ*, Հրատարակութիւն՝ «Ծիրակ» Ամսագիր, Պէյրութ, 1967, 98 էջ: Հատորին մաս կազմած են, բացի վերոնշեալ տիտղոսով գրութենէն, երկու այլ գրութիւններ– *Ջի տքնեցայ զօր ամենայն եւ զգիշերն բովանդակ եւ Գրականութենէն Անդին եւ Այլուր*: «Զոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ» Գրութիւնը կը ստանայ *Ամէնուն Թէոդիկը* անուանումը, երբ թերթի հայտմներով մաս կը կազմէ ուրիշ հատորի մը («Բաց Տոմարը», Հրատարակութիւն «Յառաջ», Փարիզ, 1971, էջ 170+XVII):

181. *Ռաֆայէլ Արամեան* (Վաղարշապատ 1921–1978 Երեւան). արձակագիր: Իր գործերը. *Ռուբինեան եղբայրները*, *Չթամբած ձիեր*, *Արեւոտ Անձրեւ*, եւ այլն:

182. *Հայաստան*. Օրկան Փարիզի Հ.Յ.Դաշնակցութեան Նոր Սերունդ Ուսանողական Միութեան,– սկսեալ 1947–էն՝ ամսաթերթ շաբաթաթերթ, ամսագիր, հայերէն–ֆրանսերէն: Տնօրէն–խմբագիր՝ Գր. Փա–

փազեան եւ ապա՝ Արա Գրիգորեան: 1970–էն՝ նոր շրջան:

183. *Աշխարհ* (1959). օրկան Ֆրանսահայ Մշակութային Միութեան, Ծաբաթաթերթ, Փարիզ: Խմբագիր Աւետիս Ալիքսանեան:

184. Զարեմ Որբունի, *Թեկնածուն*, Պէյրութ, 1967 «Սեւան» Հրատարակչատուն, 216 էջ:

185. Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Վ. Շուշանեանի *Գարնանային* խորագրեալ հատորին (1927, Փարիզ):

186. *Պահակի* հրատարակութիւնը, որպէս Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ, կարելի չեղաւ իրագործել տնտեսական պատճառներով:

187. *Աւետիս Ալիքսանեան* (Պոլիս 1910–1984 Փարիզ). յանձնառու գրող, հրապարակագիր: Պոլսոյ մէջ հրատարակած է շարք մը շաբաթաթերթեր եւ հանդէսներ: Հիմնադիր-խմբագիր Փարիզի *Աշխարհ* շաբաթաթերթին: Իրմէ հրատարակուած է մէկ հատոր. *Անունը Մասիս դրինք* (պատմութիւններ):

188. Մահարիի վերամշակուած «Այգեստաններ»ը լոյս չեն տեսած այդ շրջանին:

189. *Պայքար* (1922–1992). օրկան՝ Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Ափի եւ Գանատայի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: *Պայքար* ժառանգորդն է *Ազգ*, *Պահակ* եւ *Զայն Հայրենեայց* թերթերուն: Վերջինը՝ հիմնուած 1899–ին:

190. Լէյլի Դշխոյեան, *Դարձեալ Մահարու մասին*, «Պայքար», 13 Յունուար 1968: Գրութիւնը դրկուած է Երեսնէն:

191. *Ժողովուրդի Զայն*, Պոլիս, 1918–1922: Քաղաքական եւ հասարակական օրաթերթ, Օրկան հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Խորհուրդի: Տէր եւ Տնօրէն՝ Սիմոն Ուշագլեան, խմբագիր՝ Տիգրան Զաւէն, ապա՝ Յովհաննէս Յակոբեան, Յակոբ Թովմեան, Յովհաննէս Պօղոսեան եւ Վահան Թէքէեան (1921–1922):

192. *Անտրէ Դրըթոն* (André Breton, 1896–1966). ֆրանսացի բանաստեղծ, հիմնադիր եւ տեսաբան գերիրապաշտական շարժումին: Ինքն է որ 1924–ին խմբագրած է Գերիրապաշտութեան Յայտարարութիւնը (Manifeste), եւ մի քանի համախոհներու հետ առաջին անգամ փորձարկած է ինքնաբեր, անգիտակից, երազական (onirique) գրելակերպը: Իր գործերէն՝ *Clair de lune*, *L'Union libre* (բանաստեղծութիւններ), *Najda* (արձակ), *Le Surréalisme et la peinture*:

193. Ծուշանեանի շուրջ բարձրացած խանդավառ գնահատականներուն «դիտումնաւոր հակազդեցութեամբ» – Ծափնորի բառերով – Գեղամ Ֆէնէրճեան կը գրէ թէ Վ. Ծուշանեան «օծտուած ըլլալով արտայայտութեան դժբախտ դիրութեամբ մը, արտադրած է գործ մը, որ ցաւագինօրէն կը մնայ անբովանդակ»: Իսկ անոր «ամբողջ բարձրաբերձ թղթածրարը կը պատմէ միայն մէկ պատմութիւն, որ գրողին պատմութիւնն է»: Եւ նաեւ «չենք գտներ իր մօտ ոճը, իբր շնորհի, իբր ստեղծում, որ կ'ընկերանայ իմաստին, կը պաշտպանէ եւ կը ճոխացնէ զայն»: Եւ դեռ՝ «Ծուշանեանի ամբողջ գործին մէջ չենք գտներ էջ մը որ վկայութիւն ըլլայ»: Ան ունի նաեւ «մտապաշարում» մը «անկողնի խնդիրներու, սեռային ակնարկութիւններու, շատ անգամ հոն ուր բնաւ տեղ չունին»... (*Աշխարհ-Գրական*, Յունուար 1968):

194. *Գրիգոր Ծափնեան*. գրադատ, հեղինակ, դաստիարակ: Նուիրած է Ծափնորի կեանքին եւ գործին – ֆրանսերէն եւ հայերէն – արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ. *Կենսագրութիւն եւ Մատենագիտութիւն Ծափնեան Ծափնորի*, Կաթողիկոսարան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1981: Ծափնեան Ծափնոր – *Աքսոր եւ Արուեստ*, Անթիլիաս, 1985: Այս վերջին գիրքին ֆրանսերէնը – *Drame et Poésie de l'Exil* – ծառայած է որպէս աւարտաճառ Սորպոնի Համալսարանի իր Վարդապետական տիտղոսին: Գ. Ծափնեան ֆրանսերէնի թարգմանած է նաեւ Ծափնորի կարգ մը պատմածքները – Chahan Chahnour (Armen Lubin), *Parages d'exil*, Le Temps qu'il fait, 1984: Հասորը կը բովանդակէ Ծափնորի *Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը* գործէն հետեւեալ գրութիւնները. «Պճեղ մը Անուշ Սիրտ», «Զաթոսթէ», «Դերձակ մը, իր Երկու Հիւրերը եւ Զանազան Դէպքեր»:

195. Ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է առանձին հատորով – Գ. Ծափնեան, *Գորգէն Մահարի Վաթսունի Հանգրուանին*, Պէյրութ 1964, 148 էջ:

196. Գրիգոր Ծափնեան, *Ուրախատիւ Վերադարձ*, «Ահեկան» 67, թիւ 3 (Աշուն):

197. *Ահեկան*, Մշակութային Հանդէս, քառամսեայ ապա՝ եռամսեայ, – Պէյրութ, Լիբանան: Խմբագիր՝ Գրիգոր Ծափնեան (1966–1970):

198. *Ուիլիըմ Ֆոքները*, (William Faulkner, 1897–1962). ամերիկացի միջազգային համբաւի գրող, ամէնէն նորարար արձակագիրներէն մէկը: Իր գործը Հարաւային Միացեալ Նահանգներու – ինք ծնած է Միսիսիբի նահանգը, որ դարձած է իր տիեզերքը – իրապաշտ ալլ դիւցազնական մէկ համապատկեր–վերստեղծագործութիւնն է: Վառ երեւակայութեամբ կը ներկայացունէ երեւակայածին գաւառի մը –

Yoknapatawpha – սերունդէ սերունդ դէմքերն ու դէպքերը, մարդոց կեանքն եւ իրադարձութիւնները առանց որոշ ժամանակագրական կարգի, կամովին անորոշ մասերով, կիսամութի մէջ ձգուած դրուագներով, յանկարծակի լուսաւորումներով, ինչ որ ընթերցանութիւնը չի դիրացներ ադէն բարդ եւ խառնակ կեանքի մը ներկայացման: Իր գործերը – *The Sound and the Fury, Absalom, Absalom!, Sanctuary, Light in August*, եւ բազմաթիւ այլ գործեր, – բանաստեղծութիւն, պատմուածք եւ թատերախաղ մը:

199 William Falkner, *The Wishing Tree*, Գորալէս, 1967:

200. Վեր. Ա. Ա. Կէօրկիզեան, *Այրուող Այգեստաններու մասին*, «Պաշար», 16 եւ 17 Փետրուար, 1968:

201. «Այգեստանները» իր վերամշակուած հարազատութեամբ լոյս կը տեսնէ տասնամեակներ ետք – *Այրուող Այգեստաններ* (բնագրի հետ համեմատուած նախկին հրատարակութիւնների մեկնութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով), աշխատասիրութեամբ Գրիգոր Աճէմեանի, Երեւան, 2004:

202 – «Կսկծալի սուգը» կը վերաբերի Մահարիի հարազատ եղբոր Խորէն Աճէմեանի մահուան, պատահած Մոսկուայի մէջ:

203. Ֆրանսայի Մայիսեան ցոյցերուն խլրտումները կը սկսին Մարտ 1968-ին, Փարիզի մերձակայքը գտնուող Նանթեր քաղաքի համալսարանի հարկիւրեակ մը ուսանողներու կողմէ, որոնց շարժումը թափ կը ստանայ երբ Սորպոնի ուսանողները կը միացան անոնց: Կատարեալ ըմբոստական պայքար մըն է որ տեղի կ'ունենայ իշխանութիւններուն դէմ, երբ Մայիս 10-11ին Լատինական Թաղին փողոցներուն վրայ կը կանգնին բողոքի եւ պայքարի պատնէշներ կարելի անկարելի միջոցներով (հին փողոցներուն փրցուած սալաքարերը նաեւ կը գործածուին): Ծարժումը կը ծաւալի մայրաքաղաքէն դուրս ուրիշ մեծ քաղաքներու ուսանողութեան մօտ: Դժգոհութեան ենթափողը պատրաստ էր. ուսանողութեան առջեւ չկար աշխատանքի եւ ապագայի հեռանկար, զգալի էր ուսուցչական անձնակազմի անբաւարարութիւնը, միւս կողմէ կառավարական կրթական բարենորոգումներու ծրագիրները կը մնային անպտուղ: Կացութիւնը վտանգաւոր կերպով կը ծանրանայ երբ աշխատատեղական միութիւնները, իրենց տասը միլիոն անդամներով ընդհանուր գործադուլ կը հռչակեն: Երկիրը ամբողջ կ'անշարժանայ առանց փոխադրամիջոցի, գրաւեալ գործարանները կը դադրին արտադրելէ վտանգելով ազգային տնտեսութիւնը: Հակառակ այս բոլորին, Նախագահն տը Կոլ կը յաջողի թումբ կանգնիլ գահավէժ անկումին, օգնու-

թեամբը նաեւ նոյնի՛նքն աշխատատեղական կազմակերպութիւններու առաջնորդներուն («հակակշիռէ դուրս պէտք չէ ելլէր կացութիւնը...»): Այսուհանդերձ, երկրին զգացած ցնցումները եւ անոնց դրդապատճառները, ինչպէս իր յառաջադրանքներուն ձախողութիւնը, Զօր. տը Կոլը պիտի մղեն նախագահական պաշտօնէն հրաժարիլ Ապրիլ 1969-ին: Պիտի մեռնի յաջորդ տարին:

204. *Անորակելի պարսաւ մը*, Ա. Գապպէնճեան, «Նայիրի», 17 Մարտ 1968:

205. *Մարտկոցական Ծարժումը* Ֆրանսայի Դաշնակցութեան ներքին խլրտումի եւ երկփեղկումի ամէնէն ցայտուն արտայայտութիւնն է, որ կը դրսեւորուի երեսունական թուականներուն սկիզբը: Կուսակցութեան ղեկավարութեան դէմ աճող դժգոհութեան խօսնակը կը հանդիսանայ *Մարտկոցի* հրատարակութիւնը («Մարտկոց», Ազգային, Գրական եւ Քաղաքական թերթ, առաջին թիւ՝ 11 Սեպտեմբեր 1932), որմէ նաեւ՝ ալլախոհներուն «մարտկոցական» անուանումը: Թերթին իբրեւ խմբագրական եւ վարչական կազմ կը ներկայանան՝ Մկրտիչ Երիցանց (1891-1960), Լեւոն Մոզեան (1890-1958), Մեսրոպ Գույումճեան (1898-1959), Վազգէն Շուշանեան (1902-1941), Ա. Արոյեան: Ահազանգ մըն է որ կը հնչեցուի աշալրջութեան եւ հրաւեր մը՝ արթնութեան, ի տես շիջող արեւմտահայ մնացորդացին: Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը կը քննադատուի իր ընդհանուր քաղաքականութեան համար, ներառեալ՝ թրքամէտ դիրքաւորմը (որ յատկանշուած է *Պրոմէթէի* մաս կազմելով): Կ'ուզուի նաեւ որոշապէս դրական փոփոխութիւն մը, կեցուածք մը՝ հանդէպ Խորհրդային Հայաստանի: Ընկերային գետնի վրայ կը տարփողուի ընկերվարութիւնը: Կուսակցութիւնը պէտք է սնանի իր յեղափոխական անցեալէն: Դժգոհները կ'ուզեն նաեւ փոփոխութիւն կուսակցութեան կառոյցին մէջ, տեղ բանալու համար երիտասարդներու առջեւ: Դեր մը կը յատկացուի գրականութեան, որպէս ոգի եւ միացման դաշտ: Պէտք է վերանորոգել հայու ոգին, եւ զայն մաքրել իր անցեալի արատներէն: Ծարժումը կը տարածուի Ֆրանսայի տարածքի կուսակցական կեանքին վրայ: Ծիկացած մթնոլորտը պատճառ կ'ըլլայ ներքին, նոյնիսկ ֆիզիքական ընդհարումներու: Շուշանեան նաեւ գերծ չի մնար խոշտանգումէ (այս միջադէպերուն համար կը մեղադրուի Դաշնակցութեան Բիւրոյի «կատարած ընկերասպան գրգռութիւնները Մարտկոցական որակուած դաշնակցականներուն դէմ եւ այդ գրգռութեանց հետեւանքով տեղի ունեցած արհմալի դէպքերը...»): Բիւրոն կուսակցութենէն կ'արտաքսէ շարժումին ղեկավար դէմքերը «Մարտկոց»ի լոյս տեսնելէն շաբաթ մը առաջ: Ծարքերէն դուրս մնացած Շուշանեանի առջեւ կը փակուին դաշնակցական մամուլին սիւ-

նակները, ինչպէս նաեւ մշակութային եւ կրթական հիմնարկներ, նիւթական անձկութեան մատնելով զինք (Զարեհ Որբունի կը վկայէ թէ Շուշանեան, աստե՛ն մը, ստիպողաբար պնակ լուալու պաշտօն կը ստանձնէ այն ճաշարանին մէջ ուր ինք կ'աշխատէր): Այսուհանդերձ, մարտկոցական շարժումին յարուցած գաղափարները – եւ խլրտումները – կը տարածուին Երոպայէն Միջին Արեւելք եւ մինչեւ Ամերիկա: «Մարտկոց» կը դադրի 1933-ին: Անոր կը յաջորդէ *Ամրոցի* հրատարակութիւնը, աւելի կազմակերուած ուղեգիծով: Թերթին առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1 Յունուար 1934-ին, ուր առաջին մեծածաւալ էջին վրայ տեղ կը գտնէ «Յայտարարութիւն Արեւմտահայ Ազատագրական Ռիստի» վերնագիրով յայտարարութիւն մը եւ կոչ մը, որ Հաւատոյ Հանգանակ մըն է: Յայտարարութեան առաջին պարբերութիւնը ինքնին պերճախօս է.– «Յայտնի է թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երոպայի Կեդր. Կոմիտէութիւնը իր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ըմբոստացաւ կոսակցութեան Բիւրոյի կամայական եւ հակակոսակցական գործունէութեան դէմ եւ հետագային իրեն կցելով զանազան երկիրներու մէջ ցրուած դաշնակցական դժգոհ խմբակցութիւնները, իր *Մարտկոց* պաշտօնաթերթով երեսան եկաւ, բովանդակելով ուրոյն հոսանքի մը կորիզները»: Կ'աւելցուի թէ «Մարտկոցական» անունով եւ նաեւ՝ «Թրքահայ դաշնակցական», «բողոքող» դաշնակցական որակումներով ճանչցուած շարժումը իր առաջին համագումարին որոշած է «գաղթահալներու ցաներուն դարմանումի իր նպաստը» բերել *'Արեւմտահայ Ազատագրական Ռիստ'*»ի անունին տակ: Այս ամբողջ շարժումին մաս կը կազմէ նաեւ Ծափան Նաթալի, որ հայաստան թուրք առաջնորդները ահաբեկող դաշնակցական գլխաւոր մէկ դէմքը եղած է– *Նեմեսիսը*:

Մարտկոցական շարժումը կը պարտուի իրմէ աւելի զօրաւոր եւ կազմակերպ բիւրոյական ուժին դիմաց:

206. Շուշանեան-Ծափնուր հակադրութիւնը. Տխուր եւ ցաւալի երեւոյթ մը կը պարզեն Ծափան Ծափնուր-Վազգէն Շուշանեան ծայր աստիճան ձգտեալ յարաբերութիւնները, աւելի ճիշդ՝ անոնց անտեղիտալի իրերամերժ կեցուածքը, այնքան՝ որ Ծափնուր մինչեւ իր կեանքին վերջը – Շուշանեանի մահէն տասնամեակներ ետք – կը շարունակէ անտեսել անոր անունը, անձը եւ գործը: Այս կեցուածքը չի կրնար բխիլ 1938-ին Ծափնուրի դէմ Շուշանեանի գրած ցասկոտ եւ խորշելի պարսաւագիրէն, *Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը*, որովհետեւ 1939-ին նոր ամբողջացած պարսաւագիրը չէր հրատարակուած, հակառակ Շուշանեանի զայն «որեւէ ձեռով» տպելու ջանքերուն: Այսուհանդերձ, Շուշանեանի վերոգրեալ գրութիւնը բանալի մըն է խնդիրներուն էութեան թափանցումի փորձի համար:

Առաջին հերթին, կարելի է թուել անոնց հիմնական տարբերությունները, մեկնելով իրենց գրականությունն էլ եւ մի քանի գրական վկայություններէ:

Երկու գրողներուն միջեւ նախ կը տարածուի գրական եւ արուեստի ըմբռնումներու տարբերություններու մեծ միջոցը: Կը բաւէ որ անձ մը կարդայ պարբերություն մը իւրաքանչիւրին գործէն, ինքզինքը գտնելու համար զգայնություններու, ընկալումներու, մտածումներու, արտայայտություններու եւ ոճի երկու տարբեր աշխարհներու առջեւ, ու նաեւ՝ խառնուածքներու: Ու դեռ նկատողութեան պէտք է առնուի իւրաքանչիւրին անցեալը- մանկությունը, անձնական-ընտանեկան կեանքը կամ այդ կեանքին պակասը:

Շուշանեան ծնած է Մարմարայի Ռոտոսթօ քաղաքը, Պոլսէն 78 մղոն հեռու: Եղեռնի որբերէն է, ուսումով հողի գործերուն հետ կապուած (երկրագործական-կաթնատնտեսական եւ լնկերային ուսմանց վարժարաններ): Իր սկզբնական ցաւը եւ գերզգայնությունը կու գայ որբի իր ճակատագիրէն, «օրերը գեղեցիկ չեն» - փոխ առնելով իր մէկ գիրքին տիտղոսը - եղած իրեն համար: Պատճառ մը աւելի՞ որ ան նոյն զգացական սաստկութեամբ փարի իր միւս ընտանիքին՝ ազգային-ցեղային ինքնութեան, իր արմատներուն: Ընկերվարական տեսությունները նաեւ դարձած են զինք լուսաւորող ուղին, զինք մշտապէս հակադրելով «քաղքենի»ներուն եւ «քաղքենիութեան»: Իր ըմբոստությունը դժգոհութեան արտայայտությունն է կեանքէն, անոր պայմաններէն եւ շրջապատէն, առանձնութեան հոգեէկլիւմէն: Մինչեւ Ֆրանսա հաստատուիլը եղած է բախտակից որբերու խումբերու հետ- Հալէպ, Արմաշ, Հայաստան, Պոլիս, Րոտոսթօ, Մարսէլ՝ երբ 17 տարեկան է, ապա՝ Փարիզ: Շուշանեան եղած է ձախակողմեան եւ դաշնակցական:

Ծահան Ծահնուր պոլսեցի է, սկիտարցի: Ունեցած է ընտանեկան բնականոն մանկություն- խօսքը չի վերաբերի բնածին իր փխրուն կազմին, որ պիտի սպառէր իր կեանքը, «կամ ինչ որ կեանք կը կոչուի»: Շրջանաւարտ է Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանէն: 1923-ին եկած է Ֆրանսա: Ունեցած է ընկերային եւ արդարութեան համոզումներ- չէր կրնար չունենալ, երբ հիւանդանոցի մահճակալի մը մէջ անշարժացած կը գրէր Գ. Ֆէներճեանի- *«Թշուառական բժիշկները եւ իմ աղքատությունս միակ պատճառներն են կեանքիս այսքան ողբալի եւ եղբրական հանգամանք մը առնելուն»*: Թող որ գերիրապաշտ գրողներու շրջանակը, ուր ինք ապրած է, ծանօթ է ձախակողմեան իր մթնոլորտով: Այսուհանդերձ, իր մման անկախ նկարագրի տէր անձ մը մերժած է ծառայել ընկերային գաղափարաբանութեան մը, նոյնի՛սլ՝ մաս կազմել գրական դպրոցի մը,- վարդապետութեան մը: Ծահնուր խրտչած է

ազատութեան կամ ընկերային արդարութեան անունով բարբառող այն բոլոր կարգի քարացած տեսութիւններէն, որոնք բռնակարգեր կը ստեղծեն: Ինք ունեցած է մէկ հաւատարմութիւն– Գրականութիւնը եւ Արուեստը: Այսուհանդերձ, անոր հոգին մինչեւ կեանքին վերջը կրած է դրոշմը մեծ Եղեռնին, եւ տառապած է Արեւմտահայաստանի կորուստով. «...եւ մէկն եմ անոնցմէ, որոնք խորապէս կ'ապրին մեր մեծ աղէտին ցաւը: Այս վերքը որ միշտ կը կոտտայ, իմ հետոս պիտի տանիմ մինչեւ գերեզման, միշտ անմխիթար» (տե՛ս. նամակ 20 Դեկտեմբեր 1966): Շահնուրի ազգային գաղափարաբանութիւնը եղած է պահպանողական, գրականութեան մէջ «կարելի յառաջապահութիւն» կիրարկելով հանդերձ: Ազգային գեղանի վրայ, ան մօտ եղած է Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան – «Արմենական» – մտածողութեան, սակայն առաջին օրէն իսկ Շահնուր մերժած է տարուիլ «քաղաքականութիւնէ», իր գործունէութիւնը սահմանափակելով արուեստի եւ գրական աշխատանքի մէջ: Այս մասին պերճախօս եմ իր նամակները Անդրանիկ Անդրեասեանին, որ աշխատած է զինք մղել դէպի քաղաքականութիւն, քննադատելով իր ազգային կրաւորականութիւնը կամ քաղաքական յանձնառութեան պակասը: «Պոչնուզումներ»ուն հեղինակը, նոյնիսկ իր գրութեան հրատարակութենէն երկու տարի երտք, 1934–ին, կը յայտարարէ. «Ձեմ ուզած հակիկ սա կամ նա կողմը» որովհետեւ «սէրս շատ խոր է դէպի գրականութիւն»: Ու դեռ՝ «Վրացեանը իր Վէմով չի կրնար զիս գրաւել: Յառաջի հետ այնքան բարեկամ եմ, որքան Չօպանեանի եւ Թէքէեանի հետ: Չէզոք եմ եւ պիտի մնամ: Եւ ոչ ոք պիտի համարձակի մեղադրել իմ այս չէզոքութիւնս, եթէ աւելի խոստովանութիւններ ընեն»: Ժամանակը կ'անցնի եւ կը սկսի գրել իր հրաշքոտ եւ խնդրաշարոյց յօդուածները, թիրախ դառնալով բոլորն հակազդեցութիւններու, գրաւոր թէ ֆիզիքական: Պէտք պիտի ըլլայ որ ինք հասնի 1939 թուականին, գրելու համար.– «Կը յիշե՞ս Անդրէասեան, երբ առաջին անգամ գրիչը ձեռք առիր ինծի գրելու, ըսիր թէ զիս կը սիրես, բայց կ'ատես միաժամանակ, որովհետեւ ազգային կեանքի մէջ բացէ ի բաց դիրք չեմ բռներ: Ահա բռնած եմ: Եւ արժանացած՝ լուտանքներու՝ որոնց ոչ իսկ մէկ հարիւրերորդը կարելի է ըսել Փարիզի բողոքածներուն: Արժանացած եմ լուտանքի՝ նոյնիսկ քու կուսակցութեանդ պատկանող Չօպանեանէ մը»:

Բայց անհոգ եղիր, այս բոլորը նախատեսած էի: Կը ցաւիմ, սակայն չեմ յուսալքուիր»:

Արուեստագէտ Շուշանեան քնարական է, զգացականօրէն յորդուն, զգայնութեամբ թաթաւուն, զգայնոտ: Ունի երազ, հովուերգութիւն ու թախիծ: Անցեալի, մանկութեան եւ պատանեկութեան, նոյնիսկ հասուն մարդու սրտի խոցը զգալի է քիչ մը ամէն գործին մէջ, երբեմն

առաջին մակարդակի վրայ: Իր ներանձնականը անբաժան է անձեն, անձը՝ գրականությունեն, ներկան անցեալէն:

Տարբեր, նոյնիսկ՝ հակադիր է խառնուածքը Շահնուրի: Ան իմացապաշտ մըն է: Զուսպ է, ինչ կը վերաբերի իր անձին եւ մտերիմ ներաշխարհին՝ Ինք պիտի ըսէր՝ «Իմ 'ակոյալի ցաւս' ինձի»: Այսուհանդերձ, պատահած է որ Շահնուր եւս խօսի իր անձին մասին, սակայն գրական մակարդակով մը եւ ոճով մը, ուր տեղ չունին անձնական զեղումները. ինք զգաստ եւ սթափ է, եւ այդ մտաւիճակով կը պահէ ընթերցողը: Ան խոտութեան գրագէտն է, ոճաբան մը: Տարբեր պատկերով՝ Շահնուր այլապէս անձնական է, անվիճելիօրէն ամէնէն անձնականը, սակայն անձն ու իր տառապանքը մակարդակ փոխելով կը ծառայեն պատկերելու ամբողջ հաւաքականութեան մը, ժողովուրդի մը ողբերգութիւնը: Իր ամէնէն անձնական փորձառութիւնն իսկ կը վերածուի ընդհանուր մարդկային – եւ ազգային – տրամի մը պատկերացումին, նոյնիսկ երբ հերոսը կը խօսի առաջին դէմքով: *Զաթոսթէ* պատմուածքին («Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը») տիպարները, որոնք հիօժախտաւորներն են Փիւրենեան Լեռներու մէկ պանդոկ-բուժարանին, «ներշնչուած» է այդ շրջանի Combo-Les-Bains վայրին մէջ իր վեցամսեայ (Ապրիլ–Մեյստեմբեր 1931) թոքերու կազդուրման փորձառութենէն: «Միշէլ, հայ սափրիչ»ին ետին կը կանգնի Շահնուր: Գրելու արարքը Շահնուրի համար յաղթահարում մըն է, անհատական եւ ազգային: Փիլիսոփայական կարմիր թել մը կ'երկարի իր գործին մէկ ծայրէն միւսը:

Շուշանեան կրնայ երգել եւ տանիքներէ պոռալ իր հայրենասիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը: Ազգայնական կուսակցակա՛ն է ան, եւ՛ լեղափոխական, եւ՛ ընկերվարական. – «Յեղափոխութիւնը բոսոր դրօշի մը պէս կ'ուզենք բարձրացնել քաղաքներուն եւ անոնց աշտարակներուն վրայ, մեր եկեղեցիներուն վրայ» (*Մարդ մը որ Արարատ...: Էջ 13*):

Շահնուրի համար – ֆրանսացի գրող Գլոտէլի բառերով – հայրենիքը եւ ընտանիքը բաներ են, «որոնք իրենց սրբութիւնը կը պահեն միայն երբ զանոնք չնշմարեն, երբ զանոնք նկատեն որպէս տուեալ: Ահա թէ ինչո՛ւ ազգայնական եւ աւանդապաշտ վիպասանները ատելի են: Հոն ճաշակի պակաս մը կայ, բան մը՝ ամբողջովին վիրաւորական: Եթէ կայ մարդ մը ուր էական է մեծութիւն չծախել, հրաժարիլ ամէն մեծխօսիկութենէ՝ հո՛ն է» (*Նամականի Ա.*, էջ 81–82): Աւելին՝ Շահնուրի համար «աշտարակներու թէ եկեղեցիներու վրայ» ցուցամոլիկ բարձրացուած լեղափոխականի «բոսոր» դրօշակները մաս կը կազմեն մեր անհեռատես ազգային քաղաքականութեան եւ դժբախտութեան:

Այսուհանդերձ, այս երկու արուեստագետներուն ըմբռնումներու եւ խառնուածքի տարբերութիւններով միայն կարելի չէ բացատրել անոնց անձնական անկամբքելի հեռաւորութիւնը: Կարելի է իրարու գաղափարները չբաժնել եւ սակայն հանդուրժել միասին ներկայութիւնը, նուազիսկ պայմաններու բերումով՝ իրարու քով ալ գալ եւ գործակցիլ: Զիրար գնահատել ալ: Ծափնուր, Նարդունի, Պէշիկթաշլեան, Ռբունի, Սարաֆեան, Թօփալեան եւ ուրիշներ, հակառակ իրենց կուսակցական կամ այլ անձնական համոզումներու տարբերութիւններուն, չեն դարձած թշնամիներ այն ձեւով՝ որ կը ներկայանայ երկու գրողներուն պարագան: Նոյնիսկ Ծուշանեան՝ հակառակ իր անբարեացակամ զգացումներուն՝ 1936-ին կ'այցելէ հիւանդ Ծափնուրին խումբ մը գրողներով... «գթալով» անոր վրայ: «...Այսպէս է, որ ընկերներու հետ, օր մը փարիզեան հիւանդանոց մը գացինք այցելելու իրեն: Ծանր հիւանդ է ըսին: Ու մեր հաշու տկարութիւնը չկրցաւ տոկալ մեր ներքին ձայնին: Արդ, այդ օրն իսկ՝ քիչ մնաց պիտի վերսկսէր իր հակաշէղափոխական լրբութիւնները: Քանի մը օր ետք միայն կարդացի Ռուբին Զարդարեանի շուրջ իր գրած աղտեղի յօդուածները («Աւուր Հացի Կարօտ», Ծ.Խ.) եւ արիւնը գլուխս ցատկեց (...) Այդ օր խորապէս զղջացի նման էակի մը այցելած ըլլալու համար»...:

Ծափնուր, իր կարգին, մասամբ կը պարզէ Ծուշանեանի հետ իր անցանկալի «անկարելի» յարաբերութիւնները, երբ Մահարիի գրած նամակին (8 Դեկտեմբեր 1963) մէջ կը հաստատէ թէ ինք եւ Ծուշանեան բնաւ չեն եղած ընկերներ կամ բարեկամներ. «Երբ Փարիզ կ'ապրէի, այսինքն մինչեւ 1939, Վ. Ծ. եկած է (վարանումով) ինձի կատշի: 8-10 անգամ, ոչ առէի: Եւ ամէն անգամ ըրած էմ կարելիս, զինք հեռացնելու համար քովէս: Կեանքիս մէջ շատ սխալ բաներ ըրած էմ, բայց չեմ թողած որ ինձի մօտենայ այդ մարդը: Այդքան կոպիտ սխալ չէի կրնար գործել»: Առէի՛ն՝ Ծուշանեանի անուան յիշատակութիւնն իսկ զայրոյթ պատճառած է անոր: Երբ օրինակ, Եգիպտոսէն Վահան Թէքէեան իրմէ կը խնդրէ ֆրանսահայ շարք մը գրողներու հասցէները, որոնց կարգին՝ Վազգէն Ծուշանեանինը, պատասխանը կ'ըլլայ. «Չունիմ Վազգէնին (այդ վտանգաւոր, վնասակար ոչնչութեան) հասցէն» [Նամակ 5 Դեկտեմբեր 1937, Երեսանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան]:

Ծափնուր-Ծուշանեան յարաբերութիւններուն մասին կայ հարցական ուրիշ կէտ մը նաեւ: Ինչո՞ւ Ծուշանեան սպասած է տարիներ, Ծափնուրը խաչ բարձրացնելու համար, երբ ան իր պարսաւագիրը գրած պէտք է ըլլար 1932-ին, երբ Մենքի մէջ արդէն լոյս տեսած էին Ծափնուրի Պոյնուզլուները՝ հայ մարտիկներու (դաշնակցական) խումբի մը արտասովոր արարքներու նկարագրութիւնը, եւ Լիւքսեմպուրկի

պահապանները (որ նաեւ զինք այնքա՛ն նեղած է), եւ կամ անկէ առաջ՝ Նահանջի հրատարակութեան առթիւ, քանի իր Արարատին ատաղձը քաղած է նաեւ Ծահնորի վէպէն, զոր «փողոցային» իսկ կը գտնէ, ամբողջովին մոռացութեան տալով վէպին մասին առաջին օրերու իր բարձր գնահատանքը (տե՛ս. Ս. Վրացեան, «Յուշեր», էջ 218): Ծուշանեան ենթադրաբար շատ անհանգստացած էր Ծահնորի գրութիւններէն, սակայն չէր ուզած իրմէ խզուիլ, ոչ ալ անմիջապէս գրաւոր հակազդել: Պէ՛տք է Ծուշանեանի լոռիքիւնը բացատրել այդ թուականներու Մարտկոցական շարժումով, երբ ինք մաս կը կազմէր բիւրոյական Դաշնակցութեան դէմ ընդվզող փաղանգին, ու ապա կը կը «վտարուէր» կուսակցութենէն: Պէտք պիտի ըլլար նոր առիթներու ներկայացման, մինչեւ 1936–1938 թուականները, երբ Փարիզի ռամկավար օրկան *Սպագայի* մէջ յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնէին Ծահնորի ամէնէն վիճաշարոյց հրապարակագրական եւ գրադատական գրութիւնները, որոնցմէ՝ *Աւուր հացի կարօտ* (18–19 Ապրիլ 1936) գրական վերլուծումը Ռուբէն Զարդարեանի «Գամբռ» խորագրեալ պատմութեան, ինչ որ պատճառ պիտի ըլլար Ծահնորի խոշտանգումին Զարդարեանի որդիներուն՝ արձակագիրներ Հրաչի եւ Ռափայէլի կողմէ: Այդ գրութիւններուն – որոնցմէ նաեւ *Վաւերաթողթը* – երեսումի տարիները այն շրջանն է, երբ Ծուշանեան մերձեցում ցոյց կու տար Դաշնակցութեան եւ կը դիմէր անուղղակի միջոցներու, որ իր գրութիւնները լոյս տեսնեն կուսակցութեան Պոստոնի *Հայրենիք* ամսագիրին մէջ: Նոյն հոգեբանական շրջանին է, նաեւ, որ ան կը սկսի գրի առնել «Արարատը»...: Ծահնոր կ'ըսէ թէ լուր չունէր մնան գրութենէ մը (Մահարիի Նամակ, Յունիս 1968): Գիտենք թէ մինչեւ 1959 թուականը ան լուր չէր կրնար ունենալ, աշխարհէն կտրուած ըլլալով հեռաւոր բուժարաններուն մէջ: 1959–ին Փարիզ իր վերադարձէն ետք վստահաբար իր մտերիմներէն ոչ ոք ուզած ըլլայ այդ մասին ակնարկել, չխոտվելու համար անկաշուն առողջութեամբ գրագէտին հանգիստը: «*2էի գիտեր թէ Վազգէն Ծուշանեան ըսած է, ինձի ակնարկելով, «Արարատ մը չունի իր հոգիին մէջ», կը գրէ Ծահնոր Մահարիին (8 Դեկտեմբեր 1963): Իսկ հինգ տարի ետք, Ծաւարշ Նարդունիին հետ տեսակցութենէ ետք, «ըսած է»ն պիտի ըլլայ «գրած է»*. *«Լսեցի որ Ծուշանեան ինձի դէմ գրած է եղեր պարսաւագիր մը, մօտաւորապէս սա՛ տիտղոսով – 'Մարդ մը որ Արարատ չունի իր սիրտին մէջ': Բնաւ տեղեակ չէի»* (Յունիս 1968): Այսքանը կը մնայ հասկնալիի եւ բնականի սահմաններուն մէջ:

Քիչ մը զարմանալին Ծահնորի արտայայտութիւնն է թէ ինք Ծուշանեանէն կարդացած է միայն անոր *Գարնանային* խորագրեալը (ինք նոյնիսկ չի տար գրքին անունը): Անհրաժեշտ է նամակէն մէջբերում մը: «*Իրմէ կարդացած եմ մէկ հատիկ գիրք մը միայն, նամակներով*

գրուած սիրային վէպ մը, որ վերջնական ձախողանք մըն է, ըստ իս: Միթէ ունի՞, բացի այդ հաստորէն, որ, ի վերջոյ, երիտասարդական փորձ մը ըլլալու արդարացումն ունի, միթէ ունի՞, կ'ըսեմ, հասուն տարիքի յաջողակ էջեր: Ծիշդ այդ հարցումը ուղղեցի իր նախկին գործակիցին, Նարդունիի, որ պատասխանեց– 'Անարժէք մարդ է. անկէ բան դուրս չի գար': Այս վճիռը կ'ընդունիմ վերապահութեամբ, գիտնալով որ այս երկու դաշնակցականները եղած են կատաղի հակառակորդներ, որով նաեւ՝ կողմնակալ իրենց դատումին մէջ»: Ամբողջ ողիսականի մը համագոր է այս վկայութիւնը, որ իր կարգին դուռ կը բանայ բազմաթիւ հարցականներու – գրական եւ ազգային:

Ծուշանեանի առաջին վէպը, *Սիրոյ եւ Արկածի տղաքը* տպուած էր 1925–ին «Հայրենիք» ամսագրին մէջ Վարոս Զաքարեան գրչա–նունով: Երկրորդ վէպը՝ *Գարնանային*, հրատարակուած էր 1927–ին: Մինչեւ 1931–1932 («Մենք»ի շրջան) իրմէ լոյս տեսած էին նաեւ *Օրերը գեղեցիկ չեն եւ Ամրան գիշերներ* (1930), այս վերջինը ըլլալով Ծուշանեանի ամենէն աշքատու գրական գործը: Արդ, Ծահնուր կ'ըսէ կարդացած ըլլալ միայն *Գարնանային*ը, երբ անկէ ետք տեսակցու–թիւնները – կամայ թէ ականայ – կը շարունակուին եւ գիրքերը հրա–պարակի վրայ են, եթէ երբեք անոնցմէ օրինակներ իրեն չեն նուիրուած հեղինակին կողմէ: Կարելի է միայն վարկածներու դիմել բացատրելու համար Ծահնուրի վկայութիւնը, թէ ինք այնքա՛ն թերագնահատած է իր կարդացած առաջին գիրքը, որ չէ ուզած կարդալ միւսները, կամ թէ հեղինակին հանդէպ իր ունեցած հակակրօքան պատճառով՝ գոհացած է միայն թերթատելով գիրքերը, քանի արդէն կ'ընէ դատում մըն ալ Ծուշանեանի միւս գիրքերուն մասին, նկատելով զանոնք հա–մարժէք– «...ինչպէս անընթեռնելի էին Ծուշանեանի զարմանազան 'Գարնանային'ները» (10 Յունուար 1968) [Կարելի է ըսել թէ քիչ մը դիւրին է գործածել «Գարնանային»ին յոգնակին, մեկնելով Ծուշան–եանի գիրքերուն խորագիրներէն, որոնք խառնուածք մը կը պարզեն եւ արտաքնապէս բովանդակութիւն մը կը թելադրեն]: Բացի վերոգրեալ–ներէն, Ծուշանեանի գիրքերը պիտի տիտղոսագրուէին *Առաջին սէր, Հին երգի կտոր մըն էր, Սիրոյ եւ Մեղքի պարտէզներ, Սիրոյ եւ արկածի տղաքը*, եւ այլն:

Վերի բոլոր մեկնաբանութիւնները դարձեալ բաւարար չեն լրիւ բա–ցատրելու երկու գրողներուն ձգտեալ անհաշտութիւնը, առանց յղուելու Ծուշանեանի *Արարատին*, որուն ընթերցումը – պէտք է խոստովանիլ – ընթերցողէն կը պահանջէ տոկոսն համբերութիւն եւ նաեւ՝ ստամոքս: Ծուրջ 170 էջ գրաւող հաստորը անլուր հայհոյաբանութիւն մըն է, ան–հաւատալի լուսանքներու շարան մը, որ կ'աղօտէ անոր հեղինակին իսկ դիմագիծը: Ծահնուրի գրականութեան «վերլուծումը» դաւանող հա–

տորին 19-գլուխները իրարու կը յաջորդեն նույն արատաւոր թափով: Հոն արտայայտուած կը տեսնուի նաեւ գրագէտին հաւատոյ հանգանակը. մարդկային, ազգային եւ ազգայնական, ջերմեռանդ, տրոփուն – նաեւ անխուսափելիօրէն վիպապաշտ – ներքողականը այն ամէն ինչին՝ որ հա՛յ է եւ կը նկատէ հայկական սրբութիւն,– ազգային հին եւ նոր պատմական էջեր, հին եւ նոր գրական դէմքեր, յեղափոխութիւն եւ անոր սպասարկած կուսակցութիւն, ազատասիրութիւն, ազատագրութիւն՝ հոգիի եւ մարմնի, եւ այլն: Դժբախտաբար իր միտքերը անջատ եւ անկախ չեն ներկայանար, այլ լուսանքներով ազուցուած էջերէ, նույնիսկ՝ պարբերութիւններէ եւ տողերէ: Շուշանեան մեկնելով իր իտիալէն եւ ինչ որ իտիալական կը կոչէ, ինքզինքին առաքելութիւնը կու տայ Շահնուրը՝ այս «եղկելի վաստակ»ի (էջ 38) տէր գրողը վտարելու «Տիրոջ տունէն, որ մեր պանդուխտ գրականութիւնն է, մեր Հայաստանն է»: Իր անհաշտ զգացումներուն մասին հաւանաբար ամէնէն կարճ եւ բարացուցական վկայութիւնը կը կազմէ իր առաջին տպաւորութիւնը երիտասարդ Շահնուրէն, երբ ան չէր իսկ գրած «Նահանջ»ը, այլ խօսքով՝ դեռ չէր «անարգած» որեւէ հայկական սրբութիւն.– «... պզտիկ հպարտութիւն մը ունիմ, առաջին օրէն իսկ զգացած ըլլալու, իր տգեղ ճակտին ետեւ, ուրացողի դեղին իմացականութիւնը (...) անարին ու օձի պաղ գլուխ մը...» (*Արարատ...* էջ 28-29): Շուշանեանի այս անբարեացակամ զգացումներուն եւ արտայայտութիւններուն տեղեակ պէտք է եղած ըլլայ Շահնուր: Իսկ հանրայնացտ ճշմարտութիւն է, թէ մարդկային յարաբերութիւններուն մէջ ոչինչ այնքան արագօրէն վարակիչ է եւ փոխադարձ՝ որքան հակակրօնութիւնը:

Այս կապակցութեամբ վերջին կէտ մը նաեւ, որ չի բարեխօսեր «Արարատ»ի հեղինակի խառնուածքին կամ անոր ընկերային գծին մասին: Երբ 1931-ին երիտասարդ գրողներ կ'ուզեն խմբուիլ «Մենք»ի շուրջ, Շուշանեան արդէն մեկուսացուած կ'ապրի. իր գրչակիցներէն շատեր կոնակ դարձուցած են իրեն: Զինք մերժողներու կարգին կը գտնուին նաեւ Սարաֆեան, Պէշկիթաշլեան, Բալուեան: Գրողները կ'ուզեն նաեւ ընդդիմանալ Նարդունիի առաջարկին եւ պնդումներուն՝ Շուշանեանին յանձնելու պարբերաթերթին խմբագրութիւնը: Իրենց համոզմով, ան «քանդիչ ուժ մըն է»ր (պատմողն է Շաւարշ Նարդունի, որ «Մենք»ի շրջանին կուսակցական հովանաւորն էր Շուշանեանին):

Վերադառնալով Շուշանեանի գրականութեան, մասնաւորաբար շահեկան է Շահնուրի կողմէ Նարդունիին ուղղուած հարցումին տեղ տուող մտածումը, զոր կարելի է նկատել մտաւորական պարկեշտագոյն կեցածք: Շահնուր ունի ծանօթ իր դատումը Շուշանեանի գործին գեղարուեստական թէ խորքի արժէքներուն մասին, որ բարձր չէ, սա–

կայն կը մտածէ թէ իրենի՞նը կրնայ ըլլալ զուտ անձնական եւ ոչ՝ բացարձակ: Ի պատասխան իր հարցումին՝ Ծուշանեանի գաղափարակից Նարդունիէն կը ստանայ նոյնքան ժխտական արժեւորում մը – «Անարժէք մարդ է. անկէ բան դուրս չի գար»: Այսքանը նաեւ չի գոհացներ հարցադրողը, քանի ան կը խորհի թէ Նարդունիէն կրնայ անաչառ եւ առարկայական չըլլալ – «Այս վճիռը կ'ընդունիմ վերապահութեամբ, գիտնալով որ այս երկու դաշնակցականները եղած են կատաղի հակառակորդներ, որով նաեւ՝ կողմնակալ իրենց դատումին մէջ»:

Ծահնուր դուռը բաց կը ձգէ ուրիշներու, որ կատարեն Ծուշանեանի գործին գնահատումը...:

207. Ծուշանեանի պարսաւագիրը հատորով լոյս տեսաւ Լիբանանի մէջ.– *Մարդ մը որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը*, խմբագիր՝ Պօղոս Սնապեան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, Պէյրութ, 1998, 176 էջ: Նսխապէս նպատակաշարմար յապաւումներով հրատարակուած էր Հայաստանի Նորք ամսագիրին մէջ (Սեպտեմբեր 1989): Տես. *Նամականի Ա.*, էջ 168–170, Նօթ 128:

208. *Երուսաղէմի «վանքին կողոպուտները»*. խօսքը կը վերաբերի այն համազգային գայթակղութեան, զոր ստեղծեց Հայոց Պատրիարքարանի եկեղեցական վերին իշխանութեանց մեղսակցութեամբ Վանքին գանձարանէն թաքնօրէն դուրս հանուած 33 հալ թանկարժէք ձեռագիրներուն 23ին վաճառքը, Լոնտոնի *Սոթսի'զ* միջազգային աճուրդի տան կողմէ, 14 Մարտ 1967–ին: Վերջին պահուն կարելի եղած էր առաջքը առնել այդ առուծախին, շնորհիւ ազգային արթնութեան:

209. Մահարի, *Զարեհ–Նամէ*, «Հայաստան», 1968, 104 էջ:

210. Armen Lubin, *Feux contre feux*, Grasset, 1968, 191 էջ:

211 Ծահնուր Ծաւարշ Միսաքեանի նուիրած է առանձին գրութիւն մը *Յառաջի* հիմնադրութեան քառասնամեակին առթիւ, վեր առնելով Ծ.–ի կերպարը եւ աշխատանքը, որպէս «քիչերէն մէկը» մեր լրագրութեան: Իսկ «*Յառաջը* դարձաւ սփիւռքի լաւագոյն գրական եւ մշակութային թերթը, մասնատրաբար իր կիրակնօրեայ թիւերով»: (Տե՛ս. «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ», էջ 71,– *Զի տքնեցալ զօր ամենայն եւ զգիշերն բովանդակ*):

212. *Գէորգ Էմին* (Ժիլերճեան, Աշտարակ 1919– 1998 Երեւան. շրջան մը ծանօթ՝ իբրեւ *Կարլէն Մուրատեան*). բանաստեղծ: Թարգմանած է նաեւ բազմաթիւ գործեր: Իր քերթուածներու հատորները. *Նորք, Որոնումներ, Քսաներորդ դար*, եւ այլն:

213. *Վարդգէս Համազասպեան* (Էջմիածին 1911– 1992– Երեւան). բանասէր, Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի երկարամեայ նախագահ:

214. *Ռոբերտ Վարդանեան*. Արտասահմանի հետ բարեկամութեան եւ Մշակութային կապի Հայկական Ընկերութեան նախագահի (Բերսաբէ Գրիգորեան) տեղակալ:

215. Ալցելուն Է Տքթ. Բաբկէն Փափագեան (տե՛ս. *Նամականի Ա.* էջ 83, 166 եւ *Նօթ* 116):

216. *Աղբիր Սերոբ* (*Վարդանեան*, անուանուած՝ Սերոբ Փաշա, 1864–1899)). հայդուկապետ, ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: Մասնակցած կամ ղեկավարած է բազմաթիւ բախտորոշ պայքարներ թուրքերու եւ քիւրտերու դէմ: Կը մեռնի՝ Սասնոյ լեռներու դիմադրական կռիւներուն ընթացքին թունաւորուելով թուրքերէն: Կռիւներուն մասնակից էր իր քաջարի կինը՝ Սօսէ (մայրիկ):

217– *Անդրանիկ (Օզանեան, Ծապին–Գարահիսար 1865–1927 Միացեալ Նահանգներ)*. հայ ազատագրական պայքարի եւ քաջութեան լուսափայլ խորհրդանիշը: «Վասպուրականի արծի»ին աճիւնները այժմ կը հանգչին Հայաստան:

218. Ծահնուր «ընկեր» բառը չէ գործածած «կուսակից»ի իմաստով, այն պարզ պատճառաւ որ ինքզինք հեռու պահած է կուսակցութիւններէ, եւ նկատի առնելով նաեւ նամակին թուականին շրջանը, ուր ան նախանձախնդրօրէն պնդած է իր «չէզոքութեան» վրայ:

Ծահնուր եւ Անդրէասեան եղած են երկարամեայ բարեկամներ: Իր մէկ գրութեան մէջ (*Ծահնուրը Նահանջի մասին*, «Գրականութեան եւ Գրողներու մասին», 1988, տե՛ս. էջ 227–233), Անդրէասեան կ'ըսէ թէ Ծահնուրի հետ իր բարեկամութիւնը սկսած է 1930–ին, երբ «Նահանջ»էն 100 օրինակ ապսպրած եւ սպառած է Նիւ Եորքի մէջ: Ծահնուրի յիշողութեան մէջ զարմանալիօրէն չէ արձանագրուած այս կարեւոր դէպքը, երբ 1934–ի իր նամակով կ'ըսէ՝ «առաջին անձն ես որ Ամերիկայէն կ'ելլես գիրք խնդրելու»: Անդրէասեան կրնայ գիրքերը բերել տուած ըլլալ կուսակցական խողովակով:

219. Ծահան Ծահնուր. *Յարալէզներուն Դաւաճանութիւնը*, Փարիզ, 1933, 276 էջ, տպագրութիւն Տէր–Յակոբեան, Փարիզ: Ծանօթագրութեան մէջ գրուած է. «Ներկայ հատորը նախապէս կը կրէր ՄԵՆԱ–ԽՕՍՈՒԹԻԻՆ տիտղոսը եւ այդպէս յայտարարուած էր ՆԱՀԱՆՋԸ ԱՌԱՆՅ ԵՐԳԻԻ կողքին վրայ»: Գիրքը նուիրուած է հեղինակին

պոլսահայ բարեկամ գրող Յարութին Ֆրեմկեանին:

220-220ա. *Վահէ-Վահեան (Սարգիս Ապտալեան- Կիրին 1908-1998 Պէյրութ)*. յետ-Եղեռնեան սերունդի լիբանանահայ բանաստեղծ: Խմբագիր *Անի* (1946-1955) գրական-գեղարուեստական ամսագիրին, Պէյրութ: Իր քերթողագիրքերը. *Արեւ-Անձրեւ* (Քերթուածներ (1930-1932), Պէյրութ, 1933, 96 էջ), *Ոսկի Կամուրջ*, *Մատեան Սիրոյ եւ Մորմոքի*, եւ այլն:

221. *Զուարթնոց*, գրական-գեղարուեստական ամսաթերթ, տարեգիրք, եռամսեայ՝ տարբեր շրջաններուն եւ ընդմիջումներով (Փարիզ, 1929-1948). խմբագիր՝ Հրանտ Բալուեան:

Բանաստեղծ Վահէ-Վահեանի քերթուածները *Զուարթնոցի* մէջ լոյս տեսած են *Ս. Յ. Յարզուարթեան* ծածկանմունով:

222. Ծահնուր առանձին գրութեամբ մը – *Ոսկիէ Կշիռը* – վեր առած է Վահան Թէքէեանին եզակի դէմքը եւ վաստակը (տե՛ս. «Բաց Տոմար», էջ 49):

223. *Ռէմպօ, Արթիւր* (Rimbaud, Arthur 1854-189). ֆրանսացի բանաստեղծ, Խորհրդա(նշա)պաշտութեան նախակարապետներէն: Քերթողութիւն մը՝ որ լուսապսակուած է անբաղդատելի հմայքով եւ վարկով մը, որ միշտ ենթակայ եղած է նոր մեկնութիւններու, առանց որ անոնք նուազեցնեն իր խորհուրդը. – «Ես թաքուն եմ եւ թաքուն չեմ»: Իր գործերը. *Le Bateau ivre, Illuminations*:

224. *Լօթրէամոն* (Isaudoire Ducasse, ծանօթ իբրեւ comte de Lautréamont, 1846-1870). ֆրանսացի արտակարգ եւ ուրուացնոր բանաստեղծ, որ կը նկատուի գերիրապաշտներուն մտածողութեան ուղեցոյցը, որուն համար բանաստեղծ Պրըթոն պիտի ըսէ «ամբողջական յայտնութեան մը արտայայտութիւնը, որ գլէ մարդկային կարողութիւնները», իսկ գրագէտ Րէմի տը Կուրմոն (1858-1915) պիտի բնորոշէ. «Ռիւանդ հանճար մը, եւ նոյնիսկ անկեղծօրէն՝ խենդ հանճար մը»: Լօթրէամոնի մտածողութիւնը յեղաշրջում մըն է, որ կը ձգտի ներհակ ուղղութեամբ ֆրանսական տրամաբանապաշտութեան, – *գարթէզականութեան*, եւ իր ձեւով կը ներկայանայ բանաստեղծութեան դասական կիրարկումներուն եւ ըմբռնողութեան ամբողջովին դէմ: Իր բովանդակ վաստակը գլխաւոր գիրք մըն է – *Les Chants de Maldoror* – զոր հրատարակիչը տպագրութենէն ետք ինքզինքին կը պահէ, վախճալով դատախազութեան հաւանական հետապնդումներէն: Իր մահէն տարիներ ետք, մասնաւորաբար գերիրապաշտներուն երեւումէն ետք է որ արուեստագէտը կը կանգնի իր պատումդանին վրայ: Գիրքը կազմող վեց երգերը

կազմուած են տուներէ, որոնք անկապակից կը թուին ըլլալ իրարու, իսկ տուններուն մէջ ալ շեղաբանութիւնները իրենց տեղը ունին, մոլորեցնելու համար ընթերցողը: Հեղինակը հռետորական օրէնքներուն կարգը կը փոխէ, նորը ստեղծելու միտումով, եւ անով՝ խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ ամէն սորված, կաղապարուած միտք,– ամէն կեղծաւորութիւն: Ըստ իրեն, բանաստեղծը չէ նաեւ այն ընտրեալ էակը, որ իր գերագոյն գաղտնիքը կը յայտնէ կրաւորական ընթերցողին: Ինք կու տայ օրինակը, երբ իր գրութիւններուն զարգացումը, կերպարանափոխումը կը կատարէ ընթերցողներուն ընկերակցութեամբ եւ անոնց մասնակցութեամբ, քայլ առ քայլ. «բանաստեղծութիւնը պէտք է ունենայ գործնական նպատակ մը»: Իր նպատակն է «յարձակիլ մարդուն եւ զայն ստեղծողին վրայ», մարդը որ «կազմուած է միայն չարիքէ»: Աստուած «երբեք պէտք չէ ստեղծէր նման գարշաճնիք մը», թող որ ստեղծելէն ետքն ալ չէ հետաքրքրուած անոր ճակատագրովը: Հետեւաբար Աստուած կը դառնայ գլխաւոր թիրախը ժամանակակից գրականութեան: Լոթրէամոն կը խաբէագրկէ, կը հեռացնէ մարդը հարցերը տեսնելու իր նախապաշարեալ մոլոր սովորութենէն, հեզմանքով միջոց մը ստեղծելով անոր եւ երեւոյթներուն միջեւ: Բանաստեղծին աշխարհը կէս մը տեսիլք է եւ կէս մը՝ մղձաւանջ,– հրեշտակներ եւ գերեզմանափորներ, որձեւէգեր եւ միասեռականներ, «լուսնաբնակներ» եւ տարօրինակ երեխաներ, ու նաեւ՝ կարապ եւ շանաձուկ, որոնց «հերոսը»՝ Մալտոօրը կը փոխակերպուի: Ընդհանուր ներկայացում մը՝ վաշտագ եւ սպառնալից, կլանիչ բանդագուշանքի մը պատառոն վրայ:

225. *Ափովներ, Կիյոմ – Apollinaire, Guillome* (Wladimir de Kostrowitzky, 1880–1918). Ֆրանսացի բանաստեղծ եւ գրագէտ, իտալացի եւ լեռն ծնողքէ: Իր անունը կապուած է 20-րդ դարու սկիզբի գրական յառաջապահ շարժումին, տարբեր արտայայտութիւններով– խորանարդապաշտութիւն, ապագայապաշտութիւն: Իրեն կը վերագրուի *գերիւսապաշտութիւն* եւ *որփէականութիւն* (orphisme) եզրերը: Ունեցած է արուեստի փորձագրութիւններ, որոնք իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են– *Médiations esthétique*: Իր քերթուածներու *Alcools* (1963) հատորով դասական լանգը կը խառնէ ազատ, առանց կէտադրութեան բանաստեղծութեան: Բանաստեղծութիւնը արտաքնապէս կը ձեւաւորէ համապատասխան նիւթին, իրայատուկ տողաշարութեամբ– *Calligrammes*:

226. Զ.Ռ.Մ.– *Չափահաս Որբերու Միութիւն*, հիմնուած Փարիզի մէջ, 1925–ին: Միութիւնը կ'ունենայ նաեւ գրական թերթ մը՝ *Երկունք*, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1929–ին: Գրողներէն շատեր որբ էին այդ շրջանին:

227. *Նշան Պեշկյթաշլեան* (Պոլիս 1898–1972 Փարիզ)։ արձակագիր է երգիծագիր։ Իբրեւ երգիծագիր՝ մեծագույնը որ ցարդ Արեւմտահայութիւնը տուած է Յակոբ Պարոնեանէն եւ Երուանդ Օտեանէն ետք։ Իր գործերը. *Սիդոննա, Ռապսի, Ծաղրանկարներ, Մոմիաներ*, եւ այլն։

228. *Հայրենիք ամսագիր* (1922–1970)։ գրական, գեղարուեստական, մշակութային եւ պատմական ամսագիր, հիմնուած Պոստոնի (ԱՄՆ) մէջ Հ.Յ.Դ.-ի կողմէ։ Եղած է օրրանը առաւելաբար դաշնակցական եւ դաշնակցամիտ գրողներու (գեղարուեստական գրութիւններ) եւ կուսակցական դէմքերու (հասարակական–քաղաքական եւ յուշագրական նիւթեր)։ Վերջին երկու տարիներուն դարձած էր եռամսեայ։

229. Ծփոթութիւն կը պատճառէ *Նոր Գիր*ին յիշատակումը, երբ այդ անունով ծանօթ գրական ամսագիրը սկսած է լոյս տեսնել 1936-ին (տե՛ս. նօթ 242), մինչ Ծահնուրի նամակը կը կրէ 19 Ապրիլ 1934 թուականը։ Հարցը կը վերաբերի Անդրանիկ Անդրէասեան կողմէ *Պայքար* օրաթերթին մէջ ստեղծուած գրական սինակի մը՝ *Նոր-Գիր* (գծիկով կցուած, ի տարբերութիւն՝ ամսագիրին) վերնագիրով եւ «Երիտասարդ Գրողներու բաժին» անկիւնային խորագիրով, 1934 թուականին։ Ատեն մը ետք պիտի վերցուէր այդ մասնաշաղկիւնը, որովհետեւ յետ-եղեռնեան բոլոր գրական դէմքերը երիտասարդներ էին, ներառեալ Անդրէասեան, Ա. Գլըճեան։ Սիւնակին ստորոտը կը գտնուէր «Նամակատուի» մը, ուր «*Նոր-Գիր*» (Ա. Անդրէասեան) կը պատասխանէր գրական հարցումներու, ենթադրաբար գրասէրներէ ուղղուած։

230. Վէմ (1933–1938)։ «Երկամսեայ Հանդէս Մշակոյթի եւ Պատմութեան», Փարիզ։ Խմբագիր Սիմոն Վրացեան։

231. *Նոր Գիր* (Նոր-Գիր, տե՛ս. նօթ 229)։

232. *Նոր Գիր* (նոյնը՝ ինչ որ վերը)։

233. *Պայքար* («Նոր-Գիր» սինակ), 14 Սեպտեմբեր 1934։

234. *Gide, André (Ժիտ, Անորէ 1869–1951)*։ Ֆրանսացի գրող, գրադատ, երաժիշտ։ Դժուար տարագելի գործ մը, իր հակասութիւններով՝ «ծայրարայնեղութիւնները մէջս կը միանան»։ հեշտապաշտ, մաքրակրօն, անրկիզական։ Անկարելի սէր մը իրմէ տարեց զարմուհիին հետ – որուն հետ պիտի ամուսնանայ իր կնոջ մահէն ետք – ծնունդ կու տայ *la Porte étroite* (*Նեղ Դուռը*) գիրքին։ Ալճերիոյ մէջ ծանր հիւանդութենէ վերապրելու կամք մը՝ *L'Immoraliste* (*Ապարարողականը*) հատորին։ Ափրիկեան աւազներուն մէջ հեշտալի ինքնամոռացում մը՝ *Les Nouritures Terrestres* (*Երկրային Սնունդներ*) գիրքին, համաստուածեան

խորքով: Վերջին գործը իր ժամանակաւոր ներգործութիւնը ունեցած է Փարիզի կարգ մը հայ երիտասարդ գրողներու վրայ: Ունի նաեւ յիշատակելի ուրիշ գործեր, ինչպէս՝ *les Caves du Vatican*:

235. Յուայք, Ստեֆան (Zweig, Stefan (1881–1942). Աւստրիացի արձակագիր, վերլուծաբան, խաղաղասիրական եւ մարդկայնական սկզբունքներու հետամուտ, տէր՝ ներթափանց վերլուծող խոր մտքի: Վերլուծած է մեծ դէմքեր իր կենսագրական վէպերով՝ *Տիքրնս, Պալգաք, Դոստոյեւսքի*, եւ այլն, հիմնուած՝ անոնց հոգեբանական եւ ստեղծագործական գործընթացին վրայ: Գտնուած է ազդեցութեանը ներքեւ Ֆրէյտսի (Sigmund Freud, 1856–1939) եւ աւստրիացի նշանաւոր վիպագիր եւ թատերագիր Արթուր Շնիցլէրի (Arthur Schnitzler, 1862–1931):

236. Freudisme (Ֆրէյտսականութիւն). Ինչ որ կը վերաբերի Ֆրէյտսի տեսութեան: Հոգեվերլուծումի հայրը եղող այս բժիշկ-գիտնականը իր աշխատանքը կեդրոնացուցած է մարդուն հոգեկան աշխարհին պեղումին եւ անոր բացատրութեան՝ Անգիտակիցին, Նախագիտակիցին, Ենթագիտակիցին եւ Գիտակիցին: Երեխան իր մէջ կը խտացնէ մարդուն անցեալի պատմութիւնը, իր առաջին օրերէն: Երագները մակաբերումն են մեր փափաքներուն, ցանկութեանց, յետմոլմներուն, որոնց մէջ իր մասնաւոր կարեւորութիւնը ունի սեռայինը: Մանուկին բնագոյային Էօտիքեան բարոյոյթին արմատները պէտք է փնտռել պատմութեան խորերը, եւ այլն:

237– Occultisme (Թագնագիտութիւն). Կարգ մը տեսութեանց եւ փորձարկութեանց ուսումնասիրութիւնը եւ գործադրութիւնը, որոնց հասկացողութիւնը սահմանափակուած է անոր ընծայողներուն,– «խորհրդագագացներուն»: Թագնագիտութիւնը բազմաթիւ բնագաւառներ ունի: Երկրորդ Աշխարհամարտէն ետք ան որոշ ընդհանրացում մը կը գտնէ գրականութեան եւ հասարակութեան մէջ, շնորհիւ մամուլին կողմէ աւտղաբաշխութեան տրուած կարեւորութեան: Մարդիկ կը սկսին հետաքրքրուիլ խորհրդաւոր երեւոյթներով եւ գիտութեան կողմէ անբացատրելի մնացած զուգահիստութիւններով: 60–ական թուականներուն «աստղերու գուշակութիւնը», ժամադիտութիւնը մաս կը կազմէ ձայնասփիւռի յայտագիրներուն: Բախտագուշակութիւնը եւ թագնագուշական հրատարակութիւնները կը ժողովրդականանան, դառնալով ընկերա-հոգեբանական կարեւոր երեւոյթ մը:

238– Mary Baker Eddy (Մէյրի Պէյքըր Էտտի, 1821–1910). Ամերիկացի անուանի եկեղեցական դէմք մը, որ հիմնած է Քրիստոնէական

Գիտությունը (Christian Science) եւ *Քրիստոսի Եկեղեցին*: Հեղինակուհին է Քրիստոնէկան Գիտութեան դասագիրքի մը,– *Գիտութիւն եւ Առողջութիւն Ս. Գրային Շաղկապով*, ուրիշ 16 հեղինակութիւններու կարգին: Իր անձնական փորձառութեամբ – եւ Աստուածաշունչին ուսումնասիրութեամբ – խորհած է ճանչցած ըլլալ Քրիստոսի հրաշագործ բուժումներուն գաղտնիքը, որ կը կայանայ ինքնաբուժումի մէջ, քանի – ան կը խորհի – բոլոր հիւանդութիւնները աւելի մտային են քան թէ ֆիզիքական: Ինք ուսուցանած է նաեւ առողջացման ձեւը: Ինքն է հիմնադիրը Պոստոն հրատարակուող ամերիկեան մեծագոյն օրաթերթերէն *The Christian Science Monitor*–ի:

239. Ծահան Ծահնուր. *Նահանջը Առանց Երգի*, վէպ, Փարիզ 1929, 264 էջ: Հատորը ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ»ի հետեւեալ հատորները.– *Որդիք Որոտման, Մահը եւ իր արուարձանները, Մենախօսութիւն*»: Միայն վերջինը լոյս տեսաւ տիտղոսի փոփոխութեամբ– *Յարալեզներու դաւանութիւնը*:

240. *Անդրանիկ Անդրէասեան* (Զմշկածագ 1909–1996 ԱՄՆ). արձակագիր, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ եւ խմբագիր՝ ՌԱԿ–ի պաշտօնաթերթեր «Պաշար»ի եւ «Նոր Օր»ի: Իր գործերը. *Կարմիր Ասպատակի Օրագրէն, Սպիտակ Արդարութիւն, Տարագիր Երկնքի Տակ*, եւ այլն:

241. *Պաշար*, 22 Փետրուար 1935,

242. *Նոր Գիր*, Ամսաթերթ Գրականութեան եւ Արուեստի, խմբագիր Անդրանիկ Անդրէասեան: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Յունուար 1936–ին, Նիւ Եորք, եւ ծանուցում որպէս խմբական հրատարակութիւն– «կը հրատարակեն՝ Բ. Նուրիկեան, Ա. Գլըճեան, Մ. Սարգիսեան, Ս. Մանուէլեան, Վ. Մալխասեան եւ Ա. Անդրէասեան»: (Ամսաթերթ՝ 1936–1937 Յունուար, 12 թիւ), եռամսեայ՝ 1939–1954), հրատարակիչներ՝ Սուրէն Մանուէլեան, Բենիամին Նուրիկեան, Մարտիրոս Սարգիսեան: Ամսաթերթին առաջին թիւին մէջ կայ ծանուցումը Ծահնուրի երկու հատորներուն, զորս «ստանալու համար դիմել *Նոր Գիր*ին»:

243. *Ուիլիըմ Սարոյեան* (William Saroyan, 1908–1981 ԱՄՆ). Ամերիկահայ անգլիագիր վիպագիր, պատմածագիր, թատերագիր: Հետաքրքրական երեւոյթ է որ միջազգային ծանօթ այս գրողը իր առաջին գրութիւնը տպած է Պոսթընի անգլերէն «Հայրենիք Ծաբաթաթերթ»ին մէջ, Սիրաք Կորեան ստորագրութեամբ: Իր գործերէն են՝ *The Daring Young Man on the Flying Trapeze, My Heart's in the Highlands, My Name is Aram, The Time of Your Life* (այս վերջին թատերախաղը

արժանացած է Փուլիցեր մրցանակին, սակայն մերժում՝ հեղինակին կողմէ), *The Human Comedy*: Սարոյանի գործը յատկանշուած է զգացական լատտեսութեամբ, պարզութեամբ եւ անկապ ոճով: Ան նկատուած է ամերիկեան պատմութեան նորարարներէն: Իր կենդանութեան հրատարակուած են շուրջ 60 հատոր գործ:

244. *Հայաստանի Կոչնակ* (1900–1968, Նիւ Եորք: Մինչեւ 1920 կրած է անուանափոխումներ *Կոչնակ*, *Կոչնակ Հայաստանի*). շաբաթաթերթ, հիմնադիր՝ ամերիկացի հայախօս միսիոնար Հըրալդըրթ Ալլէն Կարետոր դեր խաղացած է հայ գաղթականներու ազգապահպանման եւ հայրենասիրական զգացումներու խթանման մէջ: Ունեցած է նաեւ կրօնաբարոյական առաքելութիւն:

244ա. Ծահնուր ապրած է, 30-ական թուականներուն, Մոնքառնաս Պողոտային կից՝ Պրէա փողոցին վրայ գտնուող պանդոկի մը ձեղնաշարին մէկ սենեակը, իր շեղ տանիքով եւ համապատասխան «ծուռ պատուհան»ով, ինչպէս են Փարիզի շէնքերուն վերնաձեղունները:

245. *Կը Դատապատենք*. Փարիզի «Ֆլօրիա» հայկական ժաշարանին մէջ Ծահնուրի խոշտանգումին առթիւ լոյս տեսած բողոք-պարսաւագիր: «Նոր Գիրքի կողմէ ստորագրողներն են՝ Ա. Անդրէասեան, Վ. Մալխասեան, Ա. Գլըճեան, Բ. Նուրիկեան, Մ. Սարգիսեան, Ս. Մանուէլեան, Բ. Բարսեղեան: Յատարարութեան մէջ կ'ըստի, ի միջի այլոց, «Մենք ուժգնօրէն կը դատապարտենք բարբարոսական այդ յարձակումին մեղապարտ հեղինակները, Զարդարեան եղբայրները: Ու պիտի մնանք այս պարսաւագիրին հետ՝ որքան ատեն որ իրենց մեծ յանցանքը չեն քաւած անոնք, հրապարակային զղջումի գրով մը, որ գոհացնէ անիրաւուած կողմը»:- «Պայքար», 2 Յունիս 1936, եւ «Նոր Գիրք», թիւ 4, 1936:

246. *Մկրտիչ Երիցանց* (1891–1960 Փարիզ), *Գրական Սոփանիութիւն* – «Նոր Երկիր» 2, 5, 7 Մայիս 1936:

247. *Վահան Մալէզեան* (Ռումանիա 1871–1966 Ֆրանսա). իրաւաբան, բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ, եղած է Հ.Բ.Ը.Միութեան Ընդհանուր Տնօրէն (1908–1947): Հեղինակութիւններ՝ *Կեորններ*, *Կարասի երգը*, *Ծամբու ծայրը*, եւ այլն:

248– *Անտոնեան Արամ* (Պոլիս 1875–1952 Փարիզ). գրող, խմբագիր, երգիծող, պատմաբան: Հայոց պատմութեան համար հաւաքած եւ հրատարակած է արժէքաւոր վաւերաթուղթեր,– *Մեծ Ոճիրը*:

249. *Մէթէրլինկ, Մորիս* (*Maeterlinck, Maurice* 1862–1949). ֆրանսա-

գիր պելժ բանաստեղծ, փորձագետ եւ մասնատրաբարժ թատերագիր, որ իր գլխաւոր թատրերգութիւններով նկատուած է որպէս նախակարապետը անհեթեթ թատրոնին: Իր մօտ խորհրդանիշերը կը ծառայեն զգացումներ արթնցնելու եւ կենսաբաբախ դարձնելու՝ ժամանակաւոր էութիւններ: Բանաստեղծական հմայքը ներկայ է իր բոլոր գործերուն մէջ, նոյնիսկ իր փիլիսոփայական խոհերուն ենթահողը կը կազմէ իր զգայնութիւնը: 1911-ին կը ստանայ գրականութեան Նոպէլեան Մրցանակը: Իր գործերը. *L'Oiseau bleu, La Sagesse et la Destinée, Le Grand Secret* (որուն երաժշտութիւնը գրած է Գլօստ Տէպիսի), *Palléas et Mélisande, La vie des fourmis*, եւ այլ բազմաթիւ գործեր:

250. *Պետրոս Զարոյան* (Պոլիս 1903– 1986 Ֆրանսա). Արձակագիր, թատերագիր: Հիմնած է գրական հանդէսներ միասնաբար թէ առանձին (*Մշակոյթ, Լուսաբաց, Հայ Միտք*): Իր գործերը՝ *Մեռնողները, Ոստայնը* (թատերախաղ), *Սեւ ու Շերմակ* (ծողովածու), *Ակսէլ Բակունց* (մենագրութիւն), եւ այլն:

251. *Մշակոյթ*, պարբերաթերթ, խմբագիրներ Պետրոս Զարոյան եւ Ա. Սեմա (Գեղամ Աթմաճեան 1909–1940, բանաստեղծ: Իր քոյրն է ֆրանսահայ բանաստեղծուհի Մարի Աթմաճեան): Հրատարակուած է 1935–1937, ընդհանուր 10 թիւ:

252. *Մենք*. Պարբերաթերթ, որ իր նոր, յեղաշրջիչ յատաշարաւորով գրական–մշակութային շարժում մը ծրագրեց համասփիւրքեան տարողութեամբ: Թերթին շուրջ համախումբ կը տեսնուին ֆրանսահայ երիտասարդ գրողներու ամէնէն տաղանդաւորները– գրեթէ բոլորը: Առաջին թիւին «Յայտարարութիւն»ը կը կրէ 15 կնքահայրերուն աւուրները– Նշան Պէշկիթաշլեան, Ծաւարշ Նարդունի, Ծահան Ծահնուր, Զարեհ Որբունի, Վազգէն Ծուշանեան, Նիկողոս Սարաֆեան, Բիւզանդ Թօփալեան, Փայլակ Միքայէլեան, Ոստանիկ, Արշամ Տատրեան, Ղեւոնդ Մելոյան, Յարութիւն Ֆրէնկեան, Հրաչ Սարգիսեան, Ռաֆայէլ Զարդարեան (բացակայ է եղբայրը՝ Հրաչ), Գէորգ Գեղարքունի:

Գրական խմբակը կը նպատակադրէ «Սերտ ընկերական կապեր հաստատել եւ զօրացնել անկեղծ համերաշխութեան ոգին իրարու մէջ», «դիրացնել հաշ նորագոյն գրականութեան ազատ զարգացումն ու ծաղկումը», եւ «կերպարանք տալ ժամանակի ընթացքին ընդհանուր հանգանակի», «փնտռել իւրաքանչիւրին մօտ նոյն ժողովուրդի զաւակներուն յատուկ հասարակաց գիծեր»: Յատկանշական է այս վերջին նպատակը, որ կը մատնանշէ գրողներու մօտ ազգային հասա–

րակաց յայտարարի մը տարտամութիւնը, եթէ ոչ բացակայութիւնը:

Խմբակին կարգախօսը կարելի է նկատել՝ «ըլլալ դէպի ներս, դէպի ինքնաքննադատութիւն եւ հաշուեկշիռ»: Գրողներուն բուն *հաւատոյ հանգանակը* արտայայտողը կ'ըլլայ Ծափնոյ Ծափնոյր, ոչ թէ իրենց պարբերաթերթին մէջ, այլ՝ «Յառաջ»ի (*Մենք*, Յունուար 24–37, 1932):

Ծափնոյր վեր կ'առնէ հիմներու եւ նորերու տարբերութիւնը.– «Մենք արտաքին թշնամիներէ աւելի կը փնտռենք ներքին թշնամիներ ... դուք մեզ բոլորովին տարբեր տեղ մը առաջնորդեցիք: Անվերջ հայհուցեցիք Թուրքին (երբ) չէիք սորված գազանազապութիւն ... ազգային ոգին պատրաստելէ աւելի՛ կը ջանայիք պատրաստել ամբոխային ուժը ... կ'ուզենք ճանշնալ մեր կարողութիւնները, մեր արժէքներն ու թերացումները ... կը պոռանք ցնցելու համար: Մեր այս ճիշդ ձեզ կը գայթակեղցնէ, որովհետեւ դուք միայն արտաքին թշնամիին դէմ պոռալու վարժուած էիք ... դուք պլատֆորմ չունէիք ... մենք ունինք նաեւ պատասխանատուութեան մը գիտակցութիւնը ... դուք ազատ ասպարէզ կ'ուզէք ձեր գզացումներուն, որ բոլորիս հակոտնեայ բան մըն է ... եւ սակայն սրտին տեղ մտքին գերակայութիւնը ընդունելով կը զսպենք մենք մեզ: Աւելին՝ կը պայքարինք անոր դէմ ... Մենք կեցած ենք արեւմտահայութեան կողքին, գաղթահայութեան կողքին ... մինչդեռ դուք ձեր աչքերը Երեւան էք դարձուցած եւ կը զբաղիք համայնքով մը որ զբաղող ունի, եւ կը լքէք Արեւմտահայը ... Օդին մէջ խօսքեր չենք ուզեր: Երկիրը առջեւնիդ առնելով խօսեցէք: Բաղդատեցէք մեզ պրոլետ գրողներու հետ»:

Տարբերութիւններ եւ յառաջդիմութիւններ կան զուտ գեղարուեստական մարզին մէջ եւս– կ'ըսէ Ծափնոյր: Նախորդ սերունդին արժէքաւորները «զոհ գացին գրական սխալ հանգանակներու ... անոնք իրենց նուազագոյնը տուին, մենք կրնանք մեր առաւելագոյնը տալ՝ եթէ ... այսօր ոտանաւորը սկսած է տեղի տալ արձակին առջեւ: Նուազագոյն պլաթֆորմ ունի բանաստեղծութիւնը, եւ առաւելագոյն՝ վէպը ... իբրեւ յառաջդիմութիւն պէտք է մատնանշել նաեւ լեզուին տիրէքթ, ճկուն, հատու եւ խտացած ըլլալը: Այլեւս բառերու հմայքէն չենք խաբուիր ... նորերը տեսած են թէ ինչ բան էական, հիմնական եւ կարեւոր է գրականութեան մէջ ... անկեղծութիւնը, համարձակութիւնը, ինքնորոշումը զիրենք զերծ պահեցին կաշկանդումէ»:

«Մենք»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Ապրիլ 1931–ին, ընդհանուր՝ 5 թիւ (վերջինը՝ միացեալ) մէկուկէս տարուայ ընթացքին: Խմբակը կը տարանջատուի: Գրողներէն շատեր իրարու մէջ կը գտնեն աւելի անջատման տրամադրութիւն, քան «անկեղծ համերաշխութեան ոգի»:- «Մենք»ը ձախողանք մըն էր», Ծափնոյր պիտի ըսէ Գ. Քէօւէեանի, (տե՛ս. *Գիրք եւ Գիծ*, էջ 84):

253. *Հրանտ Բալունեան* (Պոլիս 1904–1967 Փարիզ): Ֆրանսահայ մտաւորական, հրատարակիչ, խմբագիր *Զուարթնոց* գրական–գեղարուեստական հանդէսին:

254. Կարելի չէ ստուգապէս գիտնալ թէ իր ո՛ր մէկ գործին հրատարակութեան կ'ակնարկէ Ծափնուր, երբ «Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը» գիրքին լոյս տեսնելէն ետք (1933) հրատարակելի կը մնային, «Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց» շարքէն, երկու հատորներ եւս–«Որդիք Որոտման» եւ «Մահը եւ իր արուարձանները», ինչպէս որ յայտարարուած էր «Նահանջ»ին կողքին կոնակը: Անոնցմէ զատ, Ծափնուր տրամադրութիւն ունեցած է նաեւ հատորով մը հրատարակել իր հրապարագրական գրութիւնները:

255. *Յարութիւն Ֆրէնկեան* (Պոլիս 1890–195? Փարիզ). գրող: Մասկազմած է «Մենք»ի խմբակին: Ծափնուրի մտերիմ բարեկամ, որուն ձօնուած է «Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը» հատորը:

256. Salpêtrière. Ծափնուր կը պահէ ցնցիչ յիշողութիւններ Փարիզի այս անկելանոց–հիւանդանոցէն, ուր կը խնամուէին նաեւ խելագարներ եւ ջղագարներ: Հիւանդանոց մը՝ որուն վիրաբուժական մասնաբաժինը կազմուած էր հին տախտակաշէն եւ «եքերուն խրճիթներէ», որոնց ի տես առաջին այցելուները «ապուշ կը կտրէին»: 1936–ին Ծափնուր կը մտնէ Սալքէթրիէր, հիւծախտային եւ մկանային որոշ տկարութեան ախտանշաններով: Ըստ Վահան Թէքէեանի ուղղած նամակին՝ «7 ամիս Salpêtrière. մնացի վերքերով ծածկուած, շարժելու անկարող, վերջն ալ զիս նետեցին անկելացնոց մը clochards-ներու (դատարկապորտներ) մէջ (Նամակ 5 Դեկտ. 1937): Հոն կեցութեան իր յիշատակները նիւթ պիտի ըլլան իր մէկ գեղեցկագոյն արձակ գրութեան, *Tout le Trafalgar* (Ամբողջ Թրաֆալկարը) խորագրով, ուր առանձին գլուխներով եւ խոովիչ ձեւով կը ներկայացուին մարդկային խլեակներ՝ մահուան դիմաց եւ իրենց անչափելի ցաւով,– կարճ պատկերներ, ուր արցունք եւ ծիծաղ անբաժան կ'ընթանան: (Տե՛ս. *Transfert Nocturne*, էջ 9–83):

Թրաֆալկար հրուանդան մըն է Հարաւային Սպանիա, Ժիպրալ–դարի Նեղոսցին հիւսիսը: Հոմանիշ դարձած է աղէտալի պարտութեան: Հոն տեղի ունեցած պատմական ծովամարտին (1805), անգլիացի ծովակալ Նելսըն (1758–1805) ջախջախած է ֆրանքո–սպանական միացեալ նաւատորմը:

257. *Balzac, Honoré de* (Օնօրէ տը Պալզաք 1799–1850). Ֆրանսացի վիպագիր, հօգօր եւ բեղուն: Իր *Մարդկային Կատակերգութիւնը* ընդհա–նուր խորագիրով կոթողային շարքը, գրուած 18 տարուան ընթացքին,

կը բաղկանայ մօտ հարիւր վէպերէ եւ կ'ընդգրկէ յետ-յեղափոխական Ֆրանսայի յիսնամեայ կեանքը, շուրջ երկու հազար նկարագիրներու սեւեռումով: Իր մարդկային նկարագիրները որքան ալ անշեղեղ նկատուին, յաճախ կը կրեն ազդեցութիւնը ժառանգականութեան եւ նաեւ՝ աշխարհագրական, պատմական եւ ընկերային շրջապատին: «Մարդկային Կատակերգութիւնը» կը բաժնուի երեք կարգի. Վերլուծական Ուսումնասիրութիւններ՝ որոնք ցոյց կու տան ընկերութիւնը դեկավարող սկզբունքները, Փիլիսոփայական Ուսումնասիրութիւններ՝ որոնք կ'առընչուին մարդկային վարմունքին ետին կեցող պատճառներուն, եւ Ընկերային Հիմնական Բարքեր՝ որոնցմով կը քննարկուին վերոյիշեալ երկու դասի տուեալներուն ներգործութիւնները կեանքի զանազան ընթացքներուն մէջ՝ անհատական, գաւառային, Փարիզեան, զինուորական, քաղաքական եւ գեղջկական: Ծարքին հանրածանօթներէն են՝ *Eugénie Grandet*, *Le Père Goriot*, *La Cousine Bette*, *Splendeurs et Misères des courtisanes*:

258. *Kant, Emmanuel* (Քանթ, Էմմանուէլ 1724–1804). մեծագոյն փիլիսոփաներէն մէկը, հիմնադիր՝ գերմանական իտէալիզմին: Քանթեան փիլիսոփայութիւնը ճանչցուած է որպէս Վերանցական փիլիսոփայութիւն՝ իրերը մեզի ծանօթ են որպէս *երեւոյթներ*, եւ իբր աչդ մեզի տրուած են միջոցին եւ ժամանակին մէջ, որոնք զգայնութեան ձեւեր են: Անոնք, ըստ ինքնեան, անճանաչելի են: Սակայն բարոյական օրէնքը կ'ենթադրէ ազատութիւնը, հոգիի անմահութիւնը եւ Աստուծոյ գոյութիւնը: Քանթի փիլիսոփայութիւնը ներկայացուած է իր գլխաւոր երեք գործերուն մէջ. *Չուտ բանականութեան քննադատութիւնը*, *Գործնական բանականութեան քննադատութիւնը* եւ *Դատողութեան քննադատութիւնը*:

259. *Hernani*. Վիկտոր Հիլկոյի հռչակաւոր թատերախաղը, որուն առաջին ներկայացումը (25 Փետրուար 1830) իրական կոի յառաջացուցած է թատերասահին մէջ, ընդմէջ վիպապաշտներուն եւ դասականներուն:

260. *Վիկտոր Հիլկո* (*Victor Hugo*, 1802-1885): 19-րդ դարու ֆրանսացի մեծագոյն բանաստեղծներէն եւ վիպապաշտ արձակագիրներէն, որուն հանրային-հասարակական գործունէութիւնը նաեւ իր կշիռը ունեցած է, մասնաւորաբար որպէս արդարութեան եւ ազատութեան խօսնակ: Հիլկոյի *Les Châtiments* (*Պատիժները*) հատորին բանաստեղծութիւնները ստեղծուած են երբ ինք տարագիր էր Դեկտեմբեր 2-ի (1851) պետական հարուածին հետեւանքով. Լուի Նափոլէօն (1808–1873), այն ատեն նախագահ, աչդ միջոցով վերահաստատած էր կայսրութիւնը:

Երկը խիստ երգիծանք մըն է, ուժգին պարսաւ մը՝ Երկրորդ Կալս-րութեան դէմքերուն: Իր բազմերես եւ բեղուն վաստակին մաս կը կազմեն *Les Misérables*, *Notre-Dame de Paris*, *Quatrevingt-treize*, *Cromwell*, (թատրերգութիւն), *La Légende des siècles*, *Contemplations*, եւ այլն:

261. *Grand-papa*. ակնարկութիւն Վիկտոր Հիլյոյի, որուն մէկ գործին խորագիրն է *L'Art d'être Grand-père* (*Մեծհայր ըլլալու արուեստը*):

262. *Պոքաս (Պոքաշիօ, Ժովանի - Boccaccio, Giovanni - 1313-1375)*. Իտալացի բանաստեղծ եւ գրագէտ, թոսքանեան լեզուին գլխաւոր երեք դարբիններէն մէկը եւ մէկ վարպետը՝ անոր ճոխացումին, որ բարեփոխումներով պիտի դառնար իտալական լեզուն: Պոքաշիօ, իրեն ժամանակակից թոսքան մեծանուն գրողներ՝ Տանդէի (1265-1321) եւ Փեթրարքայի (1304-1374) հետ, կը դառնայ հիմնադիրներէն իտալական գրականութեան աւանդութեան եւ մարդասիրական մշակոյթին, որմէ ներշնչուած է եւրոպական Վերածնունդը: Պոքաշիոյ բազմաթիւ եւ բազմերես գործերուն մէջ հանրածանօթ է *Դեկամերոնը* («Տաս-նօրեակը») խորագիրով հարիւր (տասը անգամ տասը) պատմուածքներու հատորը, որոնք ներքնապէս շաղախուած են իրարու, ներկայացնելով ժամանակակից աշխարհը՝ քաղաքական, եկեղեցական, պալատական, ընկերային, եւ այլն: Իր պատմուածքներուն կերդրոնական նիւթն է սէրը, իր բոլոր արտայայտութիւններով՝ ազատական, արկածախնդրական, սիրային-սեռային (իր տարփածուները կրնան նոյնիսկ մեռնիլ սէրէն):

263. *Restif de la Bretonne (Nicolas-Edme, 1734-1806)*. ֆրանսացի գրագէտ, հեղինակ՝ անատակ վէպերու, յատկանշուած սուր դիտողութիւններով՝ *Monsieur Nicolas, Le Paysan perversi*:

264. *Sade, marquis de (Donatien Alphonse François-Մարքիզ տը Սատ, 1740-1814)*. ֆրանսացի աշխաճահոշակ Էրօթիկ վիպագիր, որ իր կեանքէն 27 տարիներ անցուցած է 13 բանտերու մէջ, եւ մեռած՝ խենդանոցի մէջ: Գործ մը — *սեւ վէպ* — որ կը ցոյցանէ նաեւ իր կեանքը եւ մանաւա՛նդ իր փիլիսոփայութիւնը, որ սեռային խառնակ եւ սարսուռի կեանքի թաւալք մըն է: Ներբողականը կ'ըլլայ ամբողջական ազատութեան, եւ կաշկանդիչ օրէնքներու դէմ յեղափոխութեան: Սատի հետ Էրօթիկ գայթակղութիւնը կը դառնայ բացարձակ: Իր դաւանանքը, իր անունով ծանօթ *սատիզմը*, հակառակ բեւեռն է միւս «անատակութեան», որ ծանօթ է որպէս մազոխականութիւն, անունովը իր հիմնադիր հեղինակին — Leopold von Sacher-Masoch, 1835-1895): Սատի գործերը. *Justine ou les Malheurs de la vertue, la Philosophie dans le boudoir, la Marquise de Gange*, եւ այլն:

265. *Mirabeau, Honoré Gabriel* (Միրապո, Օնորե Կասպրիէլ, 1749–1791). Ծագումով ազնուական՝ սակայն հեղափոխական անկէ, Միրապո եղած է Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան փայլուն մէկ հոգետորը եւ ջերմ ջատագովը՝ սահմանադրական թագաւորութեան մը:

266. *Maurois, André* (Մօրուա, Անտրէ 1885–1967). Ֆրանսացի գրող: Համբաւաւոր է մանաւանդ մեծ արուեստագէտներու իր կենսագիրներով– *Մարսէլ Փրուստ, Ծէլլի, Պայրըն, Վիքթոր Հիլօ, Պալգաք*, եւ ուրիշներ)

267. *Թորկէնիէ, Իվան Սերկէիշ (1818–1883)*. ծագումով ազնուական, գաղափարով ազատական ոռոս համաշխարհային վիպագիր եւ թատերագիր, որ մէկ կամ միւս ձեւով իր ազդեցութիւնը ունեցած է ոռոսական եւ միջազգային համբաւաւոր գրողներու վրայ– *Չէխով, Թօլսթոյ, Կի տը Մօփասսան*, եւ որիշներ: Թորկէնիէ (Թորկէնէ) ներկայացուցած է հարազատ ոռոս մարդը, գիւղացի կամ ոչ: Պատանկութեան պահ մը ուսանած է Մոսկուայի Լազարեան Ընթարանը: Բարեկամացած է Միքայէլ Նալպանդեանի հետ: Իր գործերէն՝ *Որսորդի Յիշատակարանը, Ռոտին, Ազնուականներու Բոյն մը, Հայրեր եւ Զուակներ*, եւ այլն:

268. *Երուանդ Մեփաեան* (Սեբաստիա 1881– 1955 ԱՄՆ). գրող, խմբագիր, թարգմանիչ, ռամկավար հասարակական գործիչ: Հրատարակած հատորները– *Ի Խնդիր Կատարելութեան* (իմաստասիրական եւ բարոյական տեսութիւններու գրութիւններ), *Դրօշի տակ*, եւ այլն: Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւններ ունի մասնաւորաբար Անաթոլ Ֆրանսէն (1844–1924), որուն նուիրած է ուսումնասիրութիւն մը:

269. *N.R.A.* (Natioanal Rifle Association – Ազգային Հրազէնի Ընկերակցութիւն): Այս ընկերակցութիւնը իր օրինաւորութիւնը եւ ամբողջ ուժը հիմնած է Ամերիկեան Սահմանադրութեան առաջին 10 Բարեփոխում Յօդուածներէն Երկրորդին վրայ– «*Հաւ կանոնաւորուած քաղաքագօրք (militia) մը ազատ պետութեան մը ապահովութեանը անհրաժեշտ ըլլալով՝ ժողովուրդին զէնք պահելու եւ կրելու իրաւունքը պիտի չխափանուի*»: 1791 թուականի համար այս հասկնալի օրէնքը, երբ ժողովուրդը զէնքի ուժով տիրացած էր իր անկախութեան անգլիական գաղութարարութեան դէմ, դարձած է պատճառ չարաշահութեանց, երբ մարդիկ սկսած են իրենց տան մէջ ունենալ զինամթերք մը, ներառեալ ռազմական զէնք, որուն արգիլումը կը նկատուի քաղաքացիին «սահմանադրական իրաւունքներուն բռնաբարում»: Իրողութիւնը այն է որ յամի Տեառն 2004 թուականին, զէնքի ճարտարարուեստը եւ N.R.F.-ը – իր չորս միլիոն անդամակցութեամբ եւ 80 միլիոն

զէնքերով – կայսրութեան մը ուժը ունին եւ մեծ ազդեցութիւն՝ Գոն-կրէսի իրենց վերաբերեալ որոշումներուն վրայ: Իրենց նշանաբաններէն մէկն է՝ «Զէնքը չէ որ կը սպաննէ, այլ մա՛րդը»...:

270. Հայր Վարդաբոյր (Յակոբ Ալոճեան). Յունահայ կրթական գործիչ, բանասէր, յօդուածագիր: Ծագումով պարտիզակցի:

271. Տէր-Անդրէասեան, Երուանդ (Պարտիզակ 1865–1945 Ֆրանսա): Բանասէր, խմբագիր, դաստիարակ: Պոլսոյ մէջ հրատարակած է *Նոր Կեանք* օրաթերթը: Պատրաստած է դասագիրք: Ի մէջ այլոց թագմանանած է Վերֆելի «Մուս Լերան քառասուն օրերը» վէպը: Հրատարակած գիրքերը. *Քաղաքացիական կրթութիւն* (դասագիրք), *Երիտասարդ*, եւ այլն:

271ա. Սպանական Ազատամարտը: Գրութիւնը նախապէս լոյս տեսած էր *Նոր Գիրքի* մէջ (Յունուար 1937, թիւ 12)

272. Orléans, Toulouse- Օրլէան. մայրաքաղաք նախկին դքսութեան մը, Փարիզէն 120 քիլոմէթր հարաւ գտնուող: Հռչակաւոր կը դառնայ երբ 1428-ին անգլիական զօրքը կը պաշարէ քաղաքը, եւ այդ առթիւ կը յայտնուի Ժանն տ'Արք, որ պիտի փրկէ քաղաքը անգլիական տիրապետութենէն: Այսուհանդերձ «Օրլէանի Կոյս»ը –ինչպէս որ կը կոչեն զայն – կը ձերբակալի եւ ողջակիզուի խարոյկի վրայ: *Թուլուզ.* Ֆրանսայի հարաւ արեւմտեան պատմական քաղաք, ճիւղ՝ Միջնադարու եւ Վերածնունդի կառոյցներով:

273. Cochin եւ Laennec . Վիրաբուժական եւ Թոքախտաբանական հիւանդանոցներ Փարիզի մէջ:

274. Ծահնագար, Յովհաննէս (Տրապիզոն 1857–1942 Պոլիս). հրապարակագիր, ազգային գործիչ, իրաւաբան: Հիմնադիրներէն՝ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանին: Հիմնած է *Հայրենիք* օրաթերթը (Պոլիս, 1891, խմբագիր՝ Արփիար Արփիարեան): Ազգային կեանքի մասին հրատարակած է գրքոյկներ (*Վեցնետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան սպառնացող վտանգը*, եւ այլն):

275. Աստղիկ Անդրէասեան–Տէտէեան պիտի ամուսնանար եւ հաստատուէր Փարիզ, եւ դառնար ֆրանսահայ բեմերու ծանօթ երգչուհի:

276. Ծահնուրի աստղագիտական «մասնագիտութեան» մասին կարելի է ըսել, թէ ան կը հաւատար «խորհուրդ»ներու կամ «նշաններու», անշուշտ իւրաքանչեւ մօտեցումով, այս պարագային եւս պէտք է ըսել՝ շահնուրեան ոճով եւ ձեւով.– «Ես որ կը հաւատամ նշաններու, վստահ էի թէ օրն իրիկուն պիտի չըլլայ, առանց որ ստանամ այցելու մը» (տե՛ս

«Նամականի» Ա., էջ 111): «Այցելուն» Գրիգոր Քեօսեանի նամակն է: Նույնպես Գուրգեն Մահարիի – որ ծնած է «Առիւծ»ի նշանին տակ – ուղղուած նամակի (30 Յունուար 1963) մը մէջ կը գրէ– «Աստղագիտութիւնը լաւագոյն բաներ կը նախատեսէ Առիւծներուն, որոնք կ'ըլան սիրազեղ, հոգեզմայլ, արեւալատ եւ բերկրախիւնդ անձեր: Ինչպէ՛ս չգոհանալ այս երկնատառ պարգեւներէն: Դժբախտաբար, նոյն աստղագիտութիւնը չըսէր թէ Առիւծները կ'ենթարկուին ջարդի, գաղթի, ինչպէս նաեւ աչքի հիւանդութեան: Երկինքն ունի իր գաղտնի ծալքերը, նման այն կանացի շրջագգեստներուն՝ զորս անկարող ենք վեր առնելու»:– «Երկինք» եւ «կանացի շրջագգե՛ստ»: Իսկ Անդրէասեանին աղջկան վերաբերեալ «գուշակութիւն»ները կ'աւարտին՝ «Կ'աղաչեմ, մի՛ խնդար վրաս, սիրտս կը կոտորի» խաղով:

«Նշանները» ներկայ են նաեւ իր գործին մէջ, սակայն տարբեր արտայայտութիւններով եւ բարձրագոյն մակարդակով: Ծահնուր հաւատացեալ մը չէ, բայց իր կեանքի գեհէնէն դուրս ելլելու միջոցները մերթ կը գտնէ անդենականի մը եւ անկէ արձակուած նշաններուն մէջ, որոնք կրնան կոշուիլ «յոյս», «աստղ», սակայն հեռու՝ անոնց թելադրած կրօնական իմաստէն,– «Միւս աշխարհ» մը, «Պայծառութիւն» մը, որ սակայն ինչպէս ամէն արժէքաւոր իրողութիւն՝ կը գտնուի լերան «միւս զառիվայրին» (Tout ce qui compte se passe sur l'autre versant– *J'ai un couple d'amis* խորագրեալ քերթուած): Անոնց յիշատակումը չի դադրիր ըլլալէ կիսահեզնական կամ աննշան: Նման խորհրդանշական անդրադարձումներ եւ անոնցմով արժէքաւոր քերթուածներ տեղ գտած են Ծահնուրի ֆրանսերէն գործերուն մէջ: Անոնց մէջ տեսնուող նշաններու մասին խօսած են նաեւ ֆրանսացի գրողներ– Patrick Reumaux, Jean Mambrino, André Dhôtel: Այս վերջինը օրինակ մըն ալ կը բերէ Ծահնուրի *Transfert Nocturne* հատորէն (էջ 55).– Հիւանդանոցին մէջ մահամերձ մը կ'ուզէ ստանալ վերջին հաղորդութիւնը: Օրը ամպամած է: Քահանան կու գայ, սակայն հիւանդը կը մերժէ.– «'Հաղորդութիւնը պիտի ընդունիմ միայն եթէ արեւը ներս մտնէ': Եւ ճի'շդ այդ պահուն լուսաշող լայն ճառագայթ մը կ'ողողէ հիւանդին անկողինը»: Ֆրանսացի գրողը իր կողմէ կ'աւելցնէ թէ «Լիւպէն կ'ախորժի նման պատմութիւններէ»: (Տե՛ս. *Cahiers Bleus*, été–automne, 1984, էջ 18):

277. Ռէն. (Ռուբէն Վարդանեան – 1893–1958). դաշնակցական գործիչ եւ Արժանթինայի Հ.Յ.Դ.–ի «Արմենիա» պաշտօնաթերթին խմբագիր 1932–1940:

278. Սարգիս Պողոսեան (Կեսարիա 1886– 1946 Ֆրանսա). ոսմկավար հրապարակագիր, խմբագիր (*Ապագայ*), դաստիարակ: Հրա–

տարակած է *Արագած* գրական-գեղարուեստական հանդէսը (1926–1927): Իր հեղինակութիւնները. *Տխուր դրուագներ, թրքահայ սպայի մը օրագիրը* (յուշագրութիւն):

279. Ծահնուրի խօսքին համեմը կարելի է վայելել, երբ գիտցուի թէ Անդրանիկ Ադրեասեան, մինչեւ իր կեանքին վերջը, հաւատաւոր յատաշնիմական–ոսմկավար մըն էր եւ բո՛ւն հակաֆաշական մը:

280. *Ապագայն* դադրած էր լոյս տեսնելէ շուրջ տարիէ մը ի վեր: Հրատարակութիւնը վերսկսած է 1937–ին:

281. Ծահան Ծահնուր. *Դժուարին թարգմանութեան մը առթիւ* – «Ապագայ», 1 եւ 8 Մայիս 1937:

282. *Ահարոնեան, Աւետիս* (Իգդիր 1866–1948 Ֆրանսա). բանաստեղծ, արձակագիր, ազգային գործիչ: 1918–ին Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ: Հայաստանի Պատուիրակութեան նախագահ, երբ Պատուիրակութիւնը կը գործէր Փարիզի մէջ: Իր գործերը. *Հոռոյ կինը, Լուսնեան ձայնը, Ազատութեան ճանապարհին, Մոխիրների տակից*, եւ այլն:

283. *Jules Renard* (Ժիւլ Ռընար 1864–1910). ֆրանսացի զուարթախոհ գրագէտ: Իր գլխաւոր գործը՝ *Poil de Carotte*:

284. *Clem Sohn.* (Գլէմ Շոն). ամերիկացի այս վայրաշուն կը յիշեցնէ դիցաբանական հերոս Իկարոսը, որուն մեղրամոմով փակցուած թւերը հալեցան եւ ինք ինկաւ, երբ շատ մօտեցաւ արեւին: Շոն առումին միջոցներով շինուած թւերով թռելու փորձեր կատարած է 30–ական թուականներուն, եւ եղած՝ ամերիկացի առաջին թռչուն–մարդը որ յաջողած է արուեստական թւերով թռիլ, դառնալով «Պեթմէն»ը: Իր սխրագործութիւններուն մաս կը կազմէր շատ բարձրերէն – 10,000 ոտք, շուրջ երեք քիլոմէթր – գլխիվայր մետուիլ օդանաւէն իր բաց թւերովը, եւ գետնէն որոշ բարձրութեան մը վրայ՝ բանալ անկարգելը: Ապրիլ 25, 1937–ին, սակայն, կը պատահի աղէտը, երբ Փարիզի շրջակայքը Վէնսէնի անտառին վերեւ իր մէկ ցուցադրութեան՝ իր շտապ օգնութեան անկարգելը չի բացուիր 100,000 բազմութեան սահմոկած նայուածքին տակ: Շոն 26 տարեկան էր:

285. *Մալո, Անդրէ* (*Malraux, André*, 1901–1976). ֆրանսացի գրագէտ, մասնակցած սպանական քաղաքացիական պատերազմին եւ ֆրանսական ազատագրական պայքարին՝ գերման գրաւման ուժերուն դէմ, քաղաքական մարդ, Մշակույթի նախարար Զօրավար տը Կոլի

իշխանության օրով: Առիճքնող անձնատրություն մը: Իր հերոսները – յեղափոխական, անիշխանական,– որքան ալ ընկերություն է Կատմության ծնունդ,– կը մնան հոգեպէս առանձին. ա՛յդ է մարդու ճակատագիրը: Իմացական փնտրուութիւն մը ամէն գործողության մէջ, բայց նաեւ՝ արարքներէ առաջնորդուած հերոսներ, որոնց մէջ միշտ կարեւոր եղած է հզօրական տիրոջ մը, պէ՛տի մը կերպարի ներկայացումը: Վերջապէս՝ Մալրոյի համար գոյութիւն ունի գերակշիռ եւ պատմական կարեւորութիւնը արուեստին, երբ գաղափարաբանութիւններ եւ ընկերութիւններ ձախողած են իրենց առաքելութեան մէջ: Իր գործերը. *Les Conquistadors*, *La Condition humaine*, *l'Espoir*, *Les Voix du silence*, *Le Musée imaginaire de la sculpture mondiale*, եւ այլն:

286. *Ալեք Գլըճեան* (Չորք–Մարգարան 1900–2000 Լոս Անճելըս). բանաստեղծ: Իր գործերը՝ *Երգեր Ուրացման եւ Զոյջումի* (Նիւ Եորք, 1938, 64 էջ), *Երգեր Հողի եւ Հատուցման* (Խմբագիր՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 1985, 233 էջ), *Թափառիկ Խոհեր* (Խմբագիր՝ Վաչէ Սեմերճեան, Լոս Անճելըս, 1998, 286 էջ): Հատորը կը համախմբէ բանաստեղծին մասին վկայութիւններ եւ իրմէ 22 անգլերէն քերթուածներ:

Գլըճեան–Ծափնուր առաջին եւ միակ հանդիպումը, ընկերակցութեամբ Ա. Անդրէասեանի, տեղի կ'ունենայ 1936–իսկիզբը Փարիզի մէջ, ամերիկահայ երկու գրողներուն Հայաստանէն եւ եռամսեայ շրջապտոյտէ մը վերադարձի ճամբուն վրայ:

287. Այդ օրերու Խորհրդային Հայաստանի – ինչպէս համատարած Խորհրդային Միութեան – իշխանութիւններուն նշանաման կաղապարամբաստանութիւնները՝ անխտիր բոլոր ձերբակալուածներուն դէմ:

288. *Théophile Gauthier* (Թէոֆիլ Կոթիէ, 1811–1872). ֆրանսացի բանաստեղծ եւ արձակագիր, որուն նշանաբանն է Արուեստը՝ Արուեստին համար. «Իսկապէս գեղեցիկ է այն՝ որ բանի չի ծառայէր. ամէն ինչ որ օգտակար է՝ տգեղ է»: Ծափնուր ակնարկութիւն մը կ'ընէ Կոթիէի կարմիր բաճկոնակին մասին, զոր գրագէտը կը կրէ Վիկտոր Հիւկոյի *Էռնանի* ներկայացան: Կոթիէ, իր կողմէ, այդ բաճկոնակին կ'ակնարկէ երբ կը գրէ իր գործին ճակատագիրին մասին. «Մեր բանաստեղծութիւնները, մեր գիրքերը, մեր յօդուածները, մեր ճամբորդութիւնները պիտի մոռցուին. բայց մարդիկ պիտի յիշեն մեր կարմիր բաճկոնակը»: Պտուղէր իրեն ձօնած է իր համբաւաւոր *Les Fleurs du mal* բանաստեղծութիւններու հատորը: Կոթիէի գործերը. *Poésies*, *Mademoiselle Maupin*, *Voyage en Espagne*, *Le Capitaine Fracasse*:

289. *Ֆլոպեր, Կիսթաւ* (*Flaubert, Gustave*, 1821–1880). ֆրանսացի

վիպագիր, 19-րդ դարու մեծագույններէն մէկը՝ գրականութեան եւ վիպագրութեան վրայ իր ունեցած ազդեցութեամբ: Կոկուած եւ կատարելագործուած ոճ: Համաստուածեան մտածումը տիրական է իր գործին մէջ: Նպատակը եղած է կեանքը *ներկայացնել*, նկարիչի մը նման յօրինելով՝ յառաջամաս, երկրորդ կարգ, ենթախորք, հեռանկար: Իր մեծ վէպերը հիմնուած են իր անձնական կեանքին եւ փորձառութիւններուն վրայ, նաեւ՝ կեանքի իր մտայղացման: Իր գործերը՝ *Madame Bovary*, *Education sentimentale*, *Tentation de saint-Antoine*, *Salambô*, *Bouvard et Péruchet*:

290. Թուրկէնիւի մեծ եւ մնայուն սէրն է եղած ֆրանսացի երգչուհի մը՝ Փոլին Վիարսո, զոր կը ճանչնայ իր երիտասարդութեան, 1847-ին, որսորդութեան մը ընթացքին: Գրագէտը ամէն երեկոյ ներկայ կը գտնուի Սէն-Փէթէրսպուրկի անոր համերգին: Կը հետեւի երգչուհիին, երբ ան կը վերադառնայ Ֆրանսա: Նոյնիսկ Փոլինի ամուսինը որոշ համակրանք մը կը զգայ իր կինը դարպասող այս քիչ մը տարօրինակ եւ միամիտ գրողին հանդէպ: Թուրկէնիւ Փոլինին կը վերադառնայ ամէն անգամ Ռուսաստանէն դարձին: Ան պիտի մնայ իր երազներուն «թագուհիներուն թագուհին» մինչեւ իր մահը, Փարիզի մէջ:

291. Անդրէասեան Ֆրէզնօ կ'երթայ ստանձնելու Գալիֆորնիոյ ՌԱԿ-ի պաշտօնաթերթ «Նոր Օր»ի խմբագրութիւնը: Թերթը Լոս Անճելլես պիտի փոխադրուի 1968-ին: Անդրէասեան «Նոր Օր»ի խմբագրութիւնը վարած էր նաեւ 1937-1957:

292. *Նահատակ Գրողներու քարեկամներ* (ՆԳԲ). Հիմնուած է ինը գրագէտներու կողմէ: «Նահատակ» բառը փոխաբերաբար առնուած իմաստ մը ունի, քանի չի զատորոշեր 1915-ի հայ զոհերուն փաղանգը: Այսպէս՝ «նահատակ գրող»ներ կը նկատուին, իրենց դառն ճակատագիրովն ու կեանքէն կրած զրկանքներովը, Երուանդ Օտեան, Օհան Կարօ, Արփիար Արփիարեան, Գեղամ Տէր-Կարապետեան, որոնք ցեղասպանութեան զոհեր չեն:

293. Տե՛ս նօթ 281:

294. *Նիկողոս Սարաֆեան* (Վատնա, Պուլկարիա 1902-1972 Փարիզ). «Փարիզահայ տղոց» սերունդի ամէնէն տաղանդաւորներէն: Բանաստեղծ եւ արձակագիր: Իր գործերը՝ *Վէնսէնի անտառը* (արձակ), *Անջրպետի մը գրաւումը*, *Միջնաբերդ*, *Միջերկրական* (բանաստեղծութիւններ):

295. Անդրէասեանի երեց եղբայրը՝ *Աշոտ* (ծնեալ 1907), իբրեւ կամաւոր մեկնած է Սպանիա 1937-ին, մասնակցելու համար քաղաքա-

ցիական պատերազմին: Պայքարած է Հանրապետականներու կողքին, եւ սպաննուած ֆրանքիսթ ուժերու կողմէ:

296. Ծաֆնուր խօսած է իր ընտանիքին մասին *Ջոյգ մը Կարմիր Տետրականներուն* («Ամէնուն Թէոդիկը») մէջ, ուր մասնաւոր համակրանքով կը ներկայացնէ իր մայրը որպէս սրամիտ եւ խիզախ կին մը: Իր մէկ նամակին մէջ գրած է նաեւ՝ «Ունէի շատ սրամիտ մայր մը: Ան կը սիրէր իր սլաքներուն տակ առնել իր կրտսեր եղբայրը, Թէոդիկը, ինչպէս մայր կատուն կը խաղայ իր ձագին հետ, գորովով» (Նամակ Գրիգոր Քէօւէեանի, 21 Օգոստոս 1971 — *Նամականի Ա.*, էջ 106):

297. *Ժիզմէնեան, Մանուկ Գ.* (Խարբերդ 1876– ? ԱՄՆ). Գրած է պատմագրական գիրքեր– *Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց, Խարբերդ եւ իր Զաւակները, Հայկական Հարցը:*

298. *Հայկական Լէգէոն.* Հայկական պատուիրակութեան եւ Անգլիական ու Ֆրանսական իշխանութիւններուն (Մարք Սալքս–Ժորժ Փիքօ) միջեւ 5 Դեկտեմբեր 1916–ին գոյացած համաձայնութեամբ, կը կազմուի Հայկական Լէգէոն մը, կոուելու համար թուրքերու դէմ, ֆրանսական դրօշին ներքեւ: Աշխարհի չորս ծագերէն, մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգներէն եւ Եգիպտոսէն, կը համախմբուին շուրջ 5,000 երիտասարդ հայորդիներ եւ կը փոխադրուին Պաղեստինի ռազմաճակատը: Պատմութեան կ'անցնի հայ լէգէոնականներու Արարայի գազաթին գրաւման յաղթանակը, որ պատճառ կ'ըլլայ թրքական ճակատի ճեղքումին: Լէգէոնական նահատակներուն աճիւնները կը փոխադրուին Երուսաղէմ, ուր իրենց յիշատակին կը կանգնի յուշարձան մը:

299. *Պօղոս Նուպար (Պօղոս Փաշա Նուպարեան, Պոլիս 1851– 1930 Փարիզ).* Հիմնադիր Հ.Բ.Ը. Միութեան (1906): 1912–1913 Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ, Պալքանեան պատերազմներուն ժամանակ Հայկական Հարցը երոպական պետութիւններու մօտ վերաբժարձեալու առաքելութեամբ: Նոյն նպատակով իր գործունէութիւնը կը շարունակուի 1914–1918: Պօղոս Նուպարի տրամադրած միջոցներով բացուած են հիւանդանոցներ, մշակութային եւ ուսանողական կեդրոններ, ինչպէս Փարիզի Ուսանողական Ուսումնին մէջ Հայկական Տունը:

300. *Picot, Georges (Փիքօ, Ժորժ).* Ֆրանսացի քաղաքական մարդ, որուն անունը աղբնշուած կը մնայ անկլօ–ֆրանսական հռչակաւոր համաձայնութեան մը, ծանօթ՝ որպէս Սալքս–Փիքօ (Sykes-Picot) Համաձայնութիւն: Ըստ 1916–ին կնքուած սոյն համաձայնութեան, Միջին Արեւելեան երկիրները կը բաժնուէին անգլիական, Ֆրանսական եւ այլ

գօտիներու: Սուրիա եւ Լիբանան կը մնային ֆրանսական ազդեցութեան ներքեւ, Պաղեստինի մեծ մասը կ'իյնար միջազգային հակակշիռի տակ:

301. *Գէորգ Դ. Տիդիսեցի (Սուրենեան, (1847–1930).* կ'ընտրուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 1912–ին, երբ դարձեալ հրապարակի վրայ է Հայկական հարցը: Իր նախաձեռնութեամբ կը կազմուի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւն մը գլխաւորութեամբ Պօղոս Նուպարի, պաշտպանելու համար Հայկական Դատը:

302. Mandelstam, André (*Մանտէլշթամ, Անտրէյ, 1879–1944*). ռուս դիւանագէտ: Եղած է թարգման Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան մէջ եւ մասնակցած Հայկական բարեկորոգումներու քննարկումին: Ա. Աշխարհամարտին (1914–1918) եղած է հայկական իրաւունքներու պաշտպան եւ օգտակար՝ հայ գաղթականութեան ի նպաստ ռուսական ձեռնարկութիւններուն: Գրած է Հայկական հարցին մասին– *La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien (1926)*:

303. *Ժորտանօֆ (G. Korganoff, հայկական մականունով՝ Ղորկանեան):* Կովկասեան Ճակատի Զօրավար Ժօրտանօֆ իր գիրքը գրած է ֆրանսերէն. G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase*, Paris, Imp. Massis, 1927, 212 pages, 19 schémas: Գիրքը թարգմանուած է հայերէնի.– Գ. Ղորկանեան, *Հայերի մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին (1914–1918)*, Փարիզ, 1931: Զօր. Ժօրտանօֆ իր Յառաջաբանը կ'աւարտէ հետեւեալ պարբերութեամբ. «Գիրքս անուանեցի 'Հայերու մասնակցութիւնը Համաշխարհային պատերազմին', սակայն պատմութիւնս յաւակնութիւնը չունի պատմական ամբողջական գործ մը ըլլալու, որուն նիւթը լրիւ սպառած ըլլայ: Երջանիկ պիտի ըլլամ եթէ օգտագործած ատաղձներս որեւէ օգտակարութիւն ունենան ապագայ պատմաբաններուն, ուսումնասիրութեանը համար պատմական շրջանին, որու ընթացքին հայ ազգը այնքան դաժան փորձութիւններէ անցաւ եւ ցոյց տուաւ այնքան քաջութիւն եւ անձնուրացութիւն»: Գիրքը կը բովանդակէ հայկական Լեգէոններու կազմութիւնը, Վանի Գործողութիւններն եւ ազատագրումը, Հայկական Գումարտակներու գործողութիւնները Թրքական Ճակատին վրայ եւ Պարսկական ռազմական դաշտին մէջ, Ռուսական բանակին նահանջը, Կարսի անկումը, եւ այլն:

304. Ա. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը»: (Տ'ես. նօթ 62):

305. *Հրանտ Սամուէլ (Մարաշ 1891–1977 Փարիզ).* հրապարակագիր, հրատարակիչ, կուսակցական (դաշնակցական) գործիչ, տէր՝ Փարիզի

«Արեւելեան գրատուն»ին: Իր վարդապետական ճառին որպէս նիւթ ընտրած է Հայկական Կիլիկիոյ միջազգային առեւտուրը:

306. *Վաւերաթուղթը*, «Ապագայ» շաբաթաթերթ, Սեպտեմբեր 3, 10, 17 եւ Հոկտեմբեր 1, 1938): Տե՛ս. *Սիրտ Սրտի*, էջ 141:

307. Ծափնուր շփոթութեամբ յօդուածաշարքը վերագրած է Վազգէն Շուշանեանին: Գրողն էր Ա. Ծառուկեան:– *Իմացական Վիժանք*, «Ազ-դակ», 30 Նոյեմբեր 1938–8 Դեկտեմբեր 1938: Ատենին Ծափնուր նոյնիսկ պահ մը մտածած է պատուոյ դատ բանալ Ծառուկեանի դէմ:

308. *Անահիտ*, Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր 1938:

309. *Ծափնուր ընդդէմ «պրոպականտիստ» Զօպանեանին*– Գրական մտածողութեան, բայց մասնաւորաբար ազգային–քաղաքական գործունէութեան տարբեր ձեւակերպումներ զատորոշած են Արշակ Զօպանեանը եւ Ծափնուրը, հակառակ ազգային գաղափարաբանութեան մը նոյն ընդհանուր ոլորտին իրենց պատկանելիութեան, առաջինը՝ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան ծիրէն ներս, որպէս վեթե-րան կուսակցական: Քաղաքական–մարտավարական հարցով անողոր գրողը կու գայ Ծափնուրէն, որուն համար ամէն դրականի ժխտականն է այդ «ազգային պատուհարը», իսկ «գրական»ի պարագային՝ Զօպանեան կը մեղանշէ անձնապէս նախատելով Ծափնուրը:

Ժամանակագրական ակնարկ մը:

«Նահանջ»ի երեսուրդ (1929) առիթ կ'ըլլայ որ Զօպանեան յայտ-նէ իր վերապահութիւնները սուր դիտողութիւններով: Երէց գրագէտը եւ գրադատը իր խօսքը կ'ուղղէ, ինչպէս սովոր է իրեն, հայ գրակա-նութեան վրայ խստաբիբ հսկողի եւ հովանաւորողի իր տարիներու պատուանդանի բարձունքէն, քիչ մը անախորժ՝ բարոյախօս–դաստիա-րակի իր շեշտով: Նոր սերունդի գրող մը – Ծափնուր թէ այլ հեղինակ, որոնք ըմբոստութեան դրօշակը պարզած են երէց սերունդի մտա-ծողութեան դէմ – չէ որ բարեացակամօրէն պիտի ուզէր մտիկ ընել նման դատումներ:

Զօպանեան անշուշտ կը գովերգէ «Նահանջ»ին արժանիքները, «գործին ամբողջութեան սքանչելի գեղեցկութիւնը», նկատելով թէ անոր հեղինակը «բազմապատիկ յատկութիւններով օժտուած տոհմիկ գտագէտ մըն է»: Միւս կողմէ կը քննադատէ – «դատաւիտէ» – ինչ որ ինք թերութիւն կը նկատէ: Կը գայթակղի վէպին համարձակ պատ-կերներուն առջեւ. վէպին հեղինակը «կը հասնի սահմաններուն հեշ-տախտաւոր գրականութեան մը»...: Մասնաւորաբար անընդունելի կը գտնէ հերոսուհիին՝ Նէնէթին՝ դէմ արձակուած նախատինքը: Այդ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, մանաւանդ, երբ ինք՝ Ծափնուր եւս խորապէս սնած

ֆրանսական գրականությանը, «իր կատղած հերոսին բերնով ազգ մը կը նախատէ, եւ ի՞նչ ազգ»...: Եւ ինչպէ՞ս կարելի է նմանցնել լուսանկարչատունը «բողանոց»ի մը, ապա ըսել՝ «հոս բող չկայ, քանի բոլոր կիները կը նմանին իրարու»...: Լուրջի չ'առնէր նաեւ «մեծ խօսիկ քննադատ Սուրենը, որ երկու ճիշդ դիտողութեան հետ տասը արտառոցութիւն կը ժայթքէ Մովսէսեան պատգամներ արձակելու ձեռով, (եւ որ) այնքան կենդանի եւ զուարճալի տիպար մըն է»...: (*Ակնարկ մը Այծմեան Մտաւոր Կեանքին վրայ*, Բ. -Արտասահման, «Անահիտ», Մարտ-Ապրիլ 1930):

Այս դատումը բարեկամական յարաբերութիւններու վրայ հետք չի ձգեր. ի վերջոյ գրական դատում մըն է կատարուածը: Զօպանեան կը շարունակէ այցելել Ծափնորի. «*ինչպէս գիտես, Զօպանեանը շատ ընկերական է, կ'սխալմիմ իր խնդրքէն, բայց մանաւանդ իր բարկութենէն: Իր գայթակղութիւնը զմայլե՛լի, անմահ՛ն բան մըն է*»... (Նամակ Ա. Անդրէասեանին, 18 Սեպտեմբեր 1936):

Ամէն ինչ անդարձ կը վատթարանայ, երբ Ծափնորի *Վաւերաթողութիւն* լոյս կը տեսնէ *Ապագայի* (Սեպտեմբեր 3- Հոկտեմբեր 1, 1938) մէջ եւ կը տարածուի արտատպուելով Եգիպտոսի «Արեւ»ի մէջ (Հոկտ. 15-22, 1938), երկուքն ալ ուսմկավար պաշտօնաթերթ: Ծուրջ երկու տարի առաջ արդէն Ծափնոր գայթակղութիւն յառաջացուցած էր իր *Աւոր Հացի Կարօտ* գրութեամբ, ուր գրական վերլուծումը կը կատարէր Ռուբէն Զարդարեանի «Գամբո» խորագրեալ այլաբանական պատմուածքին: (Վերջին գրութիւնը Ծափնորի կողմէ վերամշակումով եւ տիտղոսի փոփոխութեամբ - *Գրական Էջ մը* - մաս կազմած է «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր» հատորին- Պէյրութ, 1958, հրատարակութիւն Գրիգոր Քէօւէեանի):

«Վաւերաթողութիւն», քննադատութիւնն է մեր շարք մը անուանի գրագէտներուն, որոնք — կ'ըսէ Ծափնոր — հաւասարապէս չեն գիտեր գործածել կամ սխալ կը գործածեն «վաւերաթողութիւն», որուն վրայ կը յօրինեն իրենց գործը, եւ այդ ձեռով կը վնասեն — «եւ «*Փանջունիին յատկանշը այդ է՝ վնասել*»: Այս մասնաւոր հարցով Ծափնոր կը հաւասարեցնէ տարբեր տաղանդով օժտուած գրողներ- Սմբատ Բիրատ, Ռաֆֆի, Ա. Ահարոնեան: Դաշնակցական մամուլը, քիչ մը ամէն տեղ, բոլոր կերպով կը հակադդէ Ծափնորի գրութեան: Սակայն անոր կողքին լսելի կ'ըլլայ նաեւ ոչ-դաշնակցական սուր ձայն մը, — Զօպանեանինը:

Իր մէկ «Բրոնիկ»ով (*Անահիտ*, Սեպտ.- Դեկտ. 1938), Զօպանեան կը քննադատէ Ծափնորի վերջին գրութիւնները բայց նաեւ՝ մամուլը, ներառեալ ուսմկավար (չմոռնա՛լ իր վերերան ուսմկավար ըլլալը): Ատեն է որ «քննադատութիւնը (ազգային թէ գրական) ըմբռնենք - կը գրէ ան - աւելի լուրջ կերպով քան ինչ որ կը տեսնենք մեր թերթերէն

ումանց մէջ»։ Ապա՝ «հայ գրագէտները մտածման տեսակէտով ասոր հացի կարօտ աղքատ հոշակելը (...) գրական քննադատութիւն» չէ, այլ «երեխայական անպատկառութեան ցուցադրութիւն»։ Իսկ տողատակի ծանօթութեան մէջ նետարձակումը աւելի շեշտակի ուղղելով թիրախին, Չօպանեան Ծահնուրը եւ իր գրութիւնները կը նկատէ «Մեր ազգային գրականութեան եւ ազգային կեանքի քննադատութիւն ըլլալ յաւակնող, բայց ինքնահաւան թեթեւօլիկութեան միամիտ պարզումի մը միայն յանգող յօդուածներ (...) Ծահնուր ամբարտաւան անհասկացողութեան ցաւալի երեւոյթ մը կը դառնայ (...) շատ ինքնատիպ տաղանդով վիպողին քով յոռի քննադատը ի յայտ եկած է ոչ թէ այս վերջին տարիներուն, այլ առաջին օրէն, այն շրջանէն իսկ ուր իր գրական սկզբնաւորութիւնը կ'ընէր դաշնակցական միջավայրի մէջ, իր առաջին վէպը՝ *Նահանջը առանց երգի*՝ հրատարակելով *Յառաջի մէջ*»։ Չօպանեան կը մէջբերէ Սուրենի ճառին մէկ հատուածը, աւելցնելով թէ կ'արժէ «տաղանդաւոր վիպող եւ շողշողուն քննադատ Ծահնուրի պարագան նիւթ դարձնել՝ ոչ թէ գրական բանավէճի, այլ հոգեբանական ու գրական վերլուծման աշխատանքի մը, իբր տարօրինակ ու գրեթէ ախտաբանական երեւոյթ»։

(Վերի տողերուն մէջ այլապէս ուշագրաւ է Չօպանեանի կողմէ ակնարկութիւնը՝ թէ Ծահնուր կը գտնուէր դաշնակցական շրջանակի մէջ եւ իր վէպը լոյս տեսած էր (իր ծանօթ բովանդակութեամբ) նոյնպէս դաշնակցական օրաթերթի մը մէջ, որպէս թերթօն։ Կարծէք ոչ-անմեղ սպրդատութիւն մըն է կատարուածը, թէ գրագէտին մէջ «ախտաբանական երեւոյթ»ը կու գար արդէն իր այդ շրջանէն եւ շրջապատէն, երբ նոյն շրջանակի գրիչները, Փարիզէն Գահիրէ եւ Պէյրութ եւ մինչեւ Ատլանտեանի ափերը, տանիքներէն պոռացած էին իրենց գայթակղութիւնը։ Սկզբնական շրջանին, Ծահնուր ինքնաբերաբար գտնուած է դաշնակցական որոշ շրջանակի մը մէջ, երիտասարդ գրողի մը համար բնական պատճառներով. «*Եթէ երբեք երիտասարդներ կ'երթան դէպի Յառաջ՝ պատճառը իրենց դաշնակցական խաֆալը (համախոհ) ըլլալը չէ, այլ որովհետեւ երիտասարդական թերթ է ան, եւ ունի ոգեւորութիւն*», մինչ «*Ապագայ-ն բնաւ չունի եւ ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է՝ ոչինչ կ'ընէ ունենալու համա*»- Նամակ Ա. Անդրէասեանին, 18 Ապրիլ 1934)։ Թող որ ասիկա այն շրջանն, երբ Ծահնուրի յառաջադրանքը գրական ստեղծագործութիւնն է, իսկ քաղաքականօրէն՝ «*չէզոքութիւնը*»- ի՞ր ըմբռնած չէզոքութիւնը, գոնէ մինչեւ երեսունական թուականներու կէտը։

Չօպանեանի քննադատութիւններուն դէմ Ծահնուրի պաշտպանութիւնը կը ստանձնեն գլխաւորաբար Վահան Թէքէեան («Արեւ»), Անդրանիկ Անդրէասեան («Նոր Օր»), Գեղամ Ֆէնէրճեան (Ապագայ»),

երեքն ալ ուսմկավար պաշտօնաթերթեր: Ռուսկավար Ազատական Կուսակցութեան շրջանային Վարչութիւնը, իր կողմէ, *Ապագայի մէջ յայտարարութեամբ* մը կ'ուզէ ճշդել թէ «ինքը չի ստանձներ պատասխանատուութիւնը *Անահիտի* վերջին թիւի *Քրոնիկ*ին մէջ արտայայտուած կարգ մը գաղափարներուն»:

Զօպանեան կը կրկնէ իր յարձակումը աւելի լայնատարած գրութեամբ (*Առողջն ու վատառողջը Ծահան Ծահնորի գրականութեան մէջ* – «Անահիտ», Յունուար–Մարտ 1939, էջ 79–93), նոյն ատեն պատասխանելով Ծահնորը պաշտպանող ուսմկավար գրողներուն: Հարցը կը ստանայ ներկուսակցական հակամարտութեան բնոյթ, որ աւելի եւս պիտի սրի. Զօպանեան միջազգային գրականութենէն օրինակ կը բերէ ըսելու համար թէ ինչպէս տաղանդաւոր գրագէտներ եղած են գէշ քննադատներ: Նոյնպէս «թեթեւօլիկ» եւ «անյաջող» կը նկատէ Ծահնորին ազգային–քաղաքական բնոյթով հրապարագրական–վերլուծական գրութիւնները, որոնք իր «ջիղերուն կը դաչին», որովհետեւ հոն կը տեսնէ Ծահնորի «արհամարհանքը հայ մտքին» հանդէպ, եւ «ընդհանուր մեծարանքով պաշարուած գրական արժէքները նսեմացնելու» իր ճիգը: Զօպանեան անձնապէս կը վիրատրէ նաեւ Ծահնորը, անոր բերնին մէջ դնելով մտերիմ շրջանակի մէջ ըսուած դատումներ, որոնցմէ մին է, օրինակ, Ծիրվանգադէի (1858–1935) մահուան առթիւ զինք «romancier populaire» նկատելը, կարծես աններելի յանցանք մը եղած ըլլար Ծիրվանգադէն դասելը որպէս ժողովրդային վիպասան:

Ծահնորէն լոյս կը տեսնէ «Ծշդում» մը (*Ապագայ* 13 Մայիս 1939): Այս ալն ատենն է երբ ան կը մտնէ Փարիզի Պրուսէի հիւանդանոցը ենթարկուելու համար ճակատագրականօրէն ձախորդ գործողութեան մը: Ինքնին կարճ «Ծշդումը» կարելի է աւելի եւս խտացուած գտնել հետեւեալ նախադասութեան մէջ. «*Զգործած մեղքիս համար զիս մի ամբաստանէք: Իմ սեւ հոգիս ցոյց տալու համար բաւականացէք գրութիւններս խեղաթիւրելով*»: Հարցը հոս վերջ չի գտներ:

Զօպանեանի հակադարձութիւնը կ'ըլլայ որքան անսպասելի, նոյնքան ափսոսալի, աւելի շփոթ եւ յուզում յառաջացնելով կուսակցական շրջանակներէ ներս: Զօպանեան Ծահնորի «Ծշդում»ը կը նկատէ «լակոնական», ինչ որ ճիշդ է, ապա կը սալթաքի զայն որակելով «լակոտական»: Կ'ըսէ նաեւ թէ Ծահնորի մէջ «վատառողջը հետզհետէ աւելի գերակշիռ դառնալու վրայ է» (*Քրոնիկ*, «Յետ Գրութեան», *Անահիտ*, Ապրիլ–Մայիս 1939):

Զօպանեանի վերոնշեալ նախատիւնքը կը շիկացնէ ներկուսակցական մթնոլորտը, սակայն հրապարակային հակազդեցութիւնները որոշ չափով կը զսպուին կուսակցութեան ղեկավարութեան կողմէ: Գահի–

րէէն Վ. Թէքէեան կը գրէ Ծահնորի. «Կատողած էի *Անահիտ*ին մէջ 20-պանեանի գրածէն, լակոտական՝ին մանաւանդ, գլխուն պիտի զարնէի *Արեւ*ին մէջ, բայց ձեռքէս բռնող եղաւ (...) *Ղակոտական*՝, քեզի՝ համար, եւ ատիկա՝ բառախաղո՞ւ մը... վա՛շ ինձ, վա՛շ ինձ, վա՛շ ինձ...»։ (19 Դեկտեմբեր 1939)։

Հակառակ կուսակցութեան յօնք պոստելում՝ Զօպանեան կը մնայ անզուսպ եւ նաեւ դժգոհ՝ կուսակցութենէն, որուն ընթացքը «գրական հաւատաքննութիւն» կ'որակէ։ Կը շարունակէ ու կը խորացնէ Ծահնորի դէմ իր քննադատութիւնները, պաշտպանելով Ռուբէն Զարթարեանը պատմութեամբ թէ՛ «*Գամբռը* հեռու է գեր-մարդու» խորհրդանիշ ըլլալէ, թէ ան քաջ, ազնիւ, հաւատարիմ էակ մըն է, եւ ոչ իսկ՝ հայ մեծ յեղափոխականի տիպար մը, իսկ Ծահնոր՝ «իր ազգին դէմ հայհոյող եւ հայ մտաւորական դէմքերուն մեծագոյն մասը քամահրող» մըն է» («Քրոնիկ», *Նոր հրատարակութիւններ եւ Գրական բանավեճեր*, «Անահիտ», Հոկտ.-Նոյ.-Դեկտ. 1939)։

Հարցը այլեւս չէր կաշանար Զօպանեանի գրական կեցածքին կամ պատմութեամբ մը վերլուծումին մէջ, որ անհետեւանք է, այլ անոր սլաքներուն ուղղութեան։ Ի վերջոյ շատեր քննադատած են «Նահանջ»ին այս կամ այն կէտը, նոր թէ հին սերունդէն, ներառեալ Լեւոն Բաշալեան։ Ասիկա արգելք մը չէ եղած որ Ծահնոր շարունակէ մինչեւ կեանքին վերջ յարգանքով եւ մեծ գնահատանքով արտայայտուի Բաշալեանի եւ իր գործին մասին։ Բայց «Անահիտի» խմբագիրը թիրախ կ'առնէր «Նահանջ»ին հեղինակը, անձը, զայն վարկաբեկելու ակներեւ դիտումով։ Ու այս բոլորը կը ծառայէին քիչ մը ատելի տառապեցնելու Ծահնորը, որ սկիզբէն կը գրէր իր բարեկամ Գեղամ Ֆէնէրճեանին (անթուակիր նամակ. գրուած պէտք է ըլլայ 1939-ի առաջին օրերուն, քանի նոյն նամակէն կը պարզուի նաեւ որ Ֆէնէրճեան՝ ի պաշտպանութիւն Ծահնորի գրած յօդուածին ձեռագիրը դրկած է իրեն, նախքան տպագրութիւն (*Երրորդ Ձեռը*, «Ապագայ», 14 Յունուար, 1939).-- «Այս վեճերը զիս կը մտահոգեն եւ կը յուզեն։ Հաւատայ անկեղծութեանս։ Կասկած չկայ թէ այդ թշուառական ծերուկին դէմ պէտք է բան մը ընել, բայց կը կրկնեմ՝ լաւագոյն է որ իմ այս զարհուրելիօրէն ողբերգական կեանքիս մէջ, նորանոր ցաւեր եւ յոգնութիւններ չմտնեն» (...) Ուրիշ բան կայ. քանի որ այլեւս վճռած եմ չգրել, կարեւորութիւն չունի (...) կատարած յարձակումը»։

Ծահնորի հիմնական վերապահութիւնը եւ ընդդիմութիւնը Զօպանեանի հանդէպ աղերս չունի արուեստագէտին կամ գրադատին հետ, զոր նկատի չ'առնէր կամ շատ խնդրոյ առարկայ չ'ըներ (բացի «Անահիտ»ի վերջին նախատիւնէն)։ Ծահնոր էապէս դէմ է Զօպանեան *պրոպականտի*ստին, օտար շրջանակներու մօտ անոր ծաւալած անձ-

նական քարոզչական գործունեութեան, զոր ձախաւեր եւ յոյժ վնասակար կը նկատէ, ինչպէս վտանգաւոր կը նկատէ նոյն մակարդակի վրայ դաշնակցական մտաւորական գործիչներու (ինչպէս Միքայէլ Վարանդեան) «սրտապականտա»ն.- «Ինչ որ յուսահատական է, ան ալ Զօպանեանի ազգային-քաղաքական յօդուածներն են, մէկը միսէն աւելի դատապարտելի, մէկը միսէն աւելի աղէտաբեր: Ի՞նչ անձայրածիր յիմարտօրին» (Տե՛ս. Նամակ Մահարիին, էջ 24): Ու դեռ՝ «Խաբունցանք օտարներէն»: Ո՛ր խաբեց մեզ, եթէ ոչ Զօպանեանի պէս մարդիկ: Անոր «արհեստն» էր երթալ դուռնէ դուռ եւ ֆրանսացի գրագէտները եւ քաղաքական գործիչները վերածել Հաշատի: Ամբողջ թրքահայ յոյժինը, որ չէր ճանչնար ո՛չ Ֆրանսան եւ ոչ ալ միջազգային բարքերը, կը հաւատար որ մենք ունինք անթիւ եւ մեծագործ պաշտպաններ (...): Ան խաբեց եւ խարդախեց» (Նամակ, 29 Նոյեմբեր 1964: Նաեւ տե՛ս. Նամականի Ա., էջեր՝ 61, 73, 107, 135, 136, 193, նօթ՝ 222- էջ՝ 193-195): Ծահնոր միակը չէր Զօպանեանի գործունեութեան մասին նման արժեւորում բանաձեւող. ինք կու տայ արդէն անունները Լեւոն Բաշալեանի եւ Աւետիս Թէրզիպաշեանի, երկրորդը՝ ուսմկավար պարագլուխ:

Տարիներ ետք Զօպանեան պիտի գրէ Ծահնորի՝ կապերը վերահաստատելու դիտումով:

310. Թէքէեան թարգմանած է Ծահնորի ֆրանսերէն արձակ գրութենէն՝ *Tout le Trafalgar*-էն մաս մը (Ամբողջ Թրաֆալկարը - Արեւ, 1 Յունիս 1940), զայն առնելով *Nouvelle Revue Française* ամսագրէն (Սեպտեմբեր 1939), ուր գրութիւնն ալ կրած էր որոշ յապաւումներ: Ամբողջականը մաս կը կազմէ հեղինակին միակ արձակ հատորին-*Transfert Nocturne*:

311. *Նազարեան, Էլի* (Այնթապ 1916-1998 Հալէպ): Գրող եւ դաստիարակ: Ունի հրապարագրական եւ գրական էջեր: Հեղինակ է հատորներու- *Անաւարտ մեղեդիներ* (պատմութեան) եւ այլն: Իրմէ ժողովածու մը հրատարակուած է յետ-մահու. *Հայ Գիրի Ճանապարհին*, Պէյրութ, 1999, 224 էջ:

312. *Կարապետ Իսկէնտէրեան*: Կարապետ եւ իր կինը՝ Հիւկէթ, ինչպէս նաեւ Աբրահամեան անունով տարեց ամուսինները մատուցած են Ծահնորին, իր հիւանդութեան միայնակ եւ դաժան շրջաններուն, ամէն կարգի «նախախնամական» օգնութիւններով: Կարապետը Coiffeur Charles-ն (Վարսայարդար Ծարլ) է, որ կը բնակի Փիլէնեան Լեոններու Բօ (Paul) քաղաքի մերձակայքը՝ Մոնթօ-Պէթարրամ կոչուած աւանը, եւ որուն հասցէն կը ծառայէ որպէս նամակատուի Ծահնորի:

Նամակներուն մէջ Ծաֆնուր չէ ճշդած Իսկէնտէրեաններու ինքնութեան պարագան, սակայն կարելի է հետեւութիւններ ընել մեկնելով Գեղամ Ֆէնէրճեանին (*Ֆէնէրճեան Արիսի, Եղիշէ Զարեանցի անուան Թանգարան, Երեւան*) եւ աշխոյ ուղղուած իր նամակներէն:

1931-ին Ծաֆնուրի տկար թոքերը մաքուր օդի պէտք ունին. հազը կը տագնապեցնէ զինք: Այդ տարուան առաջին ամիսներուն ոգի ի բոլին աշխատած է «Մենք»ի առաջին թիւին պատրաստութեան, քանի ի՛նք ստանձնած է նիւթերը հաւաքելու պաշտօնը: Բժիշկներու յանձնարարութեամբ, կը ձգէ ամէն ինչ եւ Ապրիլի սկիզբը կ'երթայ Ատլանտեանի Ափին մօտ գտնուող Combo-Les-Bains վայրը, ոչ շատ հեռու Բօ քաղաքէն: Մինչ այդ կը գրէ Ֆէնէրճեանին յայտնելու համար թէ իր ընկերներէն փորագրիչ Հրայ Աբրահամեանի ծնողքը եւ ամուսնացած քոյրը (անուն-մականուն չի տար) կը գտնուին Բօ-ի շրջանը (Նամակ 1931 թուակիր. տրուած է միայն տարեթիւր): Տարիներ ետք, 1939-ին, Աբրահամեաններն են որ կ'ընդունին Ծաֆնուրը Մօնթօ-Պէթարրամի մէջ, երբ ան վիրակապելով եւ վատոյժ՝ Փարիզէն կը հեռանայ պատերազմին պատճառով (Նամակ՝ 21 Դեկտեմբեր 1939): Անոնք զինք կը խնամեն իրենց հարազատ զաւակին նման: Իսկ յաջորդ տարուան սկիզբները մահամերձ Ծաֆնուրը Բօ-ի հիւանդանոցը կը փոխադրեն Աբրահամեաններուն որդին եւ փեսան, որոնց միայնակ մնացած Ծաֆնուր կ'ըսէ, ըստ Աբրահամեաններուն կողմէ Վահան Թէքէեանի գրուած նամակի մը. «մինչեւ հիմա որք չէի, այսուհետեւ որք ալ պիտի մնամ»: Պարզ հետեւողութեամբ, Կարապետ Իսկէնտէրեան կ'ըլլայ Աբրահամեաններուն փեսան, Հրաչին քրոջ Հիւկէթին ամուսինը:

313. Ծահան Ծաֆնուրի նուիրուած ձեռնարկներ իրարու կը յաջորդեն Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ: Նպատակն է նաեւ նիւթական օգնութիւնը: Առ այդ, 1945-ին Հալէպի մէջ կը կազմուի մարմին մը, հովանաւորութեամբ Առաջնորդ Զարեմ եպիսկոպոս. Փայալեանի: Պէյրութի ձեռնարկը տեղի կ'ունենայ 21 Մարտ 1946-ին, կազմակերպութեամբ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան «Գրասէր Երիտասարդներ»ու Յանձնախումբ»ին, որուն մաս կը կազմեն երիտասարդ գրողներ, բոլորուած *Ծիածան* (1939-1949) հանդէսին շուրջ, եւ որոնցմէ շատեր պիտի ներգաղթէին Հայաստան, 1946-1947 տարիներու հայրենադարձին: Բանախօսները եղած են Վահէ-Վահեան եւ Յովհաննէս Աղպաշեան: Հոս եւս խօսողներու կարգին եղած է Ծաֆնուրի նախկին տնօրէն Ծահան Պէրպէրեան, որ նաեւ հովանաւորած է ձեռնարկը:

314. Անդրանիկ Անդրէասեան, *Աքսորի ճամբուն վրայ* - «Անի» Ամսագիր, թիւ 8-9, 1946, Պէյրութ: Խմբագրական ծանօթութեան մէջ կ'ըսուի

թէ գրութիւնը մաս կը կազմէ եռափաստոր վէպին– «Տարագրութիւն եւ Վերադարձ»:

315. Անդրանիկ Անդրէասեան. *Սպիտակ Արդարութիւն* (Պատմութիւններ), 1938, Ֆրէզնո:

316. Անդրանիկ Անդրէասեան. *Կարմիր Ասպատակի Օրագրէն* (Պատմութիւններ), 1947, Պոստոն:

317. *Proust, Marcel* (Բրուստ, Մարսէլ 1871–1922). ֆրանսացի վիպագիր, հեղինակ՝ *A la recherche du temps perdu* (Կորուսեալ ժամանակի որոնում) 7 հատորով վիպաշարին: Իր կեանքը՝ գրողի «կոշումի մը պատմութիւնը», ինչպէս ինք պիտի սահմանէ: Արուեստի իր ըմբռնումով՝ գրողին անձնական կեանքին վրայ կը յենու գործին կորիզը եւ կառոյցը՝ անոր յիշողութիւններուն, անցեալին վրայ՝ ուրկէ կու գան իր էական տարրերը, նման լքուած քարահանգի՝ որ կը ծառայէ արձաններու ստեղծագործութեան: Գրողը իր շրջապատը նկարագրելով որպէս իրականութիւն, պարզապէս ինքնախաբէութեան կը դիմէ: Իրականութիւնը արտաքինը չէ, այլ անցեալին հետ մեզ կապող հաղորդակցութիւնը, որ կրնայ ծնիլ պատահարներու զուգակցութեամբ կամ ակամայ յիշողութեամբ: Բրուստ ստեղծագործած է ամբողջովին մեկուսացեալ շրջապատէն, գորգապատ որմերով սենեակի մը մէջ ուր ո՛չ արտաքին ձայն, ո՛չ լոյս եւ ոչ ալ օդ կը թափանցեն: Իր գործերը. *Du côté de chez Swann, A l'ombre des jeunes filles en fleurs, Le Côté de Guermantes, Sodome et Gomorrhe*, եւ այլն:

318. *Zola, Emile* (Զօլա, Էմիլ 1840–1902). ֆրանսացի մեծատաղանդ վիպագիր, գլխաւորը՝ բնապաշտ դպրոցին: Վիպային հզօր յօրինումները որոնք կենդանի կը դարձնեն հաւաքական պատկերներ: Հեղինակը *Rougon-Macquart* վիպաշարքին՝ «Ընտանիքի մը բնական եւ ընկերային պատմութիւնը Երկրորդ Կայսրութեան ներքեւ»: Վիպաշարին 20 հատորներով կը զարգացնէ նաեւ ժառանգականութեան խնդրական օրէնքներ: Զօլա, Պալզաքի օրինակով, կը ներկայացնէ ամբողջ շրջան մը ֆրանսական կեանքին (1851–1871) երբ կ'իշխէր Նափօլէոն Գ. կայսրը՝ անշարք, անողոք, իրական պատկեր մը, ներքին կառոյցով եւ միութեամբ ամրացած, որ կ'ոգեւորուի հեղինակին երեւակայութեամբ եւ կեանքի իր հայեացքով: Ծարքին գլխաւոր վէպերէն են՝ *Nana, la Faute de l'abbé Mouret, Germinal, l'Assommoir, la Terre, le Rêve: Rougon-Macquart*-ներու շարքէն դուրս ունի նաեւ բազմաթիւ արժէքաւոր վէպեր (Thérèse Raquin, եւ այլն) եւ գործեր (գրական, թատերական վերլուծում, ուսումնասիրութիւն, պատմութիւն): Զօլա միջազգային հանրութեան լուսաւոր դէմքերէն կը դառնայ իր պատմական «Կ'ամբաստանեմ»

գրութեամբ (1898), Տրէյֆիսի դատավարութեան հարցով:

319. *Պորսո* (Bordeaux). Հարաւ-արեւմտեան Ֆրանսայի գլխաւոր քաղաք, Ատլանտեանի ափին: Բանուկ նաւահանգիստ: Ծրջանը նշանաւոր է իր գինեգործութեամբ:

320. *Անդրանիկ Փօլատեան*. խմբագիր, հասարակական գործիչ: Իր հատորները. *Պատմութիւն Արաբկիրի Հայոց* (կազմած եւ երկասիրած) *Հերկ եւ Բերք* (գրութիւններու հաւաքածոյ), *Ծահնորի հետ* (Ծննդեան 100-ամեակին առթիւ):

321. «Մեսրոպ Մաշտոցի Աւանդը»- Անդրանիկ Անդրէասեան, *Խպհեր, Գրական, Ազգային եւ Հասարակական* — Տպարան «Նոր Օր», Լոս Անճելըս, 1976, 392 էջ:

322. *Ծահումեան, Ստեփան* (Թիֆլիս 1889-1918 Պաքո): Համայնավար գործիչ, տեսաբան, խմբագիր, ղեկավար: Կը վարէ պատասխանատու բարձր պաշտօններ: Կը կազմակերպէ կովկասեան Կարմիր Բանակը: Կը նշանակուի Կովկասեան Գործերու արտակարգ կոմիսար, կ'ընտրուի նախագահ եւ Արտաքին գործոց նախարար Պաքուի Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդին: Զինք անուանած են «Կովկասի Լենինը»: 1918-ի կովկասեան իրավիճակի խառնակ շրջանին, երբ անգլիական զօրքերը կը գրաւեն Պաքուն (եւ իր նախահորերը), Ծահումեան կը ձերբակալուի եւ 20 Սեպտեմբեր 1918-ին կը զնդակահարուի իր գլխաւոր զինակիցներուն հետ:

323. *Սլյանդարեան, Սուրէն* (Թիֆլիս 1882-1916 Կրասնոյէարսկ). Համայնավար յեղափոխական գործիչ, հրապարակագիր, հրապարակախօս: Գործակցած՝ Ստեփան Ծահումեանի հետ, որուն հետ կը խմբագրէ հայկական կուսակցական թերթեր: Ղեկավարած է նաեւ ռուսական թերթերու հրատարակութիւնը: Վարած է կուսակցական պատասխանատու պաշտօններ եւ գործակցած՝ Լենինի հետ: 1913-ին ձերբակալուած է ցարական իշխանութեանց կողմէ եւ շղթայակապ աքսորուած Սիպերիա:

324. *Միասնիկեան, Ալեքսանտր* (Նոր Նախիջեւան 1866-1925 Թիֆլիս). խորհրդային պետական գործիչ, հրապարակագիր: Վարած է ռազմական եւ այլ պատասխանատու պաշտօններ, խմբագրած տասնեակ մը թերթեր: Գործածած է գրական եւ յեղափոխական ծածկանուն (Ալ. Մարտունի, Ալիօշա, եւ այլն): Գրած է, ի միջի այլոց, Միքայէլ Նալպանդեանի եւ Յովհ. Թումանեանի մասին: Զոհ գացած է օդանաւային արկածի Թիֆլիսի օդանաւակայանին մէջ:

325. *Նազարբէկ, Աւետիս (Նազարբէկեան, Թիֆլիս 1866–1939 Մուկուս)*. Բասարակական–քաղաքական գործիչ, խմբագիր, գրող: Հիմնադիրն էր կնոջ Մարոյի (Վարդանեան, 1864–1941) եւ խումբ մը համախոհներու հետ՝ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ *Հնչակ* թերթին, (1987, Ժընեւ): 1906ին կուսակցութեան պառակտումէն ետք, իր կնոջ հետ կը գլխաւորէ կուսակցութեան ձախ թելը: Զերմ պաշտպան մարքսիզմի եւ Խորհրդային կարգերուն՝ կ'անդամագրուի համայնավար Կուսակցութեան Միացեալ Նահանգներ իր այցելութեան ընթացքին: 1934–ին կը տեղափախուի Խորհրդային Միութիւն: Հեղինակ է գործերու Լեռնեց ծածկանունով. *Փախստականը, Աւազակը*, եայլն:

326. *Dickinson, Emily Elisabeth (Տիքքնսըն, Էմիլի 1830–1886)*. Ամերիկացի մեծանուն բանաստեղծուհի, որ Ուոլթ Ուիթմէնի (1819–1892) հետ եղած է իր երկրին 19–րդ դարու երկու գլխաւոր բանաստեղծներէն մէկը, եւ ոմանց կողմէ նկատուած է մեծագոյն բանաստեղծուհին՝ պատմական յոյն Սաֆոյէն (7–րդ եւ 6–րդ դար ՔԱ) ետք: Իր կենդանութեան ուզած է հրատարակել միայն 7 քերթուած, ընդհանուր 1775 քերթուածներէն: Իր ներաշխարհը բզքտուած է խստաշունչ կրօնական (Կալուիկական) ընտանեկան շրջապատի, մաքրակրօն բարոյականի պատուիրաններու, եւ իր անհատականութիւնը ունենալ փորձող հոգիի մը միջեւ: Այս բոլորին վրայ կը բարդուի պատուելիի մը հանդէս զսպուած զօրաւոր սիրոյ մը տարփանքի մը ողբերգութիւնը, որուն մասին շատ մը հոգեբաններ հակած են սեռային բացատրութիւններ գտնելու: Տիքինսընի աշխարհը, համաստուածեան զգացումներով բնորոշ, ժայթքող սէր մըն է, որ սակայն կրօնական երկիւղով կը վերադառնայ իր ակունքին: Ինքն իր մէջ ծուարած անձկալից հոգի մը՝ ուր մահուան գաղափարը գերիշխող եւ մշտակալ ներկայութիւն մը կը կազմէ: Իր անվերնագիր քերթուածները չեն հետեւիր ոչ մէկ դպրոցի կամ գրական տեսութեան– անոնք կարճ են, սղագիր, ձեւով անկանոն, անշեշտ, յանգերու եւ կշռոյթի խախտումներով: Կարճ ոտանաւորներն խորհրդապաշտ *էպիկրամներու* նման, որոնք կ'որսան խուսափուկ պահեր– օդին մէջ թռչուն մը, հովին մէջ տերեւ մը: Տիքինսըն ինք ապրած է մեկուսեալ, քսան տարի դուրս չելլելով իրենց տան պարտէզէն, «ամէն օր մեռնելով, եւ մահը խորաշափելով», ինչպէս ըսուած է իր մասին:

327. *Frost, Robert (Ֆրասթ, Ռոպըրթ 1874–1963)*. 20–րդ դարու ամերիկացի առաջաւոր քնարերգայկներէն մէկը: Եղած է խորապէս հովուերգակ բանաստեղծ: Իր գրառը եղած է դասական եւ նաեւ՝ փորձառական, քերթուածները՝ տեղական–շրջանային (Նիու Ինկլենտ) ինչպէս տիեզերական: Չորս անգամ շահած է Փուլիցէր մրցանակը: Իր

հասորները՝ *New Hampshire, A Witness Tree, North of Boston*, եւ այլն:

327ա. Բանաստեղծ Ռուպըթ Ֆրոսթի *The Pasture*-ին (*Արոսը*) համբաւար ութնեակը.–

I'm going out to clean the pasture spring;
I'll only stop to rake the leaves away
(And wait to watch the water clear, I may):
I sha'n't be gone long.— You come too.

I'm going out to fetch the little calf
That's standing by the mother. It's so young,
It totters when she licks it with her tongue.
I sha'n't be gone long.— You come too.

(*North of Boston*, 1914)

328. Անդրանիկ Անդրեասեան. *Վէճը Ծափնորի Ծորք* – «Նոր Օր», 5, 8, 12 Մայիս 1970: Գրութիւնը մաս կազմած է հեղինակին *Խոհեր* Հատորին:

329. Վահան Թէքեան, *Հովահար Հոգոյ*, «Ամբողջական Գործեր», Հատոր 8, Գահիրէ, 1950: Տե՛ս. «Գեղօն Հայ Տառերուն», էջ 31: Ծափնուր մէկէ աւելի անձերու գրած նամակներու մէջ ակնարկութիւն կ'ընէ Թէքեանի այդ բանաստեղծութեան, փաստելու համար թէ «ինք միակը չէ», կամ թէ իրմէ աւելի խիստ գրիչներ գտնուած են:

330. *Մարգար Յակոբեան*. Հայը *Պահպանողական*ն է– «Նայիրի» 5 Ապրիլ 1970: Գրութիւնը կը փորձէ մեկնաբանել մեր մէջ Պահպանողականութիւնը: Կը յիշատակէ մեր մամուլին երկու ազատական անունները — *Հիսիսափայլ* (Ստ. Նազարեանց) եւ *Մեղու* (Յար. Սվաճեան) – յարձակելու համար Ծափնորի վրայ, անոր մէկ արտայայտութեան առթիւ, ուր արեւելահայերը կոչած էր «մեր յետամնաց զարմիկները»: Մ. Յակոբեան իր զայրոյթը կ'աւարտէ սա տողով. «Պր. Ծափնուր, մեր եւ ձեր պապերից որո՞նք էին աւելի յետամնաց»...

331. *Բագին* (1962). գրական ամսագիր, խմբագիր՝ Պօղոս Սնապեան: Հրատարակութիւն Համազգային Մշակութային Միութեան, Պէյրութ:

332. Բարգէն Փափագեան «Բագին»ի խմբագիրը չէր: Ան մաս կը կազմէր ամսագրին խմբագրական կազմին: Ծափնորի ակնարկութիւնը հաւանաբար կը վերաբերի ամսագրին Մայիս 1970-ի թիւին, ուր տեղ գտած էր «Ազատն Կոմիտաս»ի շուրջ բանավէճը:

